

કેવો અને કેટલો સત્કાર કરશે, તેનાપર જ આધાર રાખે છે, એટલે એ વિષે અત્રે વિશેષ ઉદ્ઘાષણ કરવો અનાવશ્યક છે.

રાજ્ય કર્તાઓની શૂરવીરતા અને નિડરતાએ કચ્છભૂમિને કીર્તિવતી બનાવી છે, ચેલ્લાઓના બલિદાને અને આપભોગે કચ્છભૂમિને ગૌરવંતી બનાવી છે, કચ્છી વેપારીઓની સાહસિકતા અને વ્યપાર કુશળતાએ કચ્છભૂમિને મહત્વવંતી બનાવી છે, એ કીર્તિવંતી, ગૌરવંતી, અને મહત્વવંતી કચ્છભૂમિનો યથાયોગ્ય પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ લખવો, એ મારા સમા બાળવિદ્યાર્થી માટે તો ભગીરથ કાર્ય કહેવાય, તે સંપૂર્ણપણે પાર પાડવાની અશક્તિ પ્રદર્શિત કર્યા છતાં સઘળા બની શકતી મહેનતે અને કાળજીએ આ નમ્ર પ્રયાસ કચ્છી જનતાને ચરણે ધરવા આજ ભાગ્યશાળી થયોં, એ પણ મારે માટે ઓછા આનંદનો વિષય નથી. આમાં થયેલી ભૂલો અને રહેલી ખામીઓ વિદ્વાન વાંચકો કૃપા કરી સુચવશે, તો તે સાભાર સ્વીકારી બીજી આવૃત્તિમાં એ સહર્ષ સુધારી લઈશ.

આજ ભગી કચ્છના ઐતિહાસિક વિષય પરત્વે થયેલા છૂટા ડવાયા લખાણો મળી શક્યા તેટલા એકત્ર કરી તે પરથી કચ્છના બૃહદ્ ઇતિહાસની યોજના કરી, છે. તે મારા ઓછા અનુભવને કારણે અપૂર્ણ હોય એ સંભવિત છે, પણ કચ્છી બંધુઓ મારી આ પ્રથમ કૃતિ હંસવૃત્તિએ અંગીકારશે, તથા મારા આ કાર્યમાં પોતાથી બની શકતી સહાય કરશે, એવી હું નમ્ર આશા રાખુ છું.

કચ્છ રાજ્યના કેળવણી ખાતાના વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ વિદ્યાધિકારી સાહેબે આ ગ્રંથની ઉપેક્ષાત લખી પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, તે માટે એઓશ્રીનો ઋણ પ્રદર્શિત કરતાં આનંદ થાય છે.

અંગતર (કચ્છ)
કચ્છી નૂતન વર્ષ. ૧૯૮૩
તા. ૧૦-૭-૧૯૨૬

} લી. કચ્છી પ્રગ્નનો નમ્ર સેવક
} જયરામદાસ જેઠાભાઈ
} નયગાંધી.

કચ્છભૂમિની આદિસ્થિતિ અને સ્વરૂપ

પ્રાચીન પ્રકરણ

સમુદ્રની સપાટી નીચે “ કચ્છ ” - જે ભૂમિ પર આપણે જોઈએ છીએ, જે ભૂમિ પર આપણું પિંડ પોષાય છે, તે કચ્છભૂમિ તરો વર્ષ પૂર્વે ભારતવર્ષની પશ્ચિમ દિશાએ સમુદ્રના પેટમાં પાણીના ઝાંઝા દેહણ હતી, એવું ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનું અનુમાન છે.

‘ કર્ત્તાની કૃતિ પ્રમાણે જલ ત્યા ગચ્છ અને સ્થલ ત્યાં જલ ’ એમ અનાદિકાળથી ચતું આવે છે. તેવી જ રીતે આજથી હજારો વર્ષ પૂર્વે મદા ધરતીકંપના આંચકાથી સમુદ્રના પેટમાંથી જમીનનો કંઈ ટુકડો તે આપણા દેશ પાણીની સપાટી પર ‘ બેટ ’ સ્વરૂપે, દાર નીકળી આવ્યો, એવું ભૂગર્ભશાસ્ત્રીઓનું માનનું છે.

આ ‘ બેટ ’ ચારે દિશાએ સમુદ્રના પાણીથી ઘેરાયેલો હોવાથી તે ‘ કચ્છ ’ નામ આપવામા આવ્યું હોય. એવું પુરાણોથી જ્ઞ થાય છે.

‘ કચ્છ ’ એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. તેનો અર્થ પાણીથી રાયત્રો પ્રદેશ-તેનો આકાર લાખા વાંકા તુંગડા કે કાચળા જેવો છે. અંગ્રાને સંસ્કૃત ભાષામાં ‘ કચ્છ ’ કહે છે. તે પરથી આ ભૂમિનું નામ ‘ કચ્છ ’ પડેલું હોય, એ પણ મંલવિન છે.

કચ્છાવતારના નામથી સંજોષાતી આ પવિત્ર કચ્છભૂમિ જલ-હલવ પછી કાળે કરી માનવ જાતિને રહેવા લાયક બની, ત્યારે આપણે તે પર આવી વસ્યા, એવો ઇતિહાસવેત્તાઓનો અભિપ્રાય છે.

કચ્છ પર માનવજાતિ—પુરાણોમાં કચ્છભૂમિને કિનારાના દેશ તરીકે વર્ણવેલ છે. તેમાં થોડા જંગલી લોકો રહેતા હતા, ત્યાં કંઈ પ્રવાસી આવ્યો, તેની સલાહ અને સહાયથી તેમણે જંગલો જાળી મેદાન બનાવ્યા, તેમાં ધાસચારો સારો ચવાથી ભરવાડોનાં જોરાળાં પોતાનાં પશુધન સાથે કચ્છમાં આવવા લાગ્યાં.

પુરાણોમાં કચ્છ--શ્રી ભાગવત અને મત્સ્યપુરાણમાં કચ્છની પુરાતનતા લખાણુરી વર્ણવેલ છે ભારતવર્ષના ચાર પુરાતન મહાસરોવરોનું મહાત્મ્ય સનાતનકાળથી પુરાણો સુક્તકંઠે ગાઈ રહ્યા છે તેઓ જૂદા જૂદા ઠેકાણે અને જૂદી જૂદી ઈગાએ આવેલા છે ઉત્તરે હિમાચલ પર્વતની ઉપર માનસરોવર, પશ્ચિમે કચ્છ દેશમાં સિંધુમાગર પામે નારાયણમરોવર, દક્ષિણે પંચામરોવર અને મધ્યે સિદ્ધપુર પામે બિંદુ સરોવર તેમને કાંઠે અવારનવાર અવતારી વિભૂતિઓ, યોગીઓ અને યાત્રાળુઓ આવતા, આવે છે

આ ચાર મરોવરમાનું એક શ્રી નારાયણમરોવર આપણા પવિત્ર કચ્છ દેશની પશ્ચિમે લખપત તાલુકાને વાવવ્ય ખૂણે આવેલું છે. આ સરોવર અને તેની આમપામની પુણ્યભૂમિનો વિચાર ચાર યોગ્ય હોવાનું મહાત્મ્યકથન છે

શ્રી નારાયણ સરોવરની આમપામની રમણીય ઝાડીમાં આશરે દસ હજાર વર્ષ પૂર્વે જાંબવના પુત્ર દસ પ્રયેતાઓએ મહા તપશ્ચર્યા કરી હતી. તે સિવાય નારદ અને કપિલ મમા મહામુનિયો, મરિચિ અને અત્રી મમા મદર્ષિઓ તેને કિનારે આશ્રમે બાંધી દેગપરદેશરૂપે આવતાં મુમુક્ષુઓ અને યાત્રાળુઓને ધર્મોપદેશ આપતા, એવો શ્રીમ ભાગવત ૫૯ રકંધના પાંચમા અધ્યાયમાં ઉલ્લેખ છે.

કચ્છમાં શ્રી રામચંદ્રજી--અવતારી વિભૂતિ શ્રી રામચંદ્રજી પોતાના ધર્મપત્ની સીતાજી અને બંધુ લક્ષ્મણજી મહીન પોતાના બાર વર્ષના વનવાસ દરમ્યાન કચ્છભૂમિ પાવન કરવા શ્રી નારાયણ સરોવરની યાત્રાએ આવ્યા હતા.

કચ્છમાં વસન કરતી અણેરા નદીની દરીયાની બે સુકાઓમાં 'કાલી' અને 'દિયુવા' નામે બે દેવીઓના દેવાલયો અઘાઈ અસ્તિત્વમાં છે. તેમ જ નદીનાં પાંચમાના એક વીરકાને ત્યાં બેઠે

‘રામચંદ્રવાપી’ અથવા ‘રામકુવે’ એવા પ્રાચીન નામથી ઓળખે છે. શ્રી રામચંદ્ર, સીતાજી અને લક્ષ્મણજીએ વનવાસના સમયમાં અધોરા નદીની દરીમાં નિવાસ કર્યો હતો; અને ત્યાંથી તેઓ ‘ગોરક્ષત-ગંગ’ તથા ‘તુંગબેર’ આદિ રથજોમાં ગયા હતા. એ સ્થાનોમાંથી આગળ વધીને તેઓ ‘હિંચુવા દેવી’ના દર્શન માટે પ્રયાણ કર્યું હતું, એવી આખ્યાયિકા અઘાપિ કચ્છમાં પ્રચલિત છે.

અધોરા નદીની તે દરીને અઘાપિ ‘રામગંગ’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત રામકુંડ, રામારણ, રામગુફ, લક્ષ્મણગુફ, મીતાવાવડી ઇત્યાદિ અંતિહાસિક ચિન્હો પણ છે. એટલું જ નહિ પણ એરિનિયનના^૨ ગ્રંથોને આધારે વિશેષ પ્રતિન ધાયે છે કે અવતારી વિભતિ શ્રી રામચંદ્રના પુનિત પગલાંથી કચ્છભૂમિ પાતળ થઈ હતી.

કચ્છમાં લંકાપતિ રાવણ—શ્રી નારાયણસરોવરથી અર્ધકોષને અંતરે શ્રી કોટેશ્વર મહાદેવના તીર્થધામ ધણા પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. પુરાણોએ તેનું મહાત્મ્ય ગાયું છે કે, લંકાપતિ રાવણે વિશ્વમાં અગ્નિ અમર રહેવા કેલાસ પર મહા તપશ્ચર્યા આદરી હતી. નેત્રી પ્રમન્થ ગ્રંથ, કેલામપતિએ તેને એક ‘સિંગ’ દઈ વરદાન આપ્યું કે: લંકામાં એની સ્થાપના કરી, નિરંતર પૂજન કરીશ, તો અગ્નિ અમર રહીશ, પણ માર્ગમાં તેને ક્યાંએ મૂકીશ, તો તે ત્યાં જ રહેશે.

આ વરદાન મેળવી રાવણ કેલાસથી કચ્છ માં, લંકા જવા રવાને થયો, તે વાતની દેવતાઓને ખબર પડતાં, તેઓ રાવણ પાસેથી તે ‘સિંગ’ મૂકાવવા બેંગા થયા. જ્યાં ગાયનું રૂપ લઈ, રસ્તે કાઢવાળા એક ખાડામાં પડ્યા, અને બીજા દેવતા તપસ્વીઓનું રૂપ લઈ, ગાયમાતાને ખાડામાંથી બેદાર કાઢવા સારું દોરડાથી ખેંચવા લાગ્યા. તેડલામાં રાવણ ત્યાંથી સિંગ લઈ જતો દેખાયો, તેની પાસેથી દેવોએ સદાય માગી.

કચ્છમાં કોટેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના—રાવણે એક હાથમાં 'લિંગ' રાખી બીજા હાથથી ઘણી મહેનત કરી, પણ ગાય તો બહાર નીકળી નહિ, તેથી ગૌરક્ષાના તાનમાં બાન ભૂની 'લિંગ' પૃથ્વી પર મૂકી, બે હાથો વડે રાવણ દોરકું ખેંચવા લાગ્યો, એટલે દાદવમાંથી ગાય તો બહાર નીકળી, પણ 'લિંગ' પડ્યું હતું, ત્યાં કોટી લિંગ થય ગયાં. પોતાનું ક્યુ, તે રાવણે શોધ્યું, પણ વરદાન પ્રમાણે 'લિંગ' ત્યાં જ રહ્યું, એટલે રાવણ નિરાશ થઈ, લંકા તરફ વળ્યો.

કોટીલિંગ પરથી 'કોટેશ્વર' કહેવાયું. આવા પ્રકારની શ્રી કોટેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના સંખે પૌરાણિક આખ્યાયિકા છે. જે લિંગની લંકામાં સ્થાપના કરવા રાવણે વર્ષો સુધી કૈલાસ પર મહા તપશ્ચર્યા કરી હતી, તે લિંગની સ્થાપના શ્રી બ્રહ્મા અને બીજા ઋષિઓએ કચ્છાવનારનાં નામથી સંબોધાતી આ પવિત્ર ભૂમિમાં કરાવી, કચ્છના ગૌરવ અને પવિત્રતામાં વૃદ્ધિ કરી છે.

પુરાણોમાં વર્ણવેલ શ્રી કોટેશ્વર મહાદેવના પુરાતન અને પવિત્ર તીર્થધામમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી દેશપરદેશના સાધુ, સંતો અને યાત્રાળુઓ આવના અને આવે છે.

કચ્છમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા—આશરે પાંચ દહાસ વર્ષ પર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પુનિન પગલાથી આ ભૂમિ પાવન થઈ હતી. તેઓગી નારાયણસરોવર અને કોટેશ્વર મહાદેવની યાત્રા નિમિત્તે આવ્યા હતા. એવું શ્રી મહાત્મ્યસિદ્ધ છે.

કચ્છમાં પાંડવોનો ગુપ્ત નિવાસ—આ વખતે ગેડી-વૈરાટ-નગરી કચ્છમાં સૌથી સમૃદ્ધિવાન હતી. ત્યાં પાંડવોએ ગુપ્ત નિવાસનો અંતિમકાળ વ્યતિત કર્યો હતો. પાંડવો ગેડી-વૈરાટનગરની આસપાસના ગીચ વનમાં ગુપ્ત રીતે રહે છે, તેની દુર્ગોધન રાખને જાણ થતાં, તે

૧ રામાયણ પ્રથમ ખંડ પાના ૨૦ ની નોંધમાં ૨૧. રણગડમાં ૬૮૫માં લખે છે કે કચ્છમાં વાગડ કહેવાય છે. તેમાં ગેડી-મુતપટ્ટી ગામ છે. તે પણ વૈરાટનગર કહેવાય છે.

સૂર્યપુત્ર કચ્છ સાથે મત્રજા કરે । વાગ્યો કે વેગનાગની ગાયો
વાળી જ્યાંમા આવે, તો ગૌરક્ષક પાડવો ગાયોની ચારે ચાર પોતાનો
ગુપ્તરામ છોડી બહાર નીકળો, એવો તેઓ પ્રમિદ્ધ થયેથી, ઘરા
પ્રમાણે તે દિવસથી પાડુ તેમને ચોર રૂઈ ગુપ્તપત્રો ગેરુ પડે

‘ક્ષાત્ર ધર્મને કનઝિન રતુ’ ગાયો વાળી જ્યાંનુ કામ પાડવો
માથે લીધુ નહિ એવો કચ્છે જમીન પર લાડી પગાડી તેથી
એક પુરૂષ થયો તે કાષ્ટનાથી પેદા થયો, એવો ૧૧ હેરાયો
તે વૈરાટનગરની ગાયો રાણી, નિધિ તરફ નહ ગયો આ રાતની
ગોરક્ષક પાડવોને નહુ વના, તેઓ મદાર આવી ગાયોની ચારે
ધાયા એવી તેઓ જાહેર થયા, પાડુ ગણુરી પ્રમાણે તે નિસ
તેમના વનરામનો છેવો નિવસ હતો, એવો પા વોનો સ્તનરાન પૂરો
થઈ ગયો હતો આ કામ બન દુરોધન ગમ્તએ તે કાડીને કચ્છ
પાવર પરગણ આપ્યુ હતું

મહાભારત અને ભાગવતમા રૂંધેન સુરનાથ રાજા ભદ્રાવતી
નગરીમા રાજ્ય કરતો હતો આ પ્રતાપી ગમ્તની ગીતગ ળાયા
હોવા પ્રગ્ન મુમ માણુની મમૃદ્ધિને શિખરે પહોચેન ભદ્રેશ્વર કાષ
બગરાન અને પરાક્રમી રાજાની રાજ્યાની હોવી જોઈએ, એ રાતની
ત્યાના રિનાનજો અને ખડેરા આ ૮ પણુ માક્ષી આપે છે

મહાભારતના યુદ્ધમા વિજય મેળવી પાડવોએ અન્ધમેન યજમા
હોમરા પચ-ચાણી ઘોડો પૃથ્વીની પ્રક્ષિણા કરના રૂંગે મૂકે
ફરતો ફરતો તે કચ્છમા આવ્યો, તેને ભદ્રાવતીના સુરનાથ ગમ્તએ
પકડે અને પાડવોની મર્વોપરિ મત્તા ન રતી રતી તુલ્ય વર્ણુ
આ યુદ્ધ પ્રમગે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા બીજવા કચ્છમા પરાધો હતો,
તેમની મદાયથી પાડવો વિજય પામ્યા, આ વાન મત્તામાગ્ન અને
ભાગવત પ્રામદ્ધ છે

પાડવોના આગમન અવરોધે આ ૮ પણુ ગેડીનગના મિમા ।
શોભાવે છે, શિવાતેમો તેની સાડી પૂરે છે તેઓએ અર્જુન એક
મદામદિ બરા યુ હતુ એવી લોકોક્તિ છે

કચ્છ ભોજકટ—શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધના ચોપન અધ્યાયમાં એવી વાત છે, કે વિર્લદેશના બીમદ ગજની કુવ રખમણિનુ વાગ્દાન એની દેશના ગજ શિશુપાળની સાથે થયે પણ તેનો મનથી દારૂપતિ કૃષ્ણભગવાનને વરી ચૂકી હતી, તે શિશુપાળ પછુવા આવ્યો, ત્યારે તેણે કૃષ્ણચક્રને ગુપ્તપણે પા લખ્યો નાચ્યો સંસ્ત પ્રમાણે મદિરે દર્શન જતી રખમણિનુ લગ કરી ગગરાન દારૂકા ચા'યા ગયા

આ વાતની જાણ થતા રખમણિના ભાઈ રખમિયાએ એન પાત્રી વા'યા વિના વિર્લદેશના અન્નપાણી ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લખ્યે સૈન્ય ભાવે ભગરાનની પાળ પડ્યો, અને રસ્તામાં શુદ્ધ વૃથુ, તેમ તે લાગો, એટલે વિર્લદેશ તરફ ન જતા કચ્છમાં આવી, ગાદી સ્થાપી ગળ્ય કચ્છ લાગ્યો તેના સમયમાં કચ્છ ભોજકટ કહેવાયુ

આશાપુરા માતા—જડેજાઓની કુજદેરી શ્રી આગાપુરા માનાજીનું મદિર કચ્છમાં ઘણુ પ્રાચીન છે, તેના વિશે કચ્છપુરાણ વિગ્નાગ્પૂર્વક વર્ણન છે

કચ્છમાં મદાવીર પ્રભુ અને જુદભગવાન--શ્રીમદ્ભાગવત પ્રભુ અદિમાનો ઉપદેશ આપવા કચ્છમાં પધાર્યા હતા, એ આ-કેમાં દનજેવા ચાલે છે આ 'વીર' પ્રભુનો સંદેશો વધ જે સાધુઓએ કચ્છની ચારે દિશાએ ફરી, જૈનધર્મ ફેલાવ્યો, અભદ્રાવતી નગરીમાં જગભગ ૨૪૩૦ વર્ષ પૂર્વે-વીર સવર ૨૨ તથા વિદ્યમ સવત્ પૂર્વે ૪૪૮ માં એક મહોતું દહેરે જધારી, ત્યાં મદાવી પ્રભુની મૂર્તિની સ્થાપના કરી, ત્યારથી આજ લગી ભદ્રાવતી નગરી ભદ્રેશ્વર જૈનયાત્રાનું ધામ જન્યુ છે

આનંદારી વિઝૂતિ શ્રી જુદભગવાન પોતાના ભિખ્ખુઓ સાથે કચ્છમાં શ્રી નાનયજુમરાજની યાનાએ પધાર્યા હતા, તેમના સ્મરણાએ

૧ મદાવીરજીવન ચર્ચા—૬૮૫સુત્ર કત્યાવિ જેન જગતા આપા સિદ્ધ થાય છે કે મદાવીર પ્રભુએ કચ્છમાં જે ચોમાસા કરેલા

શ્રી નારાયણપરોવર તથા આજના વાધમ આવકાના ખંડેરા છે. ત્યાં તેમના ગિરિઓ પાઝગથી વિહારે અને ગુફાઓ બંધાવેલ છે. તેના અવશેષ આજ પણ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ઘણે ઠેકાણેથી શુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમાઓ પણ મળી આવે છે.

કચ્છમાં ગુરૂત્તાત્રયજી શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય—પચ્છમાર્ષ કાળા કુમર પર ગુરૂત્તાત્રયની પવિત્ર પાદુકાસ્થપિતું અત્રાપિ પૂજન થાય છે તેથી મિત્ર થાય છે કે ગુરૂત્તાત્રયજીએ અહીં આવી આ ભૂમિ પાવન કરી હતી.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને શ્રીસહજનંદ સ્વામી-શ્રી જગદ્ગુરૂ આદ્ય સંતરાચાર્ય તથા વાલ્મીકીચાર્ય શ્રી નારાયણપરોવરની યાત્રાએ આવ્યા હતા. વલ્લભાચાર્યજીની જોડકના દર્શન કરવા આજ પણ વૈષ્ણવો શ્રી નારાયણપરોવર જાય છે.

શ્રી મહેશ્વર-સ્વામી કચ્છમાં પધાર્યા હતા જોમના મુખ્ય મથાતા ચાર પ્રમુખ ધામોમાં ભૂજનો પણ સમાવેશ થાય છે.

કચ્છ તીર્થધામ—ઘણા પ્રાચીનકાળથી કચ્છ તીર્થધામ તરફ લોકો પ્રસિદ્ધ છે તેનો મહિમા રિશેષે કીર્તે, પુગણો અને જૈનશાસ્ત્રોપથી મળી આવે છે. અહીં આ ૬૨ વર્ષે હમરો યાત્રાજીએ મહા કટ વેડી યાત્રા કરવા આવતા અને આવે છે.

વિસ્તાર અને વસ્તી

વિસ્તાર

કચ્છ એકથે પાણીથી વિદ્યમાન પ્રદેશ, તેની પૂર્વે અને ઉત્તરે રણ અથવા સુકાવને મરુદ, પશ્ચિમે અરબી મરુદ અને સિંધુમુખ, દક્ષિણે કચ્છી અખાત અને દિંદી મદામાગર છે તે ૨૭ તથા ૨૪ અક્ષાંશ અને ૬૮ તથા ૭૭ રેખાંશ વચ્ચે આવેલ છે. તેના વિસ્તાર પૂર્વ પશ્ચિમ એકમો માઠ માઠન અને ઉત્તર દક્ષિણ પાતરીમથી સીતેર માઠન છે, તેનું ક્ષેત્રફળ પામ. સો ચોગમ માઠન છે, તેમા ચૌદ લાખ પચાસ હજાર એક જોડવાલુ જમીન છે.

કચ્છના રાજકીય આઠ વિભાગ છે. અગડામો, અંજાર, બચાઉ, ભૂજ, લખપત, માણી, મુઠો અને ગણ, તેમની વચ્ચે કચ્છના દાગર ગામડા વહેંચાયલા છે.

વસ્તી

કચ્છી પ્રજા દરિયા કિનારે મેલી દોનાથી કાઠી કહેવાતી વિક્રમતી માનમી સડીના અસ્તકોને ચાવડા કચ્છપર ચડી આવ્યા તેમના ત્રાસથી ઘણાખગ કાઠી કચ્છ છોડી કાઠીવાલાડ વચ્ચા, બાકી આહીર, રમારી છત્વાઈ રવા, કચ્છના એ જુના વનતી છે

આવડા પત્રી સેતવડી, વારેના, મોદા, અને મમા આવ્યા. સમાના વચ્ચે પાળગી અડેમ કહેવાયા, અને અત્રાપિ કચ્છ પર રાજ્ય ચલાવે છે.

વર્તમાન કચ્છી પ્રજા નિધ, પંચમ ગુમરાન અને મારવાડી કમે કમે આત્રી વમેના માખુમેની મનેતી છે જૂના જૂના દેશમાથી આવેના માખુમેના જન જન મીનરિસાન દોના જના, કચ્છના હવાપાણીથી સ્વભાવે બધા એક છે.

આસ્ત્રવતો—નિધથી આવ્યા કહેવાય છે, ગુરુખ્યા અને બા-સારીના કુળમેર હોડા ઉપગન તેઓ પુગળો વચ્ચે છે જનમ-

વિસ્તાર અને વસ્તી

પત્રિકાઓ બનાવે છે, વેપાર કરે છે અને રાજ્યમાં નોકરી પણ કરે છે.

ઔદિચ—શિહોર, જાલાવાડ, અને નેઓ જાલાવાડી, ગોહીલવાડી અને ગઢવી કહેવાય છે તેમનો ધંધો જોષ જોરાનો, પુરાણ વાંચવાનો અને રમોછ કરવાનો. રાજગોર ઉતરી આવ્યા છે. જડેજતઓના કુળગોર હોવા ઉપરાંત તેઓમાંના કેટલાક મોટા ગિરાસીયા છે, અને કેટલાક ખેતી પણ કરે છે.

પોકરણા—મારવાડથી આવ્યા છે. ભાટીયાઓના કુળગોર હોવા ઉપરાંત તેઓ હિંદની જૂદી જૂદી દેશમાં કંટાકટો લે છે, અને દેશમાં તેઓ ખેતીવાડી કરે છે, મીઠાઈ બનાવે છે, રસોઈ રાંધે છે. અને વેપારીઓની પેઢીઓમાં કામકાજ પણ કરે છે.

પુરખીયા—પણ રાજગોરની પેઢે ઓઢીઓમાંથી ઉતરી આવ્યા કહેવાય છે, તેમની વસ્તી ગેડી, આડેસર અને પળાંમવામાં મુખ્યત્વે છે, તેઓ નોકરી અને ખેતીવાડી કરે છે.

નાગર—રાઓથી પહેલા ખેંગારજીના વખતમાં ગુજરાતથી આવ્યા છે. તેઓમાંના કેટલાક જમીનદાર છે. બાકીના લગભગ રાજ્યની નોકરી કરે છે, તથા વેપારીઓને ત્યાં પણ નોકરી કરે છે. તેમનામાં કેટલાક આરા કેળાવવા અને શિક્ષિત હોવાથી રાજ્યમાં સારી જગ્યાપર કામકાજ કરે છે, તથા તેઓ શિક્ષણનું અને વક્રીકરણનું પણ કામ કરે છે.

મોઠ બ્રાહ્મણ—ઔદી સદીમાં મોઢેરાથી આવ્યા છે, તેઓ પુરાણ વાંચવાનો તથા નોકરી કરવાનો ધંધો કરે છે.

રાઓરા—જેઠપુરથી આવ્યા છે. તેઓ ખેતી અને વેપાર કરે છે.

શ્રીમાળી—રાજપુતાનાથી આવ્યા છે. તેમનામાંથી કેટલાકે હસનગરમાં એસિરાણા સાથે બોજન કર્યું. તેથી બોજક કહેવાયા. શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો વેદ અધ્યયન કરે છે અને પુરાણો વાંચે છે.

ગીરનીયા—વેણુવોના મંદિરોમાં રમોઈ કરે છે, પુરાણો વાંચે છે, વિદ્યાર્થીઓને ભક્ત કરાવે છે અને ખેતીવાડી કરે છે. તેમનામાં કેટલાક પંડિતો પણ છે, અને જાગીરા પર ચોરાવટ કરે છે.

વેદાંત—કદીયા આખ્યા છે. તેઓ વેદ વાંચે છે, વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયન કરાવે છે અને ખેતીવાડી અને રાજ્યમાં નોકરી કરે છે.

અંગ્રેજી—માત્રોમાં નોકરી કરે છે અને મીઠાઈ બનાવે છે.

તંદવાણા—ચિકમની સોળમી સદીમાં સિંધ, મારવાડ અને સૌરાષ્ટ્રની આખ્યા છે. તેમનો ધંધો ખેતીવાડી અને ચોરાવટનો છે. હાલ ધણેભાગે તેઓ પરદેશમાં વેપાર કરે છે.

અલ્પજ્ઞ—નિધી આખ્યા છે. તેઓ સુતાર, વડાટ અને રૂમાટનું કામ કરે છે. તેમનામાં કેટલાક વેપાર પણ કરે છે.

કાયસ્થ—સોળમી સદીમાં સિંધ, મારવાડ અમરવાદ અને સોઠથી અહીં આખ્યા છે. તેઓ રાજ્યની તેમ જ ખીજ નોકરી કરે છે અને પરદેશમાં વેપાર ઉદ્યોગ કરે છે.

મોઢવાણીયા—મોઢેરાથી આખ્યા છે. તેઓમના કેટલાક જમીનદાર છે. જાતીના રાજ્યમાં કે વેપારીને ત્યાં નોકરી કરે છે અને પરદેશમાં વેપાર કરે છે.

વાયડાં—પટણા પાસેના વાયડ મામથી કચ્છમાં આખ્યા છે. તેઓ કરીયાબાનો વેપાર કરે છે અને ખજૂર વેચે છે.

સોરઠીયા—મોરઠથી આખ્યા છે. તેઓ ખેતીવાડી કરે છે.

જાસોરા—કાઠીવાડના જાસોર મામથી આખ્યા છે તેઓ વેપાર અને ખેતી કરે છે.

વાળીયા મોની—શ્રીમાળા વાળીયામાંથી ઉતરી આખ્યા છે. તેઓ મોનીનો ધંધો કરે છે.

શ્રીમાળી વાળીયા—તેમના બે વિભાગ છે. એક દુગ્ધ અને બીજા વીમા બન્નેના કુળોર શ્રીમાળી આખ્યો છે. બન્ને કાયસ્થ તથા

વિસ્તાર અને વસ્તી :

આજ વટાવનો વેપાર કરે છે વાણીયા દરોઈ શ્રીમંતી પાણીમાયા
ઉતરી આવ્યા છે. તેઓ મીઠાઈ બનાવી વેચે છે

ઓસવાળ—હિસનગર, પાડીનગર અને તેઓ વેપાર
તેમા ઝાા, વીમા ઉપરાત પાયા એમ ત્રણ વિભાગ છે. તેઓ વેપાર
અને ખેતી કરે છે તેમની મુખ્ય વસ્તી કાડી અને અમરકાંત છે

હોહાણા—પાનમથી આવ્યા છે તેઓ ખેતી, અને વેપાર કરે છે

ભાટીયા—જેસનમેરથી આવ્યા છે તેઓ વેપાર અને વેપારીને
ત્યા નોકરી કરે છે તેઓ દેશપદેશ પોનાના વડાણે ચલાવે છે.

ભંસાળી—મૌરાજૂથી આવ્યા છે તેઓ ખેતી અને ધીનો
વેપાર કરે છે

જાડેજા, સમા અને મોદા—મિથથી આવ્યા છે તેઓ ખેતી
કરે છે. અને પોનાની જાગીરા મંજાળે છે

ચાવડા મોલ દી અને વાઘેલા—ગુજરાતથી આવ્યા છે.
તેઓ ખેતી કરે છે અને બાપુકી જાગીરા મંજાળે છે

કણુળી—તેની બે જાત છે. એક લેવા અને બીજા મુમના લેના
રનામિનાગણનો પથ પાળે છે અને મુમના અર્ધા દિંદુ અને અર્ધા
મુરિયમ રીનરિનાજ પાળે છે તેઓ ખેતીવાડી કરે છે

માળી—ગગીયા બનાવે છે, અને રૂળપુન વેચે છે તેમની
મોટી મજ્યા ભૂજમા છે

ડુંગરા—મારવાડથી આવ્યા છે. તેઓ તામા, પિત્તળ અને
કામાના વામણો બનાવે છે તેઓ સોનાચાદીનું કામકાજ કરે છે.
પ્રથમ ગજપુત હોવાનો તેઓનો દાવો છે

ગુર્જર મુતાર—ગુજરાતથી આવ્યા છે, સુતાર કામ ઉપરાત
તેઓ ઘડીયાળ મમા કરે છે અને સોનારૂપાનું નક્શી કામ કરે છે.

ગુર્જર હુહાર—ગુજરાતથી આવ્યા છે તેઓ હુહાર કામ કરે

છે, અને ક્ષત્રિય હોવાનો દાવો કરે છે.

મારવાડી સુતાર—મારવાડી આવ્યા છે. તેઓ સુતાર કામ કરે છે.

દરજી—સીવવાનું કામ કરે છે અને રાજપુત હોવાનો દાવો કરે છે.

ભિચ્છી કુંભાર—નવાનગરથી કચ્છ રાજ્યના આમંત્રણથી આવ્યા છે. તેમની બલસોડ, ભટ્ટી, ચૌદાણ, રાડોડ, પડિયાર, સોલંકી પરમાર અને ટાક એમ આઠ શાખાઓ છે. તેઓ ઘર બાંધવાનું કામ કરે છે. પરદેશમાં તેમણે કચ્છી કેટ્ટોકટ્ટરો તરીકે સારી નામના મેળવી છે.

ચરખીયા કુંભાર—માટીના વાસણ અને ઊંટો બનાવે છે. ખેતી અને મજૂરી પણ કરે છે.

ભાવસાર—ક્ષત્રિય કુળમાંથી ઉતરી આવ્યા છે. ખેતી અને સિવણકામ એમનો ધંધો છે.

ધાન્ડા—મુંડલા બનાવવાનો ધંધો કરે છે. મુંદ્રા, માંડવી, અને અંજાર સિવાય તેઓ ક્યાંયે જોવામાં આવતા નથી.

ચારણ—જડેજાઓ સાથે સિંધથી આવ્યા છે. તેઓ જડેજાઓની વંશાવલી નોંધે છે, અને ખેતી પણ કરે છે.

વાળીદ--દમ્ભમન કરવાનો ધંધો કરે છે.

ખવાસ--રાજપુતોમાંથી ઉતરી આવ્યા છે. રાજ્ય અને તેના બાયાતોની નોકરી ઉપરાંત તેઓ ખેતી કરે છે.

આહીર અને રખારી--કચ્છના જુના વનની આહીર શ્રી-કૃષ્ણ સાથે મથુરાથી દ્વારકા આવેલ અને ત્યાંથી કચ્છમાં આવ્યા છે. તેઓ ખેતી કરે છે અને ઢોરો ઉછેરે છે. રખારી પણ કચ્છના ઘણા જુના વનની છે. તેઓ ઘણા પ્રાચીનકાળથી કચ્છમાં આવી વસ્યા છે. તેઓ ઘેટાં, બકરાં, અને ઊંટો ઉછેરે છે.

ભરવાડ--ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી કચ્છ આવ્યા છે. તેઓ પણ ઘેટાં, બકરાં, ઉછેરે છે.

ખારવા—તેરમી સદીમાં સિંધથી આવ્યા છે. તેમણે કચ્છના વહાણવટામાં ધણા સુધારા કર્યા છે. તેઓ વહાણો ચલાવે છે.

મોચી—અઢીસો વર્ષથી ગુજરાતથી આવ્યા છે. તેઓ સ્વામિનારાયણનો પંથ પાળે છે. તેઓ જોડા સીવે છે. સોનારપા પર નકશી ચીતરે છે, અને રેશમ તથા કાન પર ચાર વતી ભરે છે. તેમનું નકશી કામ અને ભસ્તકામ છે. પશ્ચિમમાં યુરોપ અને અમેરીકા સુધી વખણાય છે.

મેઘવાર—કાપડ વણે છે, મરેલા ઢોરો ઉપાડે છે અને તેમનું ચામડું કેળવે છે.

અતીત—બે જાતના છે. મહધારી અને ઘરખારી, મહધારી પરણતા નથી, પણ લીખ માગી ખાય છે. ઘરખારી પરણે છે અને નોકરી કે બીજો કોઈ ધંધો કરે છે.

કાપડી—આશાપુરા માતાની પૂજા કરે છે. તેઓ વિક્રમ સંવત પૂર્વે કચ્છમાં આવ્યા કહેવાય છે.

કાનદેદા—ધરમનાથના ચેલા હોવાનો દાવો કરે છે. તેઓ ઘણે ભાગે ધિણોધરમાં રહે છે.

સૈયદ—પહેલાં રાવશી ખેંગારજી સાથે અમદાવાદથી આવ્યા છે. તેઓમ ના કેટલાકને તેમના બાપદાદાએ રાજ્યની ખાતવેથી મેવા બદલ વર્ષાશન મળે છે અને બાકીના રાજ્યની નોકરી કરે છે.

શેખ—ખેતી કરે છે અને ટોર વેચવા-સાટવાનો ધંધો કરે છે.

પકાણુ—પહેલાં રાવશી ખેંગારજી સાથે કચ્છમાં આવ્યા છે. તેઓ સિપાહગિરી કે હવાલદારી કરે છે.

ખેજાળ—પીર સદરદીનથી ઇસ્લામમાં આવ્યા છે. તેમના બે વિભાગ છે. એક ખાતાઈ અને બીજા મસીદીયા. બન્ને ખેતી અને વેપાર કરે છે.

ત્રેમણ ખત્રી—સિંધથી કચ્છમાં આવ્યા છે, એ પણ ખેતી અને વેપાર કરે છે. તેઓ કાપડ રંગવાનું અને વેચવાનું કામ કરે છે.

કુંભાર—સિંધથી આવ્યા છે. તેઓ માટીના વામણો બનાવે છે.
 સંધાર—બડેબડે સાથે સિંધથી આવ્યા છે. ઢોરો ઉછેરવા
 ઉપરાંત ખેતીવાડી અને નોકરી કરે છે.

જાત—સમાઓ સાથે સિંધથી આવ્યા છે. ઢોરો ઉછેરવા
 ઉપરાંત ખેતીવાડી અને બગીચા બનાવે છે. કેટલાક રાજ્યમાં
 સિપાઇગીરી કરે છે.

ઘોરા—ત્રણસો વર્ષ પૂર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડથી કચ્છમાં
 આવ્યા છે. તેઓ લાકડું, લોહું અને બીજી પરચુરણ ચીજો વેચે છે.

મિયાણા—સિંધ, હાત્તાર અને કાઠિયાવાડથી આવ્યા છે. તેઓ
 વફાણો વ્યવસાયે છે. તેમણે સારા અને કાબેજ નાવિકો તરીકે સારી
 નામના મેળવી છે.

મુમરા—અંકાઉદનના ત્રાસથી સિંધ છોડી કચ્છમાં નાશી
 આવ્યા છે, તેઓ રાજ્યમાં નોકરી કરે છે.

નોડે—નોતીયાર અને બાંધક સિંધથી આવ્યા છે.

પારસી—મેકમડો સાથે પ્રથમ અંજારમાં આવ્યા કહેવાય છે.

તેઓ રાજ્યમાં નોકરી કરે છે અને દારૂનો ધંધો રાખે છે.

ખ્રિસ્તી—ધર્મના પ્રયાગર્થે ખ્રિસ્તીઓ મોટા શહેરોમાં રહે છે.

કચ્છની વસ્તીના બે ભાગ છે: હિંદુ અને મુસલમાન, તેમાંથી
 પંદર ટકા ખેતી, દશ ટકા ઢોરોની ઉછેરણી, દશ ટકા કારીગરી, બે
 ટકા મુત્સદ્દીગીરી, બે ટકા મજૂરી, બે ટકા બીજા તથા બટાઈ અને
 એક ટકા રાજ્યની નોકરી કરે છે. બાકીના ત્રેતાવીસ ટકામાં વેપારીઓ
 તથા કામ ન કરી શકે એવી સ્ત્રીઓ, બાળકો અને વૃદ્ધો છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં કચ્છની વસ્તી ૫૧૦,૦૦૦ ની હતી.

ઈ. સ. ૧૮૨૩ માં " " ૫૦૦,૦૦૦ ની હતી.

ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં " " ૪૮૪,૮૫૨ ની હતી.

ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં કચ્છનાં ૮૫૧ નાનાં મોટાં ગામોમાં ૪૦૬૫૨૨ માણસની વસ્તી હતી. તેમાં પંદર વર્ષની અંદરના પરણેલા અને કુંવારા ૮૩૫૮૩, પંદર વર્ષની ઉપરના પરણેલા અને કુંવારા ૧૩૩૭૩૬ તથા બ્રહ્મચારી, મુગપણ થયેલા, અને ન પરણેલા ૩૫૭૦૪ હતા એ ૪૦૬૫૨૨ ની વસ્તીમાં નીચે પ્રમાણે હિંદુ અને મુસલમાનની વસ્તી હતી.

હિંદુ—મહેશ રાજપુત ૮૫૬૮, વાઘેલા ૮૧૭, બીજા રાજપુત ૨૬૭૩૬, બ્રાહ્મણ, ભારીયા, લુહારા અને વાણીયા ૪૦૩૮૪, ખેડુ, દરજી, મોચી, સોની, કંસારા ઇત્યાદિ કારીગરોની સંખ્યા ૨૨૦૮૮૫ એ પ્રમાણે હિંદુની વસ્તી ૩૦૦૪૨૦ હતી.

મુસલમાન—મેમણ, બોમ્બ, વોરા ઇત્યાદિ ૭૪૫૮૧, કમાગર, રંગરેજ, હામમ, લેલા, ગયેલા ઇત્યાદિ ૨૭૬૭૧, દાવાપૌત્રા, રસુપૌત્રા, સમા ૩૬૬૫, કકીર ૨૮૮૫ એ પ્રમાણે મુસલમાનની વસ્તી ૧૦૬૧૦૨ ની હતી.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં કચ્છની વસ્તી ૪૮૭૩૦૫ ની હતી. તેમાં ૩૬૬૧૮૮ હિંદુ અને ૧૧૮૦૬૩ મુસલમાન હતા. બાકીના ૪૦ પારસી, પ. સીખ, અને ૧૩ ખ્રિસ્તી હતા. એટલે કુલ ૪૮૭૩૦૫ની વસ્તીમાં ૭૫૦૭૬ ટકા હિંદુ ૨૪૦૨૨ ટકા મુસલમાન તથા ૦૨ પારસી ખ્રિસ્તી અને સીખ હતા.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ ના વસ્તીપત્રક મુજબ કચ્છ દેશનું દરેક ગામ કે શહેર સરેરાસે છ ચોરસ માઈલમાં ગણાતું. દરેક ગામમાં સરેરાસ ૧૬૩ ધરોની ગળુગીએ કચ્છના ધરોની કુલ સંખ્યા ૧૬૭૩૭૮ ની હતી અથવા એક ચોરસમાઈલમાં ૨૫૦૫ ધરોની સંખ્યા ગણાતી.

કચ્છની કુલ વસ્તી (૪૮૭૩૦૫)ના ૨૦૦૪૭ ટકા (૯૮૭૬૦) જોડલા માણસો (કુલ ધરોની સંખ્યા ૧૬૭૩૭૮ માંથી) સારા ઘેટ અને પથરના બાંધેલા ૩૭૭૮૫ પાકા ધરોમાં રહેતા, અને બાકીના

૭૯.૫૩ ટકા (૩૮૭૫૧૫) જોટલા માણસો છાણમાટીની ભીંતો અને પાદડ તથા ગળોવાળા બાધેલા ૧૨૮૫૯૩ યુવામાં રહેતા હતા.

વસ્તીપત્રક:

ધ. સ.	પુરૂષ.	સ્ત્રી.	કુલવસ્તી.
૧૮૮૧.	૨૬૦૨૫૧.	૨૫૧૮૩૩.	૫૧૨૦૮૪.
૧૮૯૧.	૨૭૮૪૪૧.	૨૭૯૯૭૪.	૫૫૮૪૧૫
૧૯૦૧.	૨૪૪૬૪૩.	૨૪૩૩૭૯.	૪૪૮૦૨૨.
૧૯૧૧.	૨૫૨૪૫૩.	૨૬૦૯૭૬.	૫૧૩૪૨૯.
૧૯૨૧.	૨૩૫૩૬૩.	૨૪૯૧૮૪.	૪૮૪૫૪૭.

ધ. સ. ૧૯૨૧ ના વસ્તી પત્રક મુજબ કચ્છમાં વસની જૂદી જૂદી પ્રજાની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે—

જાત.	પુરૂષ.	સ્ત્રી.	કુલસંખ્યા.
હિંદુ.	૧૫૩૮૩૨	૧૫૭૫૯૯	૩૧૧૪૩૧
મુસલમાન.	૫૪૨૬૩	૫૬૨૬૨	૧૧૦૫૨૫
જૈન.	૨૬૬૩૬	૩૪૭૩૯	૬૧૩૭૫
પારસી.	૩૬	૩૨	૬૮
ખ્રિસ્તી.	૨૬	૧૧	૩૭
પહાડીલોક.	૫૧૩	૫૯૭	૧૧૧૦
ચાહુદી	૧	૦	૧
૭	૨૩૫૩૦૭	૨૪૯૨૪૦	૪૮૪૫૪૭

કચ્છનું ક્ષેત્રફળ ૭૬૧૬ ચોરસ માઇલ છે. તેમાં ૮ શહેરો અને ૯૩૨ નાના મોટા ગામડાં છે. તેમાં ધરતી સંખ્યા ૧૧૭૬૩૨ ની છે. અને તેમાં ૪૮૪૫૪૭ માણસો વસે છે.

પાયસોથી ઓઝી વસ્તીવાળા ગામેની સખ્યા	૬૭૮
પાયસો અને હજારની વચ્ચેના ગામેની સખ્યા	૧૪૪
હજારથી વધારે અને બે હજારની વચ્ચેની વસ્તીવાળા ગામેની સખ્યા	૮૨
બે હજારથી વધારે અને પાંચ હજારની વસ્તીવાળા , ,	૩૨
પાંચ હજારથી વધારે અને દસ હજારની વસ્તીવાળા , ,	૧
દસ હજારથી વધારે અને રીસ હજારની વસ્તીવાળા , ,	૨
વીસ હજારથી ઉપગતની વસ્તીવાળા ગામેની સખ્યા	૧

૬૪૦

કુલના આઠ ગાઉએની વસ્તી નીચે પ્રમાણે છે :

ગાઉ	પુરુષ	સ્ત્રી.	કુલ વસ્તી
માડની	૧૦૫૬૦	૧૨૫૫૧	૨૩૧૧૩
ભૂજ	૬૩૦૮	૬૬૭૩	૧૨૯૮૧
અંગાર	૬૪૩૪	૭૦૭૦	૧૩૫૦૪
મુદ્રા	૨૬૨૫	૩૨૦૬	૫૮૩૧
નળાયા	૨૦૩૪	૨૩૨૬	૪૩૬૦
જામી	૧૫૨૮	૧૮૩૧	૩૩૫૯
ભયાઉ	૧૭૩૬	૧૮૧૬	૩૫૫૨
ગાપડ	૧૫૬૦	૧૪૦૭	૩૦૧૭
૮	૩૬૧૫૦	૪૦૨૦૬	૭૬૩૫૬

ઉપરોક્ત આઠ ગાઉઓમાં જુદી જુદી કોમો વસે છે —

ગાઉનું નામ	હિંદુ	મુસલમાન	જૈન	પાઠમી	શિખી	પઢાડી	ચલુડી	કુલ
ભયાઉ	૨૧૩૬	૨૪૪	૧૧૭૨	૦	૦	૦	૦	૩૫૫૨
ભૂજ	૧૦૬૫૬	૭૦૭૮	૧૧૫૭	૫૨	૨૦	૧૮	૦	૧૨૯૮૧
અંગાર	૬૫૧૩	૩૧૩૨	૮૫૭	૮	૦	૦	૦	૧૩૫૦૪
જામી	૧૩૫૮	૧૫૩૦	૪૩૨	૦	૦	૩૬	૦	૩૩૫૯
માડની	૧૧૦૭૨	૬૮૯૧	૨૦૨૬	૮	૧૬	૧૨૭	૦	૨૩૧૧૩
મુદ્રા	૨૨૪૦	૩૬૦૪	૨૮૬	૦	૧	૦	૦	૫૮૩૧
નળાયા	૨૦૬૪	૧૪૦૪	૭૮૦	૦	૦	૮૨	૦	૪૩૬૦
ગાપડ	૨૧૧૪	૫૮૧	૩૨૧	૦	૦	૦	૧	૩૦૧૭
૮	૪૧૪૮૬	૨૭૪૬૪	૭૦૩૪	૬૮	૩૭	૨૮૬	૧	૭૬૩૫૬

ઉપરોક્ત આઠ શહેરોની વસ્તી ૭૬૩૫૬ માણસોની છે, અને બીજા નાનામોટાં ગામડાંમાં ૯૩૨ ની વસ્તી ૪૦૮૧૯૧ માણસોની છે. તેમાં ૧૯૯૨૧૩ પુરુષ છે, તથા ૨૦૮૯૭૮૨ સ્ત્રીઓ છે. એકલા વસ્તીપત્રક મુજબ કચ્છની કુલ વસ્તીમાં નીચેની સંખ્યા કેળવાયેલી છે:—

	પુરુષ.	સ્ત્રી.	કુલ.
ભણેલા	૩૫૭૮૧	૫૮૭૯	૪૧૬૬૦
અભણ	૧૯૯૫૮૨	૨૪૩૩૦૫	૪૪૨૮૮૭

ભણેલામાં અંગ્રેજી જાણવાવાળા ૧૬૨૮ છે. તેમાં ૧૬૦૩ પુરુષ તથા ૨૫૨ સ્ત્રીઓ છે.

કોમંવાર ભણેલાની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.—

	પુરુષ.	સ્ત્રી.	કુલ સંખ્યા.
હિંદુ ભણેલા	૨૦૬૩૦	૩૩૮૫	૨૪૦૧૫
મુસલમાન ભણેલા	૩૫૬૬	૩૩૮	૩૯૦૪
જૈન ભણેલા	૭૦૭૭	૧૦૭૮	૮૧૫૫
	<u>૩૧૨૭૩</u>	<u>૪૮૦૧</u>	<u>૩૬૦૭૪</u>

ઉપરોક્ત સંખ્યામાં અંગ્રેજી ભણેલાની સંખ્યા:—

	પુરુષ.	સ્ત્રી.	કુલ સંખ્યા
હિંદુ	૧૧૫૧	૧૦	૧૧૬૧
મુસલમાન	૧૧૭	૦	૧૧૭
જન	૧૩૬	૧	૧૩૭
	<u>૧૪૦૪</u>	<u>૧૧</u>	<u>૧૪૧૫</u>

વેપાર અને ઉદ્યોગ

વેપાર

જલમાંગે-કચ્છનો જળમાંગે ચાલતો વેપાર ક્યારથી શરૂ થયો, એ કહેવાને કશો ઐતિહાસિક આધાર નથી, છતાં ધણા પ્રાચીન કાળથી દિલ્હીસ્તાન, એશિયા તથા આફ્રિકાના મુખ્ય બંદરો સાથે કચ્છનો વેપારી સંબંધ હોવા વિશે જરાયે શંકા નથી.

કચ્છનો પ્રાચીન ભદ્રાવતી નગરીની બહોળહાલી વિદેશ સાથેના જળવટી વેપાર પર અનલંબેલી હતી. છેક ચૌદમી સદીના આરંભકાળ લગી એની મર્યાદા કોઇપણ વિદેશી યાત્રાળુને ધર્મો ઉપજાવે એવી હતી. સંવત્ ૧૩૧૫ ની દિલ્હીસ્તાનની સાર્વત્રિક અનાવૃષ્ટિ પ્રસંગે, ઉદાર ચરિત્રી જમગુશાએ દિલ્હીના દરિયાકિનારાની આસપાસના શહેરો અને ગામડાઓના લોકોને અન્ન-વસ્ત્ર પૂરા પાડી આપવાની વાત જમગુશાએ કરી. તે વખતે જમગુશાના દિલ્હીના દરિયાકિનારાના લગભગ બધા શહેરોમાં મોટી વખાણો હતી. કચ્છમાં જળમાંગે ચાલના ધીકતર વેપારનો એ સખળ પુરાવો છે.

માડવીથી એક ગાઉને અંતરે રિયાણુ અથવા રાયપુર બંદરની નિશાનીઓ હજી કાયમ છે. ત્યાંથી વિક્રમાદિત્યના પિતા ગધેસિંગના સમયના સહ્યા મળી આવે છે. વિક્રમ સંવત્ પૂર્વે એ બંદરેથી ધમધોકાર વેપાર ચાલતો હોવાની દૈનકથાઓ અઘણિ પ્રચલિત છે.

રાયપુર કે માંડવી, મુંદ્રા, તુલુ, રોહર, કોટેશ્વર, જામૌ, લખપત અને ભરેશ્વર, એ કચ્છના આઠ બંદરોમાં માંડવી અગ્રસ્થાન ભોગવતું, ભોગવે છે. તેના છેક સો મવાસો વર્ષ પહેલાનાં વેપાર તરફ દષ્ટિપાત કરતાં આશ્ચર્ય ઉપજ્યા વિના રહેતું નથી.

સો વર્ષ પહેલાં ચારસો કેડીયા, ત્રણસો બેલેલ, મોઠ નાવડી, અને બીજા ગંજ વહાણો ફક્ત માંડવીના વેપારીઓની માલીકીના હતા; તે ઉપરાંત બીજા બંદરોમાં પણ સંખ્યાબંધ નાનામોટા વહાણો

ત્યાના વેપારીઓના હતા, જે મુગાઇ, મયગા, સિંધ, મરકત, મકરાન, પરશિયનગદ્દ, જામનમાડપ અને જમગાર વિગેરે બે રોએ આવળ કરતા.

માડવીથી ઉન, રૂ, હાથીદાંત, ગેંડાના ચામડા વગેરે માત્ર વહાણોમા લગી દરવરે મનગાર ચડાવવામા આવતો અને ત્યાંથી લગભગ બે લાખ રૂપિયાનું લાકડું, પચામ લાખ શ્રીફળ, એકલગર ખાડી કાથો, એક લગર ગુણી ટોપગ, બેમા પચામ લાખ સોપારી, એક લગર જોટા મુડાના ચોખા તથા બીજી જુદી જુદી જાતના ચોખાની પચાસ લગર ગુણી, તેમ જ કાપડ, સેના, પટકા વગેરે માન માડવીનફર દર સાથે લાવવામા આવતો.

માડવીથી ચારસો ખાડી સ્ત્રીય અને લોખંડ, ચારસો કોડી મીન પતંગ, એક લગર ખાડી માકર, ચારસો ખાડી સોપારી, બેસો ખાડી બીજી સોપારી, લગર ગુણી ઝરાસાગ ચોખા, દશ લાખ શ્રીફળ, લગર કોડી કાથજોટ, ચારસો પચાસ ખવાયા ખજૂર અને ખારેક, સાતસો ગજ બાધકામનુ નાવું, ત્રણ લગર કોડી બાણુ, અણુતાલીમ ખરવાયા મસાબો, બેમા મણ ચન, છસો પચામ મણ લોખાન, અને એકસો મણ જાજર, ચાર લગર તાકા મયમારી કાપડ, તથા જથ્થાબંધ મયમારી સેવા, પટકા, દુપટા, રમાય છત્યાદિ માલ સિંધ મૂકરામા આવતો, અને ત્યાંથી ખરવાયા ચોખા, પચીમસો પચાસ ખરવાયા બાજરી, પખડી, પાયસો પચામખરવાયા ટળદર વગેરે માન વહાણોમા માડવી લાવવામા આવતો.

માડવીથી ગેંડાના ચામડા, હાથીદાંત, હાથીના ચામડાની ટાલો, રેશમ, કાપડ, લોહ, લવંગ, એવચી, દાંડચીની, કળામચીની, લોખાન ચત્યાદિ માલ જગદાદ, ખસરા, મદામરા, અને મરકત ચડાવવામા આવતા, અને ત્યાંથી ખમજુર, ખારેક અને ઘઉંના વહાણોમા વહાણો ખરાઈ માડવી જાજર આવતા.

માડીથી માગ, મીનમ, ફલમના વામ્મ, પેટીયા, ઢાનો, ચૂંદ, કાળીમરી, રંગીન દાપડી પચ દમર ગામડીઓ અને પાતુઓ વગેરે મકરાન ચકાસવામા આવતા, અને ત્યાંથી ઘી, મસો મગસી મરમ, રડ, મગ ઇત્યાદિના પચામ વાલો ભરાઈને માડી મર દર વર્ષે આવતા

માડીથી ઝીંક, અશીષ, નેડા, ચાનડાના પીપે, તાગ નાળી પેગીઓ, ખીના, કચ્છમા બનેતુ મુરરાડિ કાપડ કત્યાઈ માનના વદાઓ જમમાર વત્તા અને ત્યાંથી ગુનામો, દાથીના ગેના ચામડા, નાળીંગે, લુના, ચાની ચોમા, મીચુ તેન, લીંબુની બાન, નર્વોગ, મકાઈ, તાગ ના ચામ । વગેરે માનના વદાઓ ભરાઈ માડી મર આવતા

માડીથી પાચ દમર ગામડી ર, પાચ દમર મામડી ૧૫૩, ચારમો મામડી નુતર બે દમર કરીયા બનર, જમો ગુગી નરમાર, ચારમો ગુણી કચ્છીટપ્પખાર, નીચ નીચી પમડી, એક દમર લીમીયા, ૧૩મો મડ ગાને, દોઢમો પીપ તાલી, ૧૩મો નીલિતન, દેગી સુતરમાથી કચ્છમા વગુરેન કાપડ બ માવાલી ચીનાઈ, કટારિયા વિગેરે નતનું રેખી માપડ અને હા પનાની મીગખાની, જાનાવાડી અને મોગમી ગાર્કીજતાદિ નતનુ માપડ મોખા ચકાસવામા આવતું, અને ત્યાંથી એક દમર મગ કિમિમિન દ્રાક્ષ બમો મણુ વાન દ્રાક્ષ, માનમો મગ અશર, ખજુગના જમ મર વાલીયા, પાનમો મડન મીગી અમની, ચામો કોડી મજાઈ, એક દમર મણુ એરીઓ, દમર મણુ કોડી માનમો ખડી સાજખાત વગેરે માનના વદાઓ ભરાઈ માડવી આવતા

માડીથી બામનમાખની મામુદ્રુની મદારના િનારે પાચમો ગાસડી કાપડ ચકાસવામા આવતું, અને ત્યાંથી એક દમર મણુ એરીઓ એક દમર મગ ગુ, ચામો ગુગી હીરાગોળ, ચામો પેગી કોડી, એક દમર મણુ ઘી ઘાસવામા આવતું

માડવીનો વેપાર હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સાથે જોડાતો હતો. દમણથી લાકડું, સદા, પામરી અને હંચા ચોખ્ખા મોટી રકમના માડવી લાવવામાં આવતા, અને કેસીનથી જે લાખ ડિપોઝિટ વાકડું, પચામ લાખ થીફલ, હજાર બોડા કાથો. હજાર બડવ સુકાવેના નાળીયેર, અટ્ટી કરોડ મોપારી, ચાર હજાર જોડા ચોખ્ખા, પચામ હજાર ગુણી 'જૂદી જૂદી જતના ચોખ્ખા એક હજાર ખાટી સોંફરી માડવી વાવવામાં આવતી.

માડવી મિવાજ કચ્છના બીજા બરોડાને પણ દેશપ્રદેશ માથે જોડાતા પ્રમાણમાં જળવટી વહીવટ હતો. ત્યાંથી લાખોનો માત્ર વડાઓમાં ભાગ્ય આવતો અને પરદેશ પણ ચડતો. તે વખતે કચ્છના જળવટી વેપારીનું દુનિયામાં આગળ પડતું સ્થાન હતું.

જમીનમાં વેપાર—ધણા પ્રાચીન કાળથી કચ્છનો જમીન-માર્ગનો વેપાર છેક કાન્ગીર સુધી ચોંદ દારાએ ચતો. તેની માથી કચ્છમાંથી કચ્છ આવેલ પ્રખ્યાત પશ્ચિમી હોથવ અને માનવના જીવનગત ન પરે છે.

મદીઓ પહેલાં કચ્છમાં જમીનમાર્ગનો વેપાર પણ જોડાતા પ્રમાણમાં આવતો ગાડા, હંટ, અને મધેડાઓ પર ફટકડી, ખજુર, ખારેક, થીફલ, મહુડા, ખડ, જોળ, રેશમ, ભરતકાપડ, મોના-રૂપાનું નકશીકામ, દાથીદાન, રમીન કાપડ ઇત્યાદિ મ વ મિથ, ગુજરાત, મારવાડ, રાજપુતાના અને છેક કાન્ગીર સુધી કચ્છી વેપારીઓ લઈ જતા, અને ત્યાંથી ખારો, ચોખ્ખા, જાજરી, પખડી, જાગર, કમુની, જીર, સુકી કેરી, સોનેરી રૂપેરી જરી, રમેવ લુગડા અને ગરમ શાલો કચ્છમાં લઈ આવતા.

જલ્દ અને જમીનમાર્ગે સો-મવાસો વર્ષે ૧૨ આવતો કચ્છનો ધમધોકાર વેપાર આજે તો મરવા પડ્યો છે તેની નાથે કચ્છની વાહાજનાનીની પણ તેની જ મિથિ છે. તે પ્રત્યેક કચ્છી વર્તમાન વેપારની સ્થિતિ પરથી જોઈ શકતો હશે.

ઉદ્યોગ

કચ્છના બંદરોથી કચ્છી લોદાની નિકામ દળરે મળેના દિસાએ યતી. એ લોદું ગાળવાના કચ્છમાં ઘણાં કારખાનાં હતાં. તેમાં ભચાઉ, લુણવા, દુધે, માતાના મદ, વિગ્રોધ, અને કારાના કારખાનાં સૌથી વધારે પ્રખ્યાત હતાં. ત્યાં લોદાને ગાળી જૂદી જૂદી જાતના દરિયાર પણુ જનાવવામાં આવના અને તે જરૂરયાન પરદેશ ચડાવવામાં આવના. છેક વિક્રમની ચાલતી સદીના આરંભકાળમાં કચ્છમાં દળરેક મણુ લોદું જાતું હતું.

માડવી, મુંદા, જખૌ અને તુખા બંદરમાં વદાણે બાંધવાનો ઉદ્યોગ ધમધોકાર ચાલતો, જાન જાનના મચ્છવા, હોડકાં ઉપનાત મલાસાગરમાં સફર કરી શકે એવાં પડાવ, નાવડી, કોરીયા, જગલા, બનેલા એ વદાણો વેચવા માટે કચ્છમાં બાંધવામાં આવના. યુરોપિયનો દિંદમા પહેલવહેલા વેપાર અથે આવ્યા, તારે કચ્છી જનાવદના વદાણો ખરીદા કહેવાય છે, અને એક જર્મન પેદીએ મોટા જરૂયામાં વદાણો કચ્છના માડવી બંરે જનાઆની વાને ત્યાંના કારીગરોમાં અગ્રાપિ યાંચ છે.

આશાપરી ધૂપ અને મીઠું કચ્છમાંથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં દૂર દેશાવરોમાં જતું. એ ધૂપમથી ચંદનને મળતી એક જાતની મીઠી મુઠંધી નીકળતી હોવાથી, તેની માગ વધારે રહેતી. કચ્છી મીઠાને વેપાર તો છેક જંગમાર અને આફ્રિકાના બીજા બંરે સુધી ધમધોકાર ચાલતો, અને તેમાં કચ્છી વેપારીઓને મોટો નફો થતો, પણ હાલમાં એ વેપાર લગભગ પડી ભ ગયો છે.

કચ્છમાં રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ પુષ્કળ જાતું અને તેની છેક આફ્રિકામાં જંગમાર સુધી સેંકડો મસદીઓ ચડાવવામાં આવતી.

કચ્છનું ભરતકામ તો મારાચે દિંદમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યું હતું. રાજ્ય મદારાજ્યઓમાં તે વિશેષે કરીને વપરાતું અને વખણાતું. તેના

નમુના આજ પણ દૈનંદતા અને મુખર્ષના સગ્રહસ્થાનો શોભાવે છે અને ઋત્રી કારીગરીના દર્શન કરાવે છે

ઋત્રી કટકડી દુનિયાના બીજા કોઇપણ દેશની કટકડીને આકી જાય તેની હતી માતાના મનમાં એ બનતી સતત ૧૮૭૭ માં મુમુઝ મરકારે એની પરીક્ષા કરાની હતી તેમાં અગ્રેજ અને ચીનાઇ કટકડી કરતાં થે ઘણી મારી માનમ પડી હતી છેડ ચીનીસ વર્ષ પહેલાં કચ્છમાં દશ હજાર મણુ કટકડી બનતી પણ પાઞ્જાથી વેપારની હરિકાઇમાં ન ટપી ગયેાથી એ ઉદ્યોગ માન પડી ભાગ્યો છે

સોના રૂપા પરની પ્રામય ન રી કારીગરીએ ઋત્રીને જગ મશકુરે કયો છે, આજે પણ એ આયમતી કારીગરી યુરોપ અને અમેરિકામાં નખણાય છે

ખેતીની પેદાશમાં કચ્છનું પ્ર્યામ તથા કના ઉત્તમ નમુના, દેગાં વણાટમાં હાથમાળ પગ વણેના સુતગઢિ તથા રેશમી નાપના જૂદી જૂદી જાનના અને જગના સારા નમુના મોના-ગપાપગ નમ્શી કારી ગિરીના કેટલા થે ઉચી કોગીના કનામય નમુના, શિ પમ્ગાના નમુના ઋત્રી બાધણીના વહાણના નમુના, તથા ત્રાયા પિત્તમની બનાવની કેટલી થે નમુનેવાર વસ્તુઓના નમુના ઋત્રી વતી, ઈનાડમાં ઇ સ ૧૮૨૫માં ભરારેન વેગનીના ચાલી પ્રર્ગનમાં મૂનામાં આ પા દના, જે ભારે પ્રસસા પામ્યા હતા

હાનમાં કચ્છના ઘણાખરા ઉત્ત્રોગો વાલી જ કગાન સ્થિતિએ પડેઆ છે, બનકે મરણુ શગલ થના આન્યા છે એ ઋત્રીના ઓળા મભાગ્ય નથી

જગબાગમાં કચ્છીઆ—વણા પ્રાચીન કાગથી ઈરાની અખાત અને અગ્રી મમુઝ પના મુખ્ય મારો અને નગરો માથે કચ્છનો વેપારી મમુઝ બધારો કલેવાય છે તેમાં ખામ કરી મમ્મત બદર કચ્છી વેપારીઓનું કેન્દ્રસ્થાન હતુ ત્યાં કચ્છી વેપારીઓની કેટલી થે ધીમ્તી પેદીઓતી આજ પણ તેમાંથી થોડી ત્યા અગ્નિતન થગાવે છે

દેશ અને પરદેશના ઇનિહામથી પ્રતિન થાય છે, કે આજથી લગભગ ત્રણેક વગસ પર હજી વેપારીઓનો મરકત જાદરથી આફ્રિકા ખડ સાથે પરમારો સીધો વેપારી મમન નેડાયો છે આસરે નણ મિદા પહેલ જગ માગના જ રો પર પોર્ટુગીઝ ગત્યપનાકા ફરકતી, અને ચારે વિશાએ ગજની આપુ વર્તતી તે પર મરકતના અરમ અમીગની દ્રષ્ટિ પડી તેલો ત્યા મોટુ નરકર મળી, પોર્ટુગીઝોના હાયમાથી તે પ્રગે જતી સીધો, અને ત્યા પોતાનો નારો ફરકાવ્યો.

જોન જગમાગનુ ગત્યપનાકા મમાગરા મરકતના અમીરે પોતાના શાદનને સુનતાનની પની માથે ત્યા મૂખો સંકડો વડ થયા મરકતમા વેપાર હતા હજી વેપારીઓ પર અમીગનો અમા'રાગણુ પ્રેમ અને નિશ્ચય હતો, તેથી તેમાંના થોડાને જગમાગનો વેપાર મરકત અને માડની માથે ખેડવા અને ખીનવવા તેજુ સુનતાન સાથે મૂખ્યા, તેમને માથે લઇ શાદનદો જગમાગ મથે.

જગ માગની ગત્યપગામ હાયમા લઇ સુનતાને હજી વેપારી ઓમાથી એક ભાગીયા વેપારીને પોતાનો વઝીર-દિવાન બનાવે, અને ગત્યપતા તેને મોખી.

સુનતાનની હજી વેપારીઓ પ્રત્યેની ભરી વાગણીને લઇ અને જગમાગના હજી દિવાનની પોતાના દેસી ભાઇઓ પ્રત્યેની કાગજથી દિવમાનુનિયમ વેગાની વૃદ્ધિ થવા વાગી, અને એથી ખીજ હજીઓ હજીથી અને મરકતાર્દિ મરોથી આતના વાગ્યા.

આ વખતે ૧૫૭ માડની બરનો સુજગાન, મીયાનાડ, મનમાર, મદામ, મગાગ અને જલ્દગ તથા અગમનાન, ચીન અને ધરાનાનિના વાગતના બ ગ માથે મહોગા પ્રમાણુપા જગનદ વેપાર ચાલતો, તેમા જગમાગના વેપારે અગ્રધાન વીતુ.

કાગના વડા માથે આફ્રિકાના પૂર્વ વિભાગ પર સુનતાને પોતાનો વાનદો ફરકાવ્યો અને રાજકીય સત્તા વધારી, એટલે હજી-

ઓનું વેપારી ક્ષેત્ર પણ વધુ ઈંદુના અદારમાં સેધાની શરૂઆતમાં આફ્રિકાના પૂર્વ પશ્ચિમ બંદરોથી કચ્છી વેપારીઓ વડાઓના વડાએ માનથી ભરી દેશપ્રદેશ દરવાજા અને ત્યાંથી જોઈને માન મનાવન વિષય ઉગે માણુએ અને માનથી ભગવેના કચ્છી વડાઓ જગમાગ બંદરે લગરના અને ફરી ત્યાંથી માન ભરી કચ્છના માડરી બંદરે દરારી જતા.

દેશોકાણે કચ્છી વેપારીઓએ પોતાની પેઢીઓ ખોરી તેમ શેઠ જયરામ ગિવજી, શેઠ હમજી શિવજી શા મોભાગ્યજી દેશી શેઠ ખેમાર ગોવંજી ગો ચાયા ટોપલ, શેઠ ગિવજી નાજી વગે કચ્છી વેપારી પેઢીઓ મોંથી બહારો વેપાર કરતી અને તેમ આશ્રયે કેમણે કચ્છીઓ વેપાર કરના.

કચ્છીઓના સાથમાં જગમાગનો વેપાર એકવદ્ય ગયો. મને કચ્છીઓ ફરી વત્યા ગળ્યના વિવાનપદ પર કચ્છી વેપારી ગુમાને ગાળ્યની નિજુગીનો બજારથી કચ્છી નીમાનો અને રાત્રીની કચ્છી ડુગીનો ઈન્દરો કચ્છી વેપારીને જ અપાનો આ રીતે ઈ મ ન ઓગળીમમી મળીના મધ્યમાન વર્ષી કચ્છી વેપારી પોની જાણેના લાનીને મુવર્ણ મૂય સાથે કાળાએ પ્રકાશી રણો દનો.

જગમાગમાં વૈવદ કરતી કચ્છી પેઢીઓમાં શેઠ જયરામ શિવજીની પેઢી આગ્રમ્યાને હતી મોંથી મોગે વૈવદ ત્યા જ અને મુનનાનની શેઠ જયરામ શિવજી પર અનન્ય પ્રીતિ હતી. ૧૮૮૮-૮૯ પદ વર્ષી મુનનાન મૈષ્ટે જગમાગની આદી પર ગા. કચ્છી તેના અમલમાં શેઠ જયરામ શિવજીની પેઢીએ ગાળ્યની કચ્છી ડુગીનો ઈન્દરો રાખ્યો દનો, તેમાં લાખો રૂપિયાની કમાઈ થ હતી આ પેઢીનો મુનીમ મુદાવાગે શેઠ લવા હમજી દને ૨ મુનનાનને કાગમારી પદ દનો તેના અર્થમાંને વિષયે આપ્યા જગમાગમાં શેઠ પ્રસિદ્ધ કરવા કચ્છી, જર્મન અથે જ ફ્રેંચ, પોર્તુગીઝ આદિ વેપારી

ઓએ કાનના પાડી હતી. શેઠ લધા કામગીરી સ્વર્ગવાસ પછી મુનીમપદ પર અને રાજ્યના દિવાનપદ પર અગાધમાતાઓ શેઠ કોરજ માધવજી આવ્યો હતો.

કચ્છી વેપારીઓને દરેક પ્રકારની રહેવા કરવાની, જાગજાગીયા જનાવવાની, દેવમંદિરો બનાવવાની તથા વેપારવસ્તુ ૨ બંધી દરેક સગવડ સુવનાને કરી આપી હતી, તેથી તથા અફર અફરના સંપ અને પ્રેમથી કચ્છી વેપારીઓ અંગ્રેજ, જર્મન, ફ્રેંચ, અને પોર્ટુગીઝ આદિ વેપારીઓની દારૂદાર્દમાં કીક ફાવવા લાગ્યા, છેક ઓગણીસમી સદીની ત્રીજી પચીસીની શરૂઆત સુધીમાં જ્યાં વેપાર કચ્છીઓના જ હાથમાં હતો. તેમાં કચ્છીઓએ અદભૂત ધન એકઠું કર્યું હતું, એટલું જ નહિ, પણ તેઓએ કચ્છ પ્રેશને જંગમબહુ કર્યો હતો.

સુવનાન જમર પડી સુવનાન મેષદ બીનસંપદ આવ્યો. તેના પછી નજીગ સુવનાન આવ્યા, એટલે આફ્રિકામાં પરિવર્તનો થયા વેપાર અર્થે આફ્રિકામાં આવેલા અંગ્રેજ, જર્મન, ફ્રેંચ અને પોર્ટુગીઝ વેપારીઓએ અગ્ર સુવનાનને દમાવી, આફ્રિકાના ભાગના પાડી, પોતાપોતાના વહેંચી શીવા અને સુવનાનને નામનો જનાવી બંધી મતા અને વેપાર પોતાને હાથ રાખ્યા.

આફ્રિકાના ભાગના પડ્યા સુધી જંગમાગમાં ગુલામો ખરીદવાનો અને પગદેશ ચડાવવાનો ધરોહાર વેપાર આવ્યો, તે વેપારમાં કચ્છીઓનો પણ હાથ હતો. તેઓ વહાળો ભરી માડની કે બીજે બંધે વેચવા મૂકતા જ્યાં અંગ્રેજોના હાથમાં આ પ્રેશનો કામગીરી આવ્યો, ત્યારે આ લોકોનો વેપાર અટકાવવા પશ્ચિમની દુનિયામાં ચળવળ ઉભી થઈ અને મર બાટલ વ ફીચરના પ્રમુખપણા હેઠળ ક્રીટીંગ મરકાર તરફથી એક કમીસન ત્યાંનો ગુલામી વેપાર અટકાવવા આફ્રિકા મોકલવામાં આવ્યું જંગમારમાં કચ્છી વેપારીઓની મોટી સંખ્યાને તે વેપાર કરતા વાજવથી અટકાવવાને સમજાવવા

હિંદી મરકાગના આગ્રાથી ડચીધિપતિ મહારાજશ્રી પ્રાંગમનજી બહાદુરે પોતાના દિવાન ડાઝી શાહબુદ્દીનને તે ડમીશનના એક સભ્ય તરીકે મકયા હતા.

શરૂઆતમાં સુનતાને તે નફા ભરેલો વેપાર બધ કરવા ચોકખી ના પાડી, એટલે ડમીશનના પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યા અને કાઝીસાહેબના સમળ પ્રથમથી ડચી વેપારીઓએ મહારાજશ્રીના ફરમાનને માન આપીને લોહીનો વેપાર બંધ કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી પોતાના માનીકના નામનો મદદેશો આલગી ડચી વેપારીઓએ પોતા પાને ખરીદેલ ગુનામેને છોડી મૂક્યા જેઠ જયરામ શિવજીની પેઢીએ એમી વખતે ૭૦૦૦ ગુનામેને આઝાદ થયાં.

દિવસાનુદિવસ આફ્રિકામાં યુરોપિયનોની મત્તા વધતી ગઈ અંગ્રેજ કોન્સુલેએ સુનતાનોના હાથમાંથી ગળ્ય સત્તા લઈ લીધી એટલે હિંદી વેપારીઓના હાથમાંથી વેપારની લગામ મરી ગઈ અને અંગ્રેજો આફ્રિકાના ઘણી થઈ ગયા.

૨૫૦-૩૦૦ વર્ષ પહેલાં ડચી વેપારીઓના હાથથી ફળદ્રુપ થયેલ અને વેપારઅર્થે માનવજાતી માટે ખુલા મૂકાયેલ આફ્રિકામાં હિંદીવેપારીઓ સામે આજે તો અનેક પ્રતિમધો અને અડગો મૂકાઈ રહ્યા છે.

સામ્રાજ્યોની કચ્છ પર સર્વોપરિ સત્તા

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૬ થી આજ લગી

ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ માં મગધ અને નંદવંશ—યાદવા-
ચલિ પછી સિકન્દરના આગમન લગી કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ
જાણવાની સાહિત્ય સામગ્રી નથી, પણ ઘણા પ્રાચીન કાળથી કચ્છને
બીજા દેશો અને બીજા પ્રજાઓ જેડે રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક
સંબંધ રહેતો હોવાથી, પર દેશો અને પ્રર પ્રજાઓના ઐતિહાસિક
ગ્રંથોમાં કચ્છ સંબંધી કેટલીક જાણવાજોગ બાજતો મળી આવે છે.

ગૌતમબુદ્ધ અને મહાવીરના સમયમા દેશ પર સર્વોપરિ સત્તા
મગધની હતી. આ વંશના છેલ્લા રાજા અગ્નત શત્રુ પછી નંદવંશના
હાથમાં તે આવી. તેઓ પૂર્વ તરફ રાજ્ય વિસ્તારતા ગયા, તેમ તેમ
પંચજન્ય અને સરહદ પ્રત્યે દુર્લભતા વધતી ગઈ, એટલે પારસ
દેશના પરાક્રમી રાજા દારાને ભારતવર્ષમાં પગપેસારે કરવાની
ઇચ્છા થઈ. તેથી તેણે ‘શિલાણ’ નામના દરિયા માર્ગને સિંધુ-
નદીની બધી હકીકત ખાનગી રીતે લઈ આવવા મૂક્યો. તેણે ત્રીસ
મહીનાની અંદર સિંધુ નદીની યાત્રા કરી, પૌરસદેશ-પારસદેશ જઈ,
સર્વ હકીકત રાજાને વિદિત કરી, એટલે નંદમહારાજ્યની સત્તાની
બેદરકારીનો લાભ લઈ, દારાએ નદી મૂઢીનો મુલક પોતાના રાજ્ય
સાથે જેડી દીધો, અને દરવર્ષે સોનાનો ભારે કર લેવા લાગ્યો. ગ્રીક
પ્રજા અને પારસિક લોકો સિંધુ નદી મૂઢીના મુલકને ‘ઇંડિયા’
અથવા ‘હિંદુદેશ’ કહેતા, પણ મધ્ય હિંદમાં તેમણે પગ મેલ્યો નહિ.

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ માં સિકન્દરની સવારી—જુદ્ધ ભગવાનના
નિવારણ પછી લગભગ ૧૫૦ વર્ષ-ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ માં પારસ
રાજ્યની નબળાઈનો લાભ લઈ, મહદુનિયાનો મહત્વાકાંક્ષી મહાન
સિકન્દર રાજ્યવૃદ્ધિથી પ્રેરાઈ, હિંદુસ્તાન પર ચડી આવ્યો, તે

પંજાબનો કેટલોક ભાગ જીતી, સિંધુ નદી સુધી આવી, આગળ વધવાની હિમત ન ચાલતાં પાછો વળ્યો.

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૬ માં મૌર્ય મહારાજની સત્તા હેઠળ ૬ કચ્છ. ૧) ચંદ્રગુપ્તના સાહસ અને ચાણક્યની કુટિલ નીતિથી નંદ વંશનો નાશ થયો. એટલે ચંદ્રગુપ્તે મૌર્ય મહારાજની સ્થાપના કરી, પાટલીપુત્રને રાજધાની બનાવી. તેની સર્વોપરિ સત્તા કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રે સ્વીકારી હતી.

સિકન્દરના મૃત્યુ પછી સરદારોએ તેના મહારાજ્યને પોતામાં વહેંચી લીધું. સેલ્યુકસ નાઇકેટરને બાકદ્રીયા અને હિંદ મળ્યા. તેણે મૌર્યવંશના પહેલા રાજા ચંદ્રગુપ્તને પોતાની કન્યા પરણાવી, સ્નેહસંબંધ બાંધ્યા હતા. તેથી ચંદ્રગુપ્તે પોતાની રાજધાનીમાં મેગેસ્થીનસ નામના એક ગ્રીક એલચીને રાખ્યો હતો.

સેલ્યુકસ નાઇકેટરના પૌત્ર એન્ડ્રીઓક્સને મૌર્યવંશના ત્રીજા રાજા સાથે મૈત્રીસંબંધ હોવાથી સૌરાષ્ટ્ર પર રાજકારભાર અધાવવા તેણે ગ્રીક અધિકારી નીમ્યો હતો, ત્યારે કચ્છની સૌરાષ્ટ્રમાં ગણુના થતી હતી.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૬ માં ચુંગવંશની સત્તા હેઠળ કચ્છ—

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૬ માં મૌર્યવંશનો છેલ્લો રાજા અશક્ત નિવડ્યો. તેથી પુષ્પ-મિત્રચુંગ નામના સેનાપાત્રોને પદબ્રષ્ટ કરી, પોતે હિંદનો અધિપતિ રાજા બન્યો, ત્યારે કચ્છે તેની સર્વોપરિ સત્તા સ્વીકારી હતી.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦ માં ગ્રીક રાજ્યસત્તા હેઠળ ૧ કચ્છ ૧ હાટદેશ—ગ્રીક રાજા મિનેન્ડર^૧ અફઘાનીસ્તાન અને પંજાબ પર રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાજધાની શીયાલકોટમાં હતી. અયોધ્યા, મથુરા, રાજપુતાના, કાઠિયાવાડ, સિંધ અને કચ્છપર્વત ધસી આવી,

૧ જનરલ હર્નિંગદામ, પ્રોફેસર વિલમન, મેજર જોસ પ્રીન્સેપ દ્વારા દિ અર્વાચીન ઇતિહાસ-વેતાઓનું પ્રયત્ન કરી, હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસને પ્રસિદ્ધિમાં લાવ્યા છે. તેમના પ્રયોગો આ વાતને અનુમોદન મળે છે.

તેણે રાજ્યસત્તા વિસ્તારી હતી તેની સર્વોપરિતામાં કચ્છ 'લાટદેશ'ના નામથી ઓળખાતો હતો.

૬. સ. પૂર્વે શક સામ્રાજ્યની સર્વોપરિતામાં કચ્છ અનુપદેશ—હિમાલયની વાયવ્ય કોણમાંથી કનિષ્ઠની સરદારી હેઠળ શિથિઅન્સ અથવા શક લોકોનાં ટોળેટોળાં હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી આવ્યા, તેમણે ગ્રંથિને દરારી લાંછી કાઢ્યા, અને શક સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી અને કાઝીરને રાજ્યધાની બનાવી. એ મહારાજ્યમાં કચ્છભૂમિ 'અનુપદેશ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ પામી હતી.

૭. સ. પૂર્વે પદ્મ માં વિક્રમાદિત્યની સત્તામાં 'કચ્છ'—શિથિઅન્સ અથવા શક લોકોને દરારી વિક્રમાદિત્યે મિથ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ તેમની પામેલી ખૂંચવી લીધા, અને ત્યાં પોતાનો રાજ્ય-અમલ સ્થાપ્યો.

૮. સ. ૧૪૦ થી ૩૮૦ સુધી શાહવંશની સત્તા હેઠળ "કચ્છ"—શાહવંશના રાજાઓ સૌરાષ્ટ્ર પર રાજ્ય કરતા, ત્યારે કચ્છ પણ તેમણે કબજે કરી પોતાની મત્તા હેઠળ આવડ્યું હતું.

૧. પૂર્વમ અને સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ.

૨. રાસમાળા પાના ૬ માં તા. રણુગેડમાઈ હરયસામની નોંધમાં લખેલું છે, કે "કચ્છના નામ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી અનુપદેશ, જતદેશ, બેજકટ, હથદેશ, સાગન્દ્રીપ જોવામાં આવે છે. વાગડનું નામ 'વચ્છ-દેશ' મળે છે.

૩ સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ પાના ૩૨ માં છે કે આ અનુપદેશ કચ્છનું નામ હતું, અર્થે હાં સાક અનુમાન કરે છે.

વધારે પુષ્ટિ એથી મળે છે કે શક રાજાઓમાંના જપદામા અને રદ્રદામા ઇન્દ્રાદિ રાક્ષા કચ્છમાંથી મળી આવ્યા હતા. એક કંપસંત શિવાયેએ પણ કચ્છમાંથી મળી આવ્યા છે. જેમાંનું એક બૃજના સંમદરચાનમાં રાખવામાં આવ્યું છે.

ઈ. સ. ૪૦૦ થી ૪૬૦ સુ.^ન ગુપ્તવંશની મત્તા નીચે કચ્છ—૮ મ. ની પાંચમી મદીના આગલ સાથે ગયા અને યમુના નદીના કિનારા પર ગુપ્ત મદાગાળ્યનો ઉત્પત્તિ થયો તેનો પહેલો રાજા ચંદ્રગુપ્ત હતો તેના પુત્ર મમદગુપ્તે શક લોકોને દગની માળા ગુજરાત, મોગાદ્ર અને કચ્છ હતી ત્યાં ગુપ્તવંશની રાજ્યમત્તા સ્થાપી

ઈ. સ. ૪૬૦ થી વલ્લભીવંશની સત્તામાં કચ્છ—૯ મ. ૮ મ. પડી ચંદ્રગુપ્ત રાજાના લટાર્ક નામના મેનાપતિએ વનખી પુગ્મી ગાળ્યગાળી ધ્યાપી ગુજરાતમાં ગ્વનત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો તેના પૌત્ર ગુપ્તવંશની મત્તા તોડી પાડી, ૫૨૭ અને મોગાદ્રને પાંચ વનનીરનની મત્તા હેઠળ આપ્યા.^૧

કચ્છ માંથીમા^૨ નગરના નામથી ઓળખાતુ હતુ, પા. તે નામ આગળ આપ્યું નથી

મિત્તરની સ્થારી અને ગુએનમોગના પ્રવાસ સુધી નદ, મૌર્ય, શાક, શીક, વિક્રમ, શાલ, ગુપ્ત અને વનનીવંશના મદાગાળ્યોની કચ્છ પર મર્વોપગિમત્તા અનુક્રમે હતી એ એક દગર વર્ષ દરમિયાન કચ્છમાં કયા કયા ગાળ્યો ગાળ્ય કરના હતા તે સંખંખી કમી ઐતિહાસિક માહિતી ધ્યાપી થે મળતી નથી

આવડાઓની રાજ્યમત્તામાં કચ્છ—૧૧ની મદાગાળ્યના નાશમાંથી આવડા અને નોખી ગાળ્યોનો જન્મ થયો જ્યેષ્ઠિખરી આવડાએ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ પર પોતાની મત્તા જમાવી, કચ્છના ગાળ્યે કાંઈ પંચામગ્મ માટી સ્થાપી, અને જુરડા સોવળાએ કાપાળીને રાજ્યધાની બનાવી, મદાગાળ્ય પર પોતાની આજીવનોટી

૧ ડોગર દરમિયાન દિલના શોધનો કુટો ઇતિહાસ નામક પ્રમાણ-ભૂત ઇતિહાસ પાના ૯૦ માં વખતે જે કે ૬ સ ૪૬૦ થી ૬ મા ૭૭૨ સુધી અને ત્યાર પછી પણ વલ્લભી વંશને દાષ કચ્છ, મગરા, અને મુજર્ડ હાથાની વાચન્યે આવેડાં ખાતો દગા

૨ મોસલે જરેમી

સોલંકીઓની કચ્છપર સર્વોપરિસત્તા—ઈ મ. ૬૮૬ માં આવડા રાજ્યનો વિસ્તાર વધતો જોઈ જુનડ મોનડીએ પચામગપર મવારી કરી, જ્યશિખરીને હગતી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છપર પોતળી સર્વોપરિસત્તા સ્થાપી તેની સર્વોપરિસત્તા હેઠળ તે વખતે કચ્છમાં ચાગ મોટા રાજ્યો હતા દક્ષિણે કાડી, પૂર્વે વાથેના મધ્યે સોનખી, અને પશ્ચિમે આવડા રાજ્ય કરતા હતા.

ઈ. સ. ૮૨૦ થી ૧૦૦૮ સુધી સ્વતંત્ર 'કચ્છ'—ઈ સ ના નવમા મૈદામાં કચ્છના રાજ્યકર્તા વાથેના, મોલખી અને આવડાઓનો પગજ્ય કરી સિંધના મોડ અને મનાઈએ સમા ગળ્ય સ્થાપ્યુ તે જામ લાખાફૂનાણી પછી પૂઅરા સુધી રહ્યુ તે દરમ્યાન કચ્છ સ્વતંત્ર હતુ.

ઈ સ. ૧૦૦૮ થી ૧૧૪૭ લગી આવડા અને સોલંકી સત્તામાં કચ્છ—ગુજરાતના ચાવડા સરદાર અલ્લિવનરાજે પૂઅરાને મારી, તેનુ ગળ્ય કબજે કરી, કચ્છમાં રાજ્ય સ્થાપ્યુ તેના નજીબે ઈ મ. ૧૧૪૭ લગી કચ્છપર રાજ્ય કર્યુ તે દરમ્યાન ઈ સ ૧૦૦૮ માં ચાવડાઓએ મૂળગજ સોનખીના નજીબે ખડણી આપી ગુજરાતનુ આવિપત્ય સ્વીકાર્યુ હતુ.

ઈ. સ. ૧૧૪૭ થી ૧૫૧૦ સુધી સ્વતંત્ર 'કચ્છ'—ત્યાર પછી ત્રિપથી મમાઓની એક ટોળા કચ્છમાં ઉતરી આવી તેઓએ ચાવડાઓનો પગજ્ય કરી ગુજરાતની સર્વોપરિસત્તા તોડી નાખી, ફરીથી કચ્છમાં ઈ મ ૧૧૪૭ માં રાજ્ય સ્થાપ્યુ તેનો મૂળ પુરુષ લાખો જાડેજે હતો.

ઈ. સ. ૧૫૧૦ થી ૧૫૮૩ લગી ગુજરાતની બાદશાહીમાં 'કચ્છ'—કચ્છનુ રાજ્ય પાણુ મેગના અર્થે રાનથી ખેંગારજ પહેનાને લખ્ખી સહાય આપવા બદલ ગુર્જરપતિ મહમ્મદમેગડાની બાદશાહીમાં કચ્છ ગણાતુ, તે છેલ્લા સુનનાન મુઝફર સુધી રહ્યુ.

ઈ. સ. ૧૫૮૩-૧૭૩૦ સુધી મોગલ સલ્તનતમાં 'કચ્છ'—ગુજરાતના છેલ્લા સુનનાન મુઝફર પામેથી તેનો દેસ જીતી મોગલ

સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દેવામા આવ્યો, ત્યારે કચ્છાધિપતિ રાવશ્રી ભારમવજીએ સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્નો કર્યો, પણ બે વખત પરાજય પામી, બાદશાહને જરૂર પડે પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારની સદાય આપવાની શરતે તેમણે સધી કરી, મોગલ સામ્રાજ્યની સર્વોપરિ સત્તા સ્વીકારી, તે વખતે કચ્છ દેશની સિંધ સાથે ગળુના થતી.

ઇ. સ. ૧૬૧૭ માં મોગલ મરાટ જહાંગીરશાહે મુસલમાન યાત્રાગુઓને કચ્છના બંદરોએથી વહાણોદ્રાગ રાખ્યને ખર્ચે મહે પહોચાડવાની શરતે કચ્છની ખડણી માફ કરી આપી હતી.

ઇ. સ. ૧૭૩૦ માં મોગલ સલ્તનતના ગુજરાતના મુખ શેરખુલ્દ-ખાએ પચાસ હજારના સૈન્ય સાથે કચ્છપર ચડાઈ કરી. આ લડાઈમાં મુખે પરાજય પામી, અમદાવાદ પાછો ફર્યો ત્યારે કચ્છ મોગલ સામ્રાજ્યની સર્વોપરિસત્તા હેઠળથી નીકળી સ્વતંત્ર બન્યું આ વખતે મોગલ સામ્રાજ્યના પાયા ડગમગી રહ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૭૩૦ થી ૧૮૧૫ લગી સ્વતંત્ર 'કચ્છ'—મોગલ મહારાજ્યની સર્વોપરિ સત્તામાથી છટી કચ્છ ઇ. સ. ૧૮૧૫ લગી સ્વતંત્ર રહ્યું તે અરમામાં કચ્છ પર કેટલાક પરદેશી આક્રમણો થયા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૧૫ થી કંપની સરકારનો કચ્છ સાથે પ્રથમ મૈત્રી સબ્ધ થયો છે, અને અદ્યપિ ચાલે છે.

વિદેશીઓના પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોમાં

કચ્છ

વિદેશીઓના પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોમાં કચ્છ સંબંધી જણના જોગ ઐતિહાસિક જિના નીચે પ્રમાણે મળ્યા આવે છે.

પ્લિનિ કચ્છી પ્રજાને 'ઓદમ્બરી' કહે છે--ઈ. સ. ૭૭માં પ્લિનિ નામના ગ્રીક લેખકે પોતાના ગ્રંથમાં વર્ણવેલ ઓદમ્બરી,--
Odambari એ જ કચ્છી પ્રજા ગણાય છે.

ટોલેમી કચ્છદેશની રાજધાનીને 'ઓરબદ્રી' કહે છે--
ઈ. સ. ૧૫૦માં ટોલેમી નામનો ગ્રીક ગ્રંથકાર પોતાના 'બર્ટિએસ' નામના પુસ્તકમાં 'ઓરબદ્રી' નગરીનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે કચ્છની રાજધાની હોવી જોઈએ, એવું મામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે.

વળી ટોલેમી કચ્છના અખાતને 'કાડી' તરીકે ઓળખાવે છે, અને અહાપિ લગી કચ્છી અખાતના ઉત્તર પ્રદેશની સાંકડી પટ્ટી એ નામે ઓળખાય છે.

આગળ વર્ણન કરતાં ટોલેમી કરાચીની આસપાસની કોઈ જગ્યાને 'કાડી' વહાણોનું મુખ્ય મથક હોવાનું કહે છે. તેથી તે સિવાયના કચ્છના કોઈ સ્થળ સાથે તેમને કદાચ પરબારો વેપારી સંબંધ નહિ પાડ્યો હોય, કેમકે, કચ્છના અખાતને તેમણે લયાવહ વર્ણુની સરખામણી-સરખામણી વેપારનું કેન્દ્રસ્થાન ગણ્યું છે.

પેરિપ્લસ નામક ગ્રીક ગ્રંથમાં 'કચ્છ'--ઈ. સ. ૨૪૬માં લખાયેલા પેરિપ્લસ નામક ગ્રીક ગ્રંથમાં કચ્છના અખાતના બાહ્ય ભાગને બેરેક Barake અને આંતર ભાગને એરિનિયન-Eri-nionનું નામ આપ્યું છે. સંસ્કૃતમાં ધરિણ-અરણ્યને ખારી બેજવાળી જમીન કહે છે. તેપરથી કચ્છના રણનું સૂચન થાય છે.

તદુપરાત એરિનિયનનું વર્ણન કરતાં પેરિપ્લસનો લખનાર કહે છે કે: “ તેના એ ભાગ છે, એકે નાનું અને બીજું મોટું, એ બન્નેની ખોળ થઇ નથી. એમા દાખલ થવું વહાણો માટે લય ભરેલું છે, કેમકે તેના છાછરા પાણીમા મોટાં વમળો ઉડે છે.”

પેરિપ્લસ અને પર્ટિએસમાં કચ્છને સુરેસ્ટ્રનના નામથી ઓળખવામા આવ્યો છે. તેમાં લખેલું છે, કે: “ કચ્છજૂમિ ફળદ્રુપ છે, તેમા જથ્થાબંધ ડાગર, તણ, ઘી, તથા રૂ થાય છે. ત્યાંના લોકો કદે ઉંચા અને રંગે શામળા છે, તેમની પાસે પશુધન પુષ્કળ છે.”

હ્યુએનસૉંગની પ્રવાસવૃત્તિમાં ‘કચ્છ’—ઈ. સ. ૬૪૦મા ચીનનો મહામુસાફર હ્યુએનસૉંગ હિંદની યાત્રાએ આવ્યો, ત્યારે કચ્છની પણ મુલાકાત લીધી હતી. તે પ્રસંગે જોવામાં અને જણવામાં આવ્યું, તેની નોંધ તેણે પોતાના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે લીધી છે:—

“ કચ્છ—ઓટ્ટી-પી-ચીલો ” સિંધનો એક ભાગ છે. તે સિંધના પાટનગર અક્ષોરથી નૈરત્યે ૨૬૭ માઈલ થાય છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૮૩૩ માઈલ છે. તેની રાજધાની કોટ-સી-મી-ફામો, કોટપરનો ઘેરાવો પાસે માઈલ છે.”

રણુની ઉત્તરે આવેલ નગર પારકરનું પરગણું પૂર્વે કચ્છ સાથે જણાતું. તેનો કચ્છ સાથે સમાવેશ કરીએ, તો હ્યુએનસૉંગે કહેલ કચ્છનું ક્ષેત્રફળ સત્ય દે છે.

ઇરિયન ધરર બુકમાં ‘કચ્છ’—ઇરિયન ધરર બુક^૧ નામક પુસ્તકમા કચ્છ સંબંધી વર્ણન કરેલ છે. તેમાં જણાવવામા આવ્યું છે, કે “ કચ્છ સંબંધી વિશેષ જણવા લાયક અહેવાલ પ્રાચીન ગ્રીક ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ છે. કચ્છી પ્રજાની રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે લલિત અને

વકાદારી અનન્ય છે. " કચ્છની કુદરતી પેદાશ અને દુનર ઉદ્યોગ સંબંધી તેમાં સમ્યું છે, કે " કચ્છભૂમિ પાક માટે ઘણી જ સારી અને ફળદ્રુપ છે, તેમાં મૂખ્યત્વે ઘઉં, બાજરા, જવ અને કપાસની મોટા પ્રમાણમાં પેદાશ થાય છે. લોહું તથા કોલસા ભૂગર્ભમાં પુષ્કળ છે, પણ બહાર કાઢવામાં આવતા નથી. દેશી રેશમ તથા કાપડની મુંદર વણાટે, ભરત તથા ગુંથણ કામે અને મોનારૂપાપરની નકશી કારીગિરીએ કચ્છને જગમગદ્ગર કર્યો છે. "

એનસાઇક્લોપિડિયા બ્રિટાનિકામાં ' કચ્છ '—એન સાઇક્લોપિડિયા બ્રિટાનિકા વાલ્યુમ છઠ્ઠામાં કચ્છ સંબંધી લંબાણથી વિગત મળી આવે છે, તેમાંથી હુંક નોંધ નીચે પ્રમાણે છે: —

" અવરનવાર ધરતીકંપના આંચકાથી તથા દેશમાં પુષ્કળ ઝાટીના અભાવથી ખેતીને બહુ નુકશાન થાય છે, અને જમીનમાં રસાંગ ઘટતી જાય છે. કચ્છની પેદાશ અનાજ, રૂ, તમાકુ તથા ઘીની છે. લોહું તથા કોલમાની ખાણો પણ છે. કચ્છમાં શિંડપ અને આપત્ય કળા ખુબ ખીલેલી હતી, આજે પણ તેના અવશેષ મોજુદ છે. કચ્છી કારીગરો મોનારૂપા પર નકશી કારીગિરીમાં કળા અને કારીગિરી પૂરે છે, અને સૌંદર્ય જળવી શકે છે. પ્રજાની શારીરિક સંપત્તિ મારી છે, અને ક્યાંક ક્યાંક મૌંદર્ય પણ વમે છે, પ્રજામાં વકાદારીના ઉચ્ચ ગુણ છે, અને પ્રજા શાંતિને પૂજે છે. "

આફ્રિકાના ' ટીપુ-ટીબ ' માં ' કચ્છીઓ '—ડૉ. એડેક્ટ ' ટીપુ-ટીબ ' " Tipu-Tibo " માંથી આફ્રિકામાં વેપારગાથે ગયેલા કચ્છી વેપારીઓ સંબંધી નીચેની બીના છે: " જંગમ્મારના સુલતાન સંપદ (ઈ. સ. ૧૮૦૪-૧૮૫૬) ના અમલમાં પૂર્વ આફ્રિકામાં પ્રગતિનો નવીન જમાનો થયો. કચ્છી વેપારી લા પુરુષોત્તમ ટાકરમિહને

ધણુ સન્માન અપાતુ હતું. હાથીદાતનો રાજા રત્નસિંહ ભીમજી પણ વેપારમાં ઘણો જ વિશ્વાસપાત્ર ગૃહસ્થ તરીકે પ્રખ્યાત છે (શેઠ જયરામ શિવજીના મુનીમ અને મુવત્તાન સંયદના ખાનગી કારભારી) એ લઘાએ ૫૦,૦૦૦ રૂપા ‘ ટ્રીપુ-ગીળ ’ને ઉધાર આપ્યા હતા ”.

ઝાંઝખારના ઇતિહાસમાં કચ્છી વેપારીઓ-ડામ્ટર ખટન કૃત ઝાંઝખારના ઇતિહાસમાં ઝાંઝખારમાં વેપારઅર્થે આની વસેલા કચ્છી વેપારીઓના વેપાર અને સાહસની નોંધ નીચે પ્રમાણે કરી છે —

“ જગતનો હેલો ઈન્જનદાર કચ્છી ભાગીયો જયરામ શિવજી હતો તેની પછી તેનો મુનીમ અને મુવત્તાનનો ખાનગી કારભારી શેઠ લઘા ડામજી આવ્યો તે ગૃહસ્થ ઘણો જ પ્રખ્યાત અને સન્માનિત છે. ”

“ ઝાંઝખારના ખરા વેપારી રાજાઓ સાહસિક ભાગીયાઓ જ છે એગ્રીસમી સદીની શરૂઆતથી વેપારનો એકાધિકાર-monopoly કચ્છી ભાગીયાઓના હાથમાં આવ્યો હતો તેઓ પ્રમાણિકપણાથી, કરકસરથી, સાહસ અને ખતથી વિખ્યાત થયા છે, અને મુમયમાની શગડેની દુર્બલતાથી વેપારની બધી સત્તા તેમના હાથમાં આવી છે. મરકન તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં તેમની સખ્યા મોટી હતી, અને જગમાગની ઈ મ ૧૮૪૪માં કોષ્ટાપ તથા અદગના પ્રદેશમાં કચ્છી વેપારીઓની સખ્યા તેથી બે મોટી હતી હવે તે સખ્યા તેથી બે વધીને અઢી-ત્રણગણી થઈ છે તેઓ પુટીઓ જગમાર, માઝી, મુમયવગેરે સ્થળે મોકલી શકે છે એ લઘા પામે પણ જગમાગનો જગાન-કચ્છમનો ઇન્જરો છે એમાના ટાપુમાં તેનો પુરગોત્તમ નામે એક લાગીને છે, તેની પામે ત્યાનો ઇન્જરો છે એમાના પણ લગભગ અને બીજા તેની જગમાગા આવીશ જણના હાથમાં છે પગની જદર શીકમદાસના હાથમાં છે. ”

સમાજોની “ઉત્પત્તિ અને આગમન”

મધ્ય પ્રકરણ.

શ્રીઆદિનાગવણની ચોથી પેઢીએ ચદ્રરાજ થયો, તેના વશને ‘ચદ્રવશી’ કહેવાયા તેની દસમી પેઢીએ ચદુરાજ થયો, તેના વશને ‘ચદુવશી’ કહેવાયા તેના નસનો ચોપનમો પુરુષ તે ચદુકુળ ભૂવણ કૃષ્ણ મિશ્ર—ધર્મિતના રાજા બાણાસુગના પ્રધાન કૌભાડની પુત્રી રમા માથે શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સાબના લગ્ન થયા હતા તેથી તેને ઉષ્ણિક નામે પુત્ર થયો હતો તે યાત્રાચરિત્ર સમયે મિશ્ર મયોદેનાથી શ્રવતો રહ્યો

મિશ્રનો ગળા બાણાસુગ નિર્વંશ મયો, એટલે પ્રધાન કૌભાડે ગળા વધ લીધું, અને તે પણ નિર્વંશ જતા શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર સાબના પુત્ર ઉષ્ણિકને મિશ્રનું રાજ્ય મળ્યું

ધ મ ના જૂઠા સૈન્યમાં શ્રીઆદિનારાયણના વશનો એકસો પાત્રીમમો અને ઉષ્ણિકના વશનો ઓગણીસો રાજા દેવેન્દ્ર મિશ્રની ગાદીએ આવ્યો. તેને આગ્રા દુરગ દના અસપત, ગજપત, નરપત અને ભૂપત

રાજા દેવેન્દ્ર પાછી યુવરાજ દુરગ અમપત મિશ્રની ગાદીએ મેરો ખીજ નજીક દુરગ સિરિયા અને ધરાન થઈ અફગાનીસ્તાન આવ્યા તેમણે સવત્ ૭૦૮ ના રૈયાખ સુદ ૩ શનિવારે ગીઝની શહેર વમાવી જામની પત્ની સાથે નગપતને ગાદીએ બેસાડ્યો, અને ગીઝની તથા ખુરાશાન વચ્ચેના પ્રદેશ પર ભૂપત રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો, અને ગજપત પોતાના પદર દુરગ સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવી, મૌરાયમાં રાજ્યની સ્થાપના કરી

અમપત પાછળથી મુમતમાન થયો નરપતે થોડાં વખત ખુરાશાનમાં રાજ્ય કર્યું, પણ ખુરાશાનના ગજાએ એને ત્યાંથી નસાડી મૂક્યો, એટલે તે ખજાનમાં આવ્યો, પણ દુસ્મનોએ તેની ત્યાં પૂ

પકડી, એટલે તે મારવાડ ગયો, અને ત્યાં રાજ્યની રચાવના કરી, તેના વશજો 'ભટ્ટી' કહેવાયા. ગજપતના વશમાં "ચૂડચૂડ યાદવ" થયો તે સૌરાષ્ટ્ર-વધવિના રાજા બાલારામનો ભાણેજ થતો. મામેા નિર્વશ જતા તે સૌરાષ્ટ્રપતિ થયો. તેના વશજો 'ચૂડાસમા' કહેવાયા. ગીઝનીની ગાદીપર જામ નરપત પછી સામપત ઉર્ફે સમો આવ્યો, તેને ફિરોજશાહના દીકરાએ હરાવી, દેશમાથી નસાડી મૂક્યો, એટલે તે મિથ આવ્યો. તેના વશજો 'મમા' કહેવાયા.

બગદાદના ખલીફની આગાથી જમરાનો હકીમ મદમ્મદ કાસીમ સિંધપર ચડી આવ્યો અને બ્રહ્મચુરાજ ચંદ્રના દીકરા દાહીરને હરાવી મકધી શહેરમાં રાજ્યગાદી ટથાપી કાજે કરી આરજ મત્તા નમળી પડી, એટલે સુમરા અને મમા વચ્ચે સિંધની ગાદી હસ્તગત કરવાની હરિશાષ જાગી. તેમાં સુમરાઓનો વિજય થયો, એટલે સમાઓ ૬૨૭ તરફ નાશી આવ્યા, અને કોટેશ્વર પામે જરામરમાં આશ્રય લીધો. ત્યાં બેઠે બેઠે મિથ છતી બેવાની તેમણે તૈયારી કરી લીધી, અને તકની રાત્ર જોતા બેઠા, એટલામાં મિથમાં થોડી અવ્યવસ્થા થયેલી માલખી, તેઓ જામનંદાની મરદારી હેઠળ મિથ પર ચડી ગયા, અને સુમરાઓની સત્તાને તોડી પાડી પેતાની મત્તા ટથાપી.

ઈ. સ. ની આઠમી શતાબ્દિના અત્તરજા સુધી મમાજામના વશજો: જોહો, ગહુ, ઓડો, ઓદાર, નોતીયાર, નેતો ઓદાર અને અમડો. એમ આઠ રાજાઓ અનુક્રમે સિંધપર રાજ્ય કરી ગયા પછી લાખિયાર ભડ મિથની ગાદીએ આવ્યો. તેણે મમા દાદાની ઋણિ ચિઝ્યાઈ કરતા "નગમમ" નામે એક ગઢેર વસાવી, ત્યાં રાજ્ય ગાદી ટથાપી.

મમાઓનો ૬૨૭ માથેનો ગજકીય મંમંધ જુનો હતો, પણ લાખિયાર ભડે ૬૨૭પાટગદાધિપતિ વીગમ આવડાની કુનગી જોદ્દિ માથે પોતાના સુવગજ કુંવરશ્રી લાખાનું મગપણ કરી, ગજકીય મંમંધને રોદ માકળથી સુદદ કર્યું.

આ વખતે કચ્છ ચાર લાગે વહેંચાવહું હતું: મધ્યે સોલંકી, પૂર્વે વાઘેલા, દક્ષિણે કાડી, અને પશ્ચિમે ચાવડા રાજ્ય કરતા હતા. સોલંકી અને ચાવડાઓ વચ્ચે વિગ્રહ ચાલતો હતો. ચાવડાઓના કચ્છકરી થાણા સોલંકીઓએ છતી લીધા હતા, પણ સિંધ સાથેના મૈત્રી સંબંધથી ચાવડાઓએ હિંમત કરી, તે પાછા લઇ લીધા. આમ સોલંકી અને ચાવડાઓ વચ્ચે થતી લડાઇઓથી કાડી અને વાઘેલાઓને ઘણું સહન કરવું પડતું. તેથી કાડીઓ કચ્છ છોડી સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચાલ્યા જતા હતા, પણ વાઘેલાઓ તો અડગ રહ્યા.

ઇ. સ. ની નવમી સદીના મધ્યકાળે શાખિયારબાડ પછી સિંધની ગાદીએ લાખો આવ્યો. તેને બૌદ્ધિચાવડી રાણીથી મોડ, વરેયાં, માંગ અને ઝોડો એમ ચાર કુંવર થયા.

બેરગટના મૂર્ચસિંહ ગોહીલની કુંવરીના મેહકોટના રાજા રા'કનોગ સાથે લગ્ન થવાની તૈયારી થતી હતી. એવામાં અંગત ધર્મને કારણે લાખીએ મેણું માર્યું કે “ચંદ્રકુંવરબા તો ક્યારનાએ મિંદુપતિ લાખાને મનથી વરી ચૂક્યાં છે.” આ મેણાથી ચંદ્રકુંવરબા મરણને આંરે બેઠેલા સિંધુપતિ જામ લાખાને પરણવાની હડ લઇ થોડા માણસો સાથે મિંધ ચાલી ગઇ, ત્યાં જઇ લાખાને પરણવાનું કહાવ્યું; એટલે લાખે અશક્તિ દેખાડી, પાટવીકુંવર મોડજી સાથે લગ્ન કરી લેવાની સલાહ આપી. પણ તેમ કરવા તેણે ચોક્ખી ના પાડી. તેથી અત્યાચરને વશ-વર્તી લાખો પરખ્યો, ત્યારે ચંદ્રકુંવરબાએ વચન માગી લીધું, કે “મારે પેટે પુત્ર થાય તે ગાદીપતિ અને.” એ વાતની જામ લાખે અને સુવરાજકુંવર મોડે કણવાન આપી.

તનમનથી સનિએ પતિની સેવા મુશ્કેલી કરી, એટલે લાખો મરતો જાયો, એટલું જ નહિ પણ રૂદ્રપુષ્ટ બની ગયો.

દમેગની સવારીમાં સાન્ને થયા પછી પહેલી વાર લાખો ઘોડે ચડ્યો, ત્યારે બધા કહેવા લાગ્યા કે લાખાની ‘ધુર’ તો જુઓ, તે

દિવસથી લાખો ધુરારો કહેવાયો. ચંદ્રકુવરના પાછળથી ગોડરાણીને નામે ખ્યાતિ પામી. તેથી લાખાને ચાર કુંવર થયા: ઉત્તડ, જોહો, પુલ અને મનાઇ.

પોતાની લાવિ જીવન સખીનો લાખો પતિ થયો, તેથી રા'કનો-જની વૈરવૃત્તિ ઉદ્ભવ થઇ. તેને શાત કરવા તેણે કાશ્યપના પાદશાહની મદદથી સિંધપર ચડાઇ કરી, પણ લાખે તેને દરારી હાંકી દાડ્યો.

આ યુદ્ધ પ્રસંગે એક વાઘણે લાવિ ભાંખી વિજયની ખાત્રી આપી હતી. તેથી લાખો તેને 'દેવ' તરીકે માનવા લાગ્યો.

સનાણું વર્ષની લાખી જીંદગી ભોગવી, લાખો સ્વર્ગે સિધાવ્યો.

કુંવર ઉત્તડ સગીર વયે જન્મ કહેવાતો હોવાથી મોડનું મન ઉદાસ રહેતું. તેના શાન્તનાથે ગોડ રાણીએ સિંધની ગાદીપર બેસવા તેને આગ્રહ કર્યો પણ એકવચની અને પિતૃભક્ત મોડે એ વાત ન સ્વીકારી, એટલે બીજે દિવસે માતંગ દેવને લાથે રાજ્યતિથક કરાવી, સિંધને સિંધાસને જન્મ ઉત્તડને બેસાડ્યો.

જન્મ ઉત્તડના ગાદીએ આવ્યા પછી મોડ રાજ્યકારભાર પર પૂર્ણ ધ્યાન આપતો, અને લગભગ સર્વે કામકાજ પોતે જ કરતો, પણ મનાઇ નાની વયે રાજકાજમાં માયું મારતો, તેનો મનોરથ સિંધનું થોડું ધણું રાજ્ય પચાવી પાડવાનો હતો, પણ રાજ્યકુરાળ ગોદીસ મા આગળ નેનું કાઇ ઉપજતું નહિ. તેથી મોડ સાથે મૈત્રી બાંધી, કાર્ય સાધવા તકની રાહ જોવા લાગ્યો.

સિંધુપતિ થયા પછી થોડેક વર્ષે જન્મ ઉત્તડ મોડ અને મનાઇ સાથે શ્રીનારાયણ સરોવરની યાત્રા કરવા સિંધથી કચ્છ આવ્યા, ત્યાંથી પાંછા દરતી વખતે શેરાગઢ-લખપત પાસેના ગાદ જંગલોમાં મૃગ્યા રમવા નિહાળ્યા. શિકારની સહેવમાં બધા એક બીજાથી વિખુટા પડી ગયા. મધ્યાનકાળે જય ઉત્તડ યાત્રી ગયેસો હોવાથી ઝાડની ડાળીએ ઘોરો બાંધી, છયડે બેઠો. ત્યાં મનાઈ મારતે થોડે આવી બહોંચ્યો.

જામ ઉત્તરને એકસો જોઈ, રાજવૃષ્ણને વસવર્ના સ્વાર્ધાધ બની, કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના, તેણે તલવારને એક જ નાટકે જામ ઉત્તરના બે કટકા કરી નાખ્યા. થોડીવારે મોડ તથા બીજા સાથી પગે લેતા ત્યાં આવી ચડ્યા. જામ ઉત્તરનું મૃત શરીર અને મનાઈના હાથમાં રક્તવર્ણી તલવાર જોઈ, સૌ સ્તબ્ધ બની ગયા. કંઈ બોલવા કોઈની જીભ ઉપડી નહિ, સર્વેની આંખે અશ્રુ ટપકવા લાગ્યા.

થોડીવાર પછી મનાઈએ મોડને હિંદેશીને કહ્યું: “ હવે જુઓછો શું ? આજથી સિંધનું અર્ધું રાજ્ય તમારું મને અર્ધું મારું, આડી-ખીલીને મેં સહેલાઈથી અંત આણ્યો છે. ”

જામ ઉત્તરનાં અકાળ મૃત્યુથી મોડના હૃદયપર વજ્રવાત થયો, કેમકે તે નિર્દોષ હતો, છતાં પણ કાવત્રામાં અગમ્ય ભાગ લીધો હતો, એવી મનાઈ સાથના મૈત્રિ સંબંધથી તેનાપર ગોડરાણી અને સિંધી પ્રજા સંકો લે, એ નિર્વિવાદ વાત હતી. તેથી સિંધના અન્ન પાણી ત્યાગી, કચ્છમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

મનાઈની રાજવૃષ્ણને મોડે સંતોષી નહિ, પણ ઉત્તરો ભારે ઠપકો આપી, તેને ધ્રુવકારી કહાડ્યો, અને ક્ષણિક મોડું લઈ, સિંધ ન જવા મક્કાદ આવી.

મોડ સિંધ ન આવે, તો ગોડરાણીને જીવતે મનાઈ સિંધમાં પ્રવેશ પણ ન કરી શકે, ત્યારે રાજ્ય તો ક્યાંથી લઈ શકે ? એટલે તેણે મોડની સલાહ માની લીધી.

જામ ઉત્તરના મૃત્યુ સમાચાર નગરસમૈયાં પવનવેગે ફેલાઈ ગયા. પુત્રના મરણથી ગોડ રાણીને આકાશ વૂટી પડ્યા જેટલું દુઃખ થયું, પણ ગોડ સાગરમાં ડુબી ન જતાં, રાજ્ય કુશળ માતાએ બીજે જ દિવસે જામ ઉત્તરના પાટવી કુંવર જામ સમાને સિંધની ગાદી પર બેસાડવાની ક્રિયા કરાવી લીધી.

જનમ ઉત્તરના ખુનની વાત જ્ઞાતા સર્વે પ્રસરી ગઇ હતી ચાનડા દરગારીઓએ વાઘમને કહ્યું “ મોડ અને મનાઇ પોતાના બધું જનમ ઉત્તરનું ખુન કરી અહીં નાથી આ થા છે આવા વિશ્વાસ વાલીઓને આશ્રય આપી, સિંધના સમર્થ સમા રાજ્ય માથે દુશ્મનાવટ વહોરી લેવામા આવ નથી, ” પણ આશ્રયે આવેના ભાણેજીઓના મ્નેહથી આઝર્ષાઈ વાઘમે આ ચેતવણી ગણુકાગી નહિ

કેટલાક દિવસ પછી ગોડરાણીને ખગર પડી કે મોડ અને મનાઇ જ્ઞાતા પાટગઢમા આશ્રય લીધો છે તેથી તેણે નાવમ ચાનડાને કહાવ્યું “ અમારા ગુનેહગારો અમને સોંપી આપો, નહિ તો મ્નેહ સંબંધમા વિસ્ફોપ પડશે ”

આ ખબરે ચાનડા દગ્ગાગમા ચિંતા રેનારી શરણાગતોને આશ્રય આપવો ? મ્નેહસંબંધ જાળવવો, તેપર દરગારીઓ વચ્ચે વાગાનાટ થઇ છેન્ટે મોડ અને મનાઈએ આશ્રય આપે દેહાત લગી ચાનડા સત્તાને વફાદાર ગહેવા માતા આગાપુગણની સાક્ષીએ શપથ લીધો, એટલે એ, ચર્ચાનો અંત આવ્યો

પાટગઢથી કંઇ ઉત્તર ન આ પો, તેથી એ વાતનો અંત આણુના ગોડગણીએ મોટા લાનનસ્કર માથે દુવર ફરને ગ્વાને કર્યો તેણે જ્ઞાતાની મગ્દદપર પડાવ નાખ્યો, અને ગુનેહગારોને સોંપી આપવા અથવા લડના તૈયાર થનાના સંદેશા માથે એક ગજપ્રતિનિધિને ચોડા મરદાંગની સાથે પાટગઢ મોકલના પો

આના આ દાનથી ડરી જઈ આવડાઓએ હાત્ર ધર્મ કગ્તા મ્નેહસંબંધને વધારે મહત્વ આપી; પોતાની હામાથી ચાનડા જ્ઞાતાની શરણે આવેના ભાણેજીઓને મનાઈ આપી

ચાનડા દગ્ગાર છોડતી વખતે મોડ અને મનાઈએ મામાને સંબોધીને કહ્યું “ તમે તમારૂં વચન પાલ્યુ નથી માટે વીધેના શપથથી અમને મુક્ત કરો ” એટલે સમય નર્તી વાગમે તેમ વ્યુ અને બન્ને ભાઈઓએ ચોડા દોડાવી મુ થા

પાટગંઢાધિપતિ વાવમ ચાવડે ફૂલે મોટવાવેવા રાજપ્રતિનિધિને હતું " આપના આત્મા પહેલા જ સિંધના ગુનેહગારો અહીંથી નાશી ગયા છે, માટે ખીજે ક્યા એમને શોધી લ્યો "

ગજપ્રતિનિધિ પાસેથી મોડ અને મનાઈના ચાવડા દરબારમાંથી નારી ગયાના સમાચાર સાલળી ફૂલે કચ્છના ખીજ રાજ્યોને સિંધના ગુનેહગારોને આશ્રય ન આપનાતું કહેણુ મૂક્યું, અને ઠેકઠેકાણે ઘોડે ચારો દોડારી ગોધ કરાવી, પણ ક્યાયે તેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ, એટલે નિગશ બની સૈન્ય લઈને તે સિંધ પાઠો ફર્યો

પાટગંઢમાં વસતા મમા અને ચાવડા ગજપુત્રો વચ્ચે લાખા સમયથી ચલુનનાન હતો ચાવડા સત્તા ઉથલાવી નાખના મથતા મમાએએ આ તકનો લાભ લઈ, મોડને પોતાના પક્ષમાં લઈ, મનાઈને ઉદ્ધરી, તેના હાથેથી વાવમ ચાવડાનું ખુન કરાવ્યું

શ્રીક્રિષ્ણ મહાદેવના દર્શને આવેલ વાવમ ચાવડાને મારી નાખી મોડ અને મનાઈએ પાટગંઢના સમાજોની સહાયથી શહેર કમજો કરી, ત્યાં સમાસત્તા સ્થાપી, ગજવજગમ પોતાના હાથમાં નીધી

જામ મોડ.

વિક્રમની નવમી શતાબ્દિની ત્રીજી પચીસીના અસ્તકાળે ચાવડા સત્તા કચ્છમાથી અસ્ત પામી, અને ચોથી પચીસીની પહેલી પ્રમાને સમા સત્તાનાં સુવર્ણ મૂર્ચનો કચ્છમાં ઉદય થયો.

કચ્છના પાવર પરગણાના સોલંકી રાજ્ય કર્તા: વેરો, વેરડો, વેર-સિંહ, કાંયો, કશ્પાળ, રાણો અને રાજપાળ સાત સાંધને નામે ઓળખાતા. તેમની રાજધાની ગુંતરીમાં હતી. તેઓ સગાલાઇઓ હતા, પણ તેમની વચ્ચે સારો મેળ ન હોવાથી રાજ્યમાં અન્યવસ્થા પ્રવર્તતી હતી. છતાં તેમની સત્તા કચ્છમાં બળવાન ગણાતી, કારણકે સૌથી મોટું રાજ્ય. તેમનું હતું.

વાઘમ ચાવડાનું પુન કરી મોડ અને મનાઇએ પાટનગ્રમાં રાજ-ગાદી સ્થાપી છે. એવા સમાચાર સાંભળતાં જ પ્રમાદની ધોર નિદ્રામાં ધોરતા સોલંકીઓની આંખ ઉઘડી. ઉગતી સમાસત્તાને ઉચ્છેદવાને વિચાર કરી, તેમણે સમારાજ્ય સ્થાપનારાઓને કહાવી મૂક્યું: “વાઘમ ચાવડો અમારો ખંડીયો હતો, તેને મારનારાઓ લડવા તૈયાર થાય વા દેશ છોડી ચાલ્યા જાય.”

રાજમના પાયા સ્થિર ન થાય, ત્યાં સુધી ન લડવાની ઇચ્છાએ મોડે મનાઇને ઓળમાં આપી, દિવસ ઢિગે ધાસનાં અદાર ગાડાં ખંડણી ભરવાની શરતે સાતસાધો સાથે સંધી કરી.

મનાઇ ગુંતરીમાં શાંત બેઠો ન હતો, તેણે સર્વત્ર ફરી લોકવાયકા અને પ્રજાલાગણી જાણી લીધી, નજાણા પડેલી સોલંકી સત્તાને અંત આણુવા યોજના યોજી, અને તે પ્રમાણે કરવા મોડને પાટનગર કહાવી મૂક્યું.

ધાસના અદાર ગાડામાં એકસોઆઠ હથિયારબંધ માણસો ગુંતરી ના રાજ્યમહેલ પાસે આવી પહોંચ્યા, એટલે મનાઇએ તેમની સર-

દારી લઈ ગફલત અને મોજશોખમાં પડેલા સાન સાંધાની કતલ ચલાવી શુંતરી સર કરી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવા મોડને પાટનગરથી બોલાવ્યો.

ચાવડા અને સોલંકી સત્તાને અંત આણી મોડ અને મનાઇ ની વાઘેલાઓપર દ્રષ્ટિ પડી. તેમણે યુવરાજ કુંવર સાડને વાગડ મૂક્યો, ત્યાં તેણે એક પછી એક કેટલાંયે ગામડાં જીતી લઈ, સમા મત્તા વિસ્તારી.

આ વખતે ગેડીમાં ધરણ વાગેલો રાજ્ય કરતો હતો. વાઘેલા સત્તાનો સર્વનાશ થતો અટકાવવા મોડના યુવરાજ કુંવર સાડને પોતાની દીકરી પરણાવી, સમા અને વાઘેલાઓ વચ્ચે સ્નેહમંબંધ બાધી, તેણે વાગડના થોડા ભાગપર પોતાની સત્તા કાયમ રાખી.

કચ્છના ત્રણ મોટા રાજ્યો જીતી લઈ મોડ અને મનાઇએ તેના ચાર ભાગ કર્યો: બે ભાગ મોડના, એક મનાઇનો અને એક ભાગ તેમણે વર્તાવેલ કેરના પ્રાચીન અર્થે દાનનો, પણ મનાઇએ તે લઈ લીધો, એટલે તેના વંશને 'કેર' કહેવાયા.

સિંધીઓ અને ખીજા પરદેશી રાજ્યોના આક્રમણથી કચ્છને રક્ષવા જામ મોડે કચ્છની પૂર્વ દિશાએ વાગડ પરગણામાં એક ડુંગરી કિલ્લો બાંધવા ડુંગર પસંદ કર્યો, ત્યાં કંચડનાથ નામે એક તપસ્વી તપ કરતો હતો. તેણે ત્યાંથી ઉડી જવાની ના પાડી, છતાં મોડે બળાત્કાર કરી તેને ઉડાડી, કિલ્લો બાંધવાનું શરૂ કર્યું, પણ બંધાનાં બંધાતા કિલ્લો પાંચવાર જમીનદોસ્ત થયો, તેથી કંટાળી તે કામ બંધ કરાવી મોડ વાસ બાંધી ત્યાં રહ્યો.

કચ્છમાં સમા સત્તાના પાયા રોપી, તેને અચળ રાખવા બનતો પ્રયાસ કરી જામ મોડ ઈ. સ. ૮૯૮માં સ્વર્ગે સિધાવ્યો.

જામ સાડ

જામ મોડના સ્વર્ગવાસ પત્રી યુવરાજ કુમાર સાડ જામની પદવી સાથે પાટગદની ગાદીએ આવ્યો. તેણે રાજ્ય લગામ ટાંચમા લેના જ પિતાનો મનોરથ પાર પાડવા કથડનાથ બાવાની શોધ કરી, તેની ક્ષમા માગી, ત્યાં કિલ્લો કાયમ થવા દેવાની યાચના કરી, બાવાજીએ તે સ્વીકારતા, તેણે કિલ્લાનું કામ સારું કર્યું.

કિલ્લો તૈયાર થયા પછી બાવાજીના નામપટ્ટી તેનું નામ કથડકાટ પાડ્યું અને ત્યાં ગાદી સ્થાપી, કુનેહથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

મમાઓની સત્તા વૃદ્ધિ અને રાજ્ય સમૃદ્ધિની ગેરીપતિ ધરણુ વાગેવાને ધર્મી આની તેણે સાડને પોતાને ત્યાં જામવા નોતરી દગાથી મગની નાખ્યો, અને તેનું રાજ્ય કમજો કર્યું.

પોતાની બેનને પેટે જન્મેલ સાડનો ફૂલ નામે છ માસનો કુવર હતો, તે જીવતો રહેશે, તો ભવિષ્યે કટકરૂપ થશે, એમ વિચારી ધગણુ વાઘેયો ભાણેજને મારી નાખવા ગેરીથી કથડકાટ આવ્યો.

પતિના વધની જાણ થતા સમય સૂચક વાગેલીએ કુવર ફૂલને ફગાક નામે એક વફાદાર દાસી સાથે અન્યત્ર રક્ષણાર્થે નસાડી મૂક્યો. થોડીવારે વાગેલો કુવર ફૂલની શોધ કરવા કથડકાટના ગાજમહેલમા દાખલ થયો, પણ ક્યાંયે પત્તો નહિ મળતા તેણે થોડેસ્વારોને સર્વ દિશાએ દોડાની મૂક્યા.

ફરાદદામી એક સુંડવામા બે બાળકો સુવાડી બાલણામરને માર્ગે આવી જતી હતી પાછળથી ધૂળના ઘોટાઉડતા ભાળી, તેણે પોતાના પુત્રના વસ્ત્ર ઉતારી કુવરને પહેરાવ્યા, અને દાસીપુત્રને રાજકુવર બનાવી લીધો, પછી પોતાને માર્ગે પડી.

થોડી વારે સમારો ત્યાં આની પહોંચ્યા, સણુમરેલા દાસીપુત્રને રાજકુમાર ધારી ફગાડ પાસેથી તે લઇ લીધો અને આખના એક પતકા

રમાં વધેરી નાખ્યો. સ્વામિભક્ત કરાક દારી વફાદારીની વેદીપર પોતાના બાળકની આદર્શ આપી ચાલતી યઈ. કુંવરને લઈ તે બાલ-ણાસર આવી, ત્યાં ધુસારાના કારભારી અમ્મ અને અણગોરના ઘરનું કેમકાજ કરી, કુંવરનું ભરણપોષણ કરવા લાગી.

કુંવર મોટો થતાં ગામની ગાયો ચારતો અને તીરકામકે નિશાન લાકતાં મીખતો. આમ અસંખ્યશસ્ત્ર વાપરવામાં તે કુશળ બની ગયો.

બાલણાસરની મીમમાં એક વાઘે કેર વનાવ્યો. તેનો શિકાર કરવા ધુસારો બાદશાહ પેલે ચડી ગયો. તેની સ્વારીમાં કુંવર ફક્ત પહોંચ્યો. વાઘે બાદશાહ પરતરાપ મારી, ત્યારે ફૂલે એક જ જગતકે તે વિકાળ પશુના બે કટકા કરી નાખ્યા, અને બાદશાહને મૃત્યુના મુખમાથી બચાવ્યો. તેથી બાદશાહે ખુશી થઈ, તેને પોતાની કુંવરી પરણાવી.

ધુસારાના દરબારમાં છ વર્ષ રહી, ફૂલે રાજ્યતંત્રમાં નિપુણતા મેળવી લીધી, પછી પિતાનું ખુન કરનાર પર વેર લેવા સિંધથી ધુસારાનું મોટું લશ્કર લઈ કચ્છ આવ્યો, અને હજાવ પર એક કિલ્લો બંધાવી સાથે આવેલ ધુસારા બાદશાહના કારભારી અમ્મ અને અણગોરની બેન બેલાડીના નામપરથી તેનું નામ ‘બેલાડીગઢ’ પાડ્યું, અને પ્રાણપ્રિય પુત્રને બોગે પોતાને જીવનદાન આપનાર કરાક ઉર્ફે ઝીંકણીની સ્વામિભક્તિના સ્મરણાથે એક બીજું ગામ વસાવી, તેનું નામ ‘ઝીંકણી’ પાડ્યું.

ફૂલે બેલાડીગઢથી ધરણ વાઘેલાને કહાવી મોકલ્યું, કે “હું જામ સાડનો પુત્ર ઈશ્વર કૃપાએ જીવે છું, અને મારા પિતાના ખુનનો બદલો લેવા આવ્યો છું. માટે લડવા કા શરણે થવા તૈયાર થઈ જાજો.”

જામસાડનું રાજ્ય કબ્જે કરી, કચ્છમાં સર્વોપરિસત્તા સ્થાપી, ધરણ વાઘેલા નિર્ભયપણે રાજ્ય કરતો હતો. તેણે આ કહેણ સાંભળી વિષ્ટિના સંદેશા’ ચલાવ્યા. સર્મા રાજ્ય મોપી ધરણ વાઘેલી ફૂલને પરણાવવાની શરતે સમાધાની થઈ.

જામ ફૂલ.

પિતાનું રાજ્ય હસ્તગત કરી જામફૂલે બોલાદીમઢમાં રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરાવી, ગાદી નશીન થયે.

પ્રસંગવશાત્ ઘેણુવાઘેલી સાથે ચોપડ રમતા રાણીએ અભિમાનથી કહ્યું, કે “ હજી પાસા જેમ ધરણુના ઢબ્યા.” આ સાંભળી ફૂલને ઘણું માફ લાગ્યું. પણ કંઈ ન બોલતાં વાન દાઢમાં રાખી વિચાર કર્યો, કે ‘ પિતાનું વેર ન વાળના ધરણુ વારેલાને જીવનો રહેવા દીધો, ત્યારે આણું સાંભળવું પડ્યું, માટે હવે તો પિતાનું વેર વાળવું, અને રાણીનું અભિમાન ઉતારવું.’

ધરણુ વારેલો પોતાના રત્નાકર ઘોડાપર બેસી મહાદેવના દર્શન કરવા અવાર નવાર સીકે જતો. તેની જામફૂલ પૂઠ પકડતો, પણ ફાવતો નહિ, અંતે એકવાર-ઝોડાણે આવેલી ઘોડીઓ સાથે તે સીકે ગયો. ત્યાંથી ધરણુ નાશી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનો ઘોડો ઝોડાણે આવેલી ઘોડીઓ તરફ વળ્યો, તેથી તે નાશી શક્યો નહિ. એટલે નિરાશ બની, ફૂલ સાથે લડવા તૈયાર થયો. સીકાને સિમારે ફૂલ અને ધરણુ વચ્ચે દ્વંદ્વ યુદ્ધ જામ્યું. પરિણામે જામફૂલ જીત્યો અને ધરણુ વાઘેલો માર્યો ગયો, એટલે ફૂલે તેનું રાજ્ય ખાત્રસા કર્યું.

ધરણુના ચહેરાનો ભાગ કાચમ રહે, તેવી રીતે શરીરની ચામડી ઉતરાવી, તેનો ચાકડો સીવડાવી, દીવાનખાનામાં ચોપડ રમવાની જગ્યાએ પાથરણા નીચે તેને રખાવી, ઘેણુવાઘેલી સાથે ફૂલ રમવા બેઠો, ત્યારે રાણી ફરી અભિમાનથી બોલી: “ હજી પાસા જેમ ધરણુના ઢબ્યા” આ સાંભળી ફૂલે ઉત્તર આપ્યો, કે “ જીલો ઉપાડી જીઓ, તો ખચર પડે, કે કોના પાસા સવળાં પડ્યા, ધરણુના કે ફૂલના ” ?

રાણીએ જીલો ઉપાડ્યો, તો નીચે પિતાની ચામડીનો ચાકડો નીચે, તે દીલગીરી સાથે બોલી ઉઠી: “ બાપદાદાનું વેર વાળવું, એ

સુત્રિયોનો ધર્મ છે, પણ તમે મને મારા પિતાની ચામડી પર બેસાડી, તે અયોગ્ય ક્યું, દેવે મારાથી છવાય કેમ ?” આટલું કહી પોતાના પેટમાં કટાર મારી આઠ માસનું ગર્ભ હતું, તે બંધાર કાઢી આપી, તેણે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો, અને પેટમાં કટારનો ચા કરી ગર્ભ બહાર કાઢી આપ્યું, તેથી તે કુંવર ‘ધાઓ’ કહેવાયો.

એક રમણીય પ્રભાતે કંઈ નંગ જામ ફૂલ બોલાડીગઢમાં મહેલની અટારીએ બેસી રાજમાર્ગ પર આવતા જતા માણસો જોઈ રહ્યો હતો, એટલામાં ત્યાંથી પ્યાર થતી એક કુંવારી કન્યા પર તેની દ્રષ્ટિ પડી. તેને માથે દૂધની બે મટકી હતી, અને હાથે દશ લેસોની દોરી હતી, ત્યાં સામેથી બે ઘોડા તોફાન કરતા દોડ્યા આવતા હતા. તે જોતાં જ લેસોની દોરી પગની પેની નીચે દાબી, તોફાને ચડેલા ઘોડાઓને મુકા તમાચા મારી, પાછા ફર્યા, માર્ગને નિર્ભય બનાવી તે પોતાને રસ્તે પડી.

આ શૂરવીરતા મગી આંખે નિરખી જામ ફૂલ આશ્ચર્ય પામ્યો. એને પેટે પુત્ર થાય, તો નિઃશંક મહાપરાક્રમી અને મહા પ્રતાપી થાય, એમ વિચારી તેની સાથે લગ્ન કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને રાજગોરને બોલાવી કન્યાના પિતા પામે સગપણ માટે મૂક્યો.

એ કન્યા જંગલમાં એકલી વિજ્ઞાપ કરતી હતી. ત્યાંથી કુબ્ધર રખારી તેને પોતાને ખૂંપડે લઇ આવ્યો હતો, અને તેનું નામ ‘સોનલ’ પાડી, સગી દીકરી કરતાં બે વધારે પ્રેમથી તેને પાળી પોષી મોટી કરી હતી. તેની સાથે જામ ફૂલે લગ્ન કર્યા.

મંવત્ ૯૭૬ નાં કાર્તિક સુદ ૨ ની પુણ્ય પ્રસાતે સોનલ રાણીને પેટે એક પ્રતાપી પુત્રનો જન્મ થયો. તેનું નામ લાખો ફૂલાણી.

આ વખતે જામ ફૂલ પોતાના સ્વમુર ધુધારા બાદશાહ પામે બાંલણામર હતો. ત્યાં પુત્ર જન્મની વધામણી મળતાં કંઈ પાછા ફરવાની તેણે તૈયારી કરી.

પટરાણી સોનલની છર્ચા કરી, બીજી રાણીઓએ તેની વિરૂદ્ધ રાજના કાન લંબેવા તેથી જામ કૂલને કુશંકા આવી, અને સતિ સોનલના સન્નિવ માટે વહેમ પડ્યો. આથી પ્રેમલેલા કૂલના પ્રેમમા કેશુપ આવવા લાગી, તે સોનલ, દેવીથી સહન થઇ શકી નહિ તેના નિર્દોષ હૃદયે પતિના ચરણે વિરક્તિ ધરી, અને ઠમ્મા ચાચી, એટલે જામકૂલે શંકા પ્રગટિત કરી, અને નિવારણ માગ્યું.

પતિની શંકા નિવારણાઈ સતિ સોનલે નગરના નરનારીઓની મમજા પોતાના પુત્ર લાખા સાથે લજ્જતી અંદન ચિતામા પ્રવેશ કર્યો, અને અગ્નિસ્નાન કરી, પોતાની પવિત્રતા સિદ્ધ કરી આપી.

જોધાદીના ઠરઆરગદમા સતિ જોનલે અગ્નિસ્નાન કર્યું, તેથી જામકૂલે મિયાણીમા બીજા કિલ્લે બધાઓ, અને કારભારી અણુ-ચોરના નામ પડ્યા તેનું નામ 'અણુચોરગદ' પાડ્યું, અને ત્યાં ગાદી સ્થાપી, રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

જામ કૂલને પાંચ રાણીથી ૭ કુવર હતો. જામ ધુલારાની કુંવરીથી સાધુ અને નિયત, ચાવડી રાણીથી સુર, સોઢી રાણીથી ખીંચરો, ઘેણ વાધેલીથી ધાઓ અને સોનલથી લાખો.

૧૭ જાહઓમા લાખો સૌથી તેજ અને ચપલ હતો. તેના શરીર સૌંદર્ય, શુદ્ધિ આતુર્વ અને વાણી માધુર્વથી બધા તેના પ્રતિ આકર્ષાતા. તેની ઉદારતા અને પરાક્રમના પ્રભાવે તે પ્રજાનો માનીતો થઇ પડ્યો હતો. તે સાવકી માનાઓથી જોયું જતું નહિ. તેમણે લાખાનું કાશળ કાઢવા તદર્બાજ થોડું.

નિર્દોષ લાખાપર સોઢીરાણીએ બેઅદબીનું આજ્ઞ ચલાવ્યું. તે વાત સાંચી માની લાખાને ઠપકો આપી, ફરી મોદું ન બતાવવા જામ કૂલે ઠુકમ કર્યો, તેથી લાખો પોતાના થોડા અનુચરો સાથે કચ્છ છોડી ચાલી નીકળ્યો.

વનરાજ આવડાની પાટલુમાં તેના વંશનો રાજ સામંતસિદ્ધ આવડો રાજ્ય કરેનો હતો. તેના પ્રમાદથી રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા પ્રવર્તતી હતી. તેના નિવારણ માટે રાજ્યને એક કાર્યદક્ષ અને રાજનીતિન પુરુષ જોઈતો હતો. ચોર, લૂટારાઓના ત્રાસે પ્રજા ત્રામતી હતી, તેના રક્ષણાંચે એક યોદ્ધાની જરૂર હતી.

આવા કટોકટીના સમયે લાખો ત્યા આવી ચડ્યો. રાજ અને પ્રજાએ તેને પ્રેમથી વધાવી લીધો, અને રાજ્યકારભાર તેના હાથમાં મૂક્યો, મૌ કહેવા લાગ્યા: ‘ પરમાત્માએ જ આ પુરુષને અહીં મૂક્યો છે. ’

લાખાની અમાધારણુ શુદ્ધિ શક્તિથી ફરી ગુજરાતમાં મુખશાંતિ સ્થપાઈ. તેથી તે રાજ પ્રજા ઉભયનો માનીતો થઈ પડ્યો. એક રાજનીતિજ્ઞ અને માયા મેનાપતિ તરીકે અઘાપિ પયેન લાખો ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

થોડાક વર્ષ પછી જામ ફૂલ અલુગોરગઢમાં દેવ થયો, પાછળના કુવરોમાં રાજ્ય ચલાવવાની શુદ્ધિ શક્તિ ન હોવાથી, કચ્છમાં અધાધુંધી વ્યાપી, માથે દૈવકોપે એક ભયંકર દુષ્કાળ પંજુ પડ્યો.

લુટકાટ અને દુષ્કાળથી કચ્છી પ્રજા અકળાઈ ગઈ. તેણે અબુહિલવાડ પાટલુથી લાખાને જોવાથી, અલુગોરગઢની ગાદીએ બેસાડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

દેશવટે ગયેલ કુવરને મનાવી લાવતા મદાજને લાખાની બાગ સખી ડાહી ઠમરીને અબુહિલવાડ પાટલુ મૂકી. તેણે લાખાને ખંધી પરિસ્થિતિ મમજવી અને કચ્છ આવડા આગ્રહ કર્યો.

જામ લાખો ફૂલાણી

માતૃભૂમિનો કરુણાળનક સદેશો આંલળી લાખો સામંતસિંહ
આવડાની રજા લઇ, કચ્છ આવ્યો, એટલે કચ્છી પ્રજાએ મોટી ધામધુમથી
તેને અણગોરગટની ગાદીએ બેસાડી, રાજ્ય લગામ હાથમા સોંપી.

અણગોરગટમાં પોતાપર ખોટો આજ્ઞ ચડ્યો હતો, માટે ત્યાં
રહી રાજ્ય ન કરતા કેરાનો કિલ્લો બંધાવી, ત્યાં રાજ્યગાદી રધાપી,
તેણે ન્યાય નીતિ અને નિયમથી, કચ્છમા ફરી સર્વત્ર સુખશાંતિ પ્રવર્તાવ્યાં.

લાખો છોટે હાથે ભાટ ચારણોને દાન આપતો, તેથી તેની
હિદાયતાના ગીત રચળે રચળે ગવાના હતા. વિદ્વાન પંડિતોને બોલાવી,
મોટી-મોટી દક્ષિણાઓ આપતો, તેથી તેની કીર્તિ દેશપરદેશમાં દૂર
સૂધી ફેલાઇ હતી.

કલ્યાણીના ભૂવડ સોલંકીના વંશમાં જીવનાદિત્ય થયો, તેને ત્રણ
કુંવર હતા: રાજ, બીજ, અને દંડક. પ્રભાસ સોમેશ્વર મહાદેવની
યાત્રા કરી પાછા ફરતાં તેઓ અણહિવવાડ પાટણના રાજ સામંતસિંહ
આવડાના મહેમાન થયા. તેણે તેમની ઘણી આગતા સ્વાગતા કરી,
અને યુવરાજ કુંવર રાજની સૂરવીરતા જોઇ, પોતાની 'બેન લીલાવતી
તેની સાથે પરણાવી આપી.

લીલાવતીને પેટે એક પુત્ર જન્મ્યો. તે મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મ્યો,
તેથી તેનું નામ મૂળરાજ પાડી રાજ્યન્યોત્તિષિએ લાવિધ્ય ભાખ્યું, કે
" શ્રી બાળક મામાના કુળનો નાશ કરશે. "

આ બાળકને જન્મ આપ્યા પછી તરત જ લીલાવતી स्वર્ગે
સિધાવી. શ્રી વિશેષે વક્ષવંતો રાજ આત્માની શાંતિ અર્થે યાત્રા
કરવા નીકળ્યો. શ્રી દારકાં, નારાયણ સરોવર અને કોટેશ્વર મહાદેવની
યાત્રા કરી પાછા ફરતી વખતે કચ્છનો કેરકોટ જોવા આવ્યો. કચ્છ
નરેશ લાખા ફૂલાણીએ તેનો અતિશય આદર સહકાર કર્યો.

લાખાનો પ્યારો ઘોડો માદો હતો, તેના માટે દેશપરદેશથી વૈદો અને દુકીમો આવ્યા, છતાં કોઈ તેનું દર્દ પારખી શક્યું નહિ, પણ રાજે દવા આપી, તરત જ ઘોડાને આરામ કરી આપ્યો. તેથી લાખે તેને ધનામ માગવા કહ્યું, એટલે રાજે સમપણ માગ્યું, તે પ્રમાણે લાખે પોતાની બેન રાયાંજીને તેની સાથે પરણાવી. તેને પેટે એક પુત્ર જન્મ્યો, તેનું નામ 'રાખાધત'.

એક દિવસે લાખો અને રાજ દિવાનખાનામાં ચોપડ રમતા હતા. રમના રમતા લાખો અભિમાનથી કંઈક બોલ્યો, એટલે રાજે તેને સચોટ ઉત્તર આપ્યો. તે લાખાથી સહન ન થઈ શક્યું, તેથી લાખે રાજે ભરાઈ રાજનું માયું કાપી નાખ્યું, એટલે રાયાંજી પાછળ સતિ થઈ. માતા પિતાનો અકાળે વિયોગ થવાથી રાખાધતને બહુ લાગી આવ્યું; પણ અવસર નહોતાં ભવિષ્યમાં ક્યારેક પિતાનું વેર વાળવાનો નિશ્ચય કરી, શાંત થયો.

પોતાને પુત્ર બં હોવાથી લાલેજ રાખાધતપર લાખો પુત્ર જેટલો પ્રેમ રાખતો, પણ રાખાધત તેના પ્રેમમાં ન લોભાતા પિતાનું વેર વાળવા પોતાના ભાઈ મૂંગરાજ પાસે અણુદિવવાડ પાટણ ગયો. ત્યાં સામંતસિદ્ધ આવડો રાજ્ય કરતો હતો. તેને પણ પુત્ર ન હોવાથી તે મૂંગરાજને પોતાની પાછળ ગુજરાતની ગાદી મળે, એમ ધરિદો રાખતો હતો, પણ તેના આવડા ભાષાતો અને દરબારીઓ તેની ઈચ્છાથી વિરૂદ્ધ હતા. તેથી મૂંગરાજ અને રાખાધત પોતાના કાકા પાછળપાળ પાસે કનોગ ગયા, અને તેની સરદારી હોળ મોડું લશ્કર લઈ, ગુજરાત પર ચડી આવ્યા, અને મામા સામંતસિદ્ધને દરારી તેના આંખા કુટુંબનો નાશ કરી મૂંગરાજ પાટણનો રાજ્ય થયો.

આવડાવંશનો આમ નાશ થઈ જવાથી પાડોશી રાજ્યોને ગુજરાતનું રાજ્ય લઈ લેવાનો લોભ લાગ્યો. એક બાલુથી અગમેરના નાગોર અને બીજી બાલુથી તિલંગાનો સેનાપતિ મોડું લશ્કર લઈ, ગુજરાત-પાટણપર ચડી આવ્યા. જન્ને બાલુથી આમ ઘેરાઈ જતાં

મૂળરાજે પાટણ છોડી કચ્છ કથકોટના કિલ્લામાં નાની આવી, આશ્રય લીધો. પાળાથી લાગે ફાનતા અજમેરના નામોને તેણે સમજાવી પાળ વાળા, અને પટ્ટાસ્તોને એકઠા કરી તિલગાના સેનાપતિને દાર મારી, તેની સેનાને નસાડી મૂકી, ફરી મૂળરાજ સોનકી અણહિવડ પાટણમાં નિર્ભયપણે ગળ્યે ઢરવા લાગ્યો.

સવત ૧૦૦૩ માં ગિરનાગની તળેગીમાં વનસ્થલિ-વથવીમાં અહરિપુ નામે એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેણે આસપાસના ગામો અને હરાની રાજ્યસિમા વધારી હતી, અને મોમેશ્વર મહાદેવની યાત્રાએ આવતા જતા યાત્રાગુઓને લૂંટી અદળક ધન એકઠું કર્યું હતું.

એક ગામે ગુર્જનરેશ મૂળરાજ સોનકીને મોમેશ્વર મહાદેવે અમામાં કહ્યું, કે પવિત્ર પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં અહરિપુ યાત્રાગુઓપર બહુ બુદ્ધિ ગુજારે છે, માટે તું તેની સાથે લડી, તેનો પરાજય કર, તું નારી સહાયમાં છું ” આથી મૂળરાજ મોનકી મોરકપર ચડી જવાની બધી તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો.

ગુર્જગતનો મૂળરાજ વનસ્થલિપર ચડી આવવાનો છે, એના અમાચાર માલગી અહરિપુ પણ લશ્કર એકઠું કરવા લાગ્યો, તથા મિત્રો અને ખડીયા રાજ્યોને મદદમાં આવવા બરી મૂક્યું કચ્છ નરેશ બાબો ફૂલાણી^૨ અહરિપુનો દોસ્ત થતો હતો, તેને પણ અહરિપુએ મદદમાં આવવા કહાવ્યું.

૧ રાસમાળા પ્રથમ ખંડ

૨ રાસમાળામાં લખ્યું છે, “ લાખો અહરિપુનો મિત્ર હતો તે પણ તેને યુદ્ધમાં બાની મળ્યો તેનું તે રણસત્રામમાં મોત થયું એવું જોશીઓએ તેનું લવિધ્ય બાખ્યું તો પણ રણનિત્રમાં પડી વૈકુઠવાસ -રવાની તેને હજી થઈ ”

સંસારાટ દેરાના ઇતિહાસમાં છે કે “ કચ્છનો લાખો અહરિપુનો દોસ્ત થતો હતો તેને જોતિષિઓએ કહ્યું “ તું આ લડાઈમાં મરીશ ” તો પણ યુદ્ધ કરી સ્વર્ગે જવાની હજી થઈ તે આવી પહોંચ્યો ”

લાખાને કંઈ પણ સંતતિ ન હોવાથી પોતાના લાઘ ધાઆજના કુંવર પૂંચરાને રાજ્ય લગામ સોંપી, પોતાનું મોડું લશ્કર લઈ, પોતાના મિત્ર મહર્ષિપુત્રી મદદે ચડી ગયો, અને આટકોટ પાસે પધાર નાખી ગુર્જર લશ્કરનો માર્ગ રોકી બેઠો.

જનુમાલી નદીને કડે આટકોટ પાસે મૂળરાજ અને મહર્ષિપુત્રી સંન્યોનો સામનામો બેઠો. યનાં કાપાકાપી ચાલી. મહર્ષિપુ હાથીપરથી હેઠો પડ્યો, ને દુશ્મનોના હાથમાં સપડાયો. તેના સૈન્યપર નિરાશાના વાદળ ઘેરાયાં. આ વખતે લાખો પોતાના મિત્ર માટે જીવસાટે લડતો લડતો મૂળરાજ અમિષ જઈ, તેનાપર તલવાર વાગી કે તરતજ રાખા-ધતિ^૧ માગનો ધા કરી તેનું માર્યું હેડે પાડ્યું.

આવી રીતે વરો પહેલાં માખાપના અવસાન કાળે રાખાજીને લીધેલ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે લાખાને મારી પિનાતું વેર વાળ્યું.

સંવત્ ૧૦૩૫ ના કાર્તિક સુદ ૮ ના મધ્યાહન કાળે માયુ પડ્યું, જતા નાગી તલવાર સાથે લાખો રણક્ષેત્રમાં શૂરો ચંચે, અને મૂર્ચાસ્ત અમયે તેનું ધડ ઘોડાપરથી હેડું પડ્યું, અને લાખો સ્વર્ગે સિધાવ્યો, એટલે યુદ્ધ વિરામ પામ્યું.

૧ મૂળરાજે લાખાને માર્યો એ વાત પણ રાંકા બરેલી છે. બેધપુર અને ઇડરના કુટુંબનો મૂળી મારવાડનો સિયાજીરાજ મૂળરાજની બહેન સાથે પરણ્યો હતો. તેને લાખાને યુદ્ધમાં માર્યો, જેમ તે વરુના વાટ લોકો કહે છે—રાસમાજ.

જામ પૂંચરો.

જામ લાખા ફૂલાણીના આટકોટ પાસેના યુદ્ધમાં દેવ થયા પછી કચ્છ કેરોકોટની ગાદીએ તેનો ભત્રીજો પૂંચરો આવ્યો. તેણે પદ્મ-ગદનો કિલ્લો બંધાવી, ત્યાં રાજ્યધાની સ્થાપી, અને રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

એક દિવસે પૂંચરો ધ્રુમલીના વીચરની આયત્રાળી આવ્યો તેથી વીચર ગુર્જર લશ્કર સાથે પદ્મગદપર ચડી આવ્યો, તેને પૂંચરે મિથના દમીરની સલાયથી ભરાવી નસાડી મૂક્યો.

કળા અને કૌશલ્યના નમુના સમાપ્ત પદ્મગદના નાગ વિષે અનિદામિક દંતકથા છે કે પદ્મગદના પાદરે રોમ દેશના ચાર ઋષિગોત્રપશ્વર્ય કરતા દના. તેમણે એક મંત્રીમારને પુનઃ આપી જીવદત્ત્યા ન કરવા શપથ લેવડાવ્યા.

આ વાતની પૂંચરાની રાણી રાજેને ખબર પડતાં તેણે પાણુ ઋષિએ પાસે પુત્ર આપવાની યાચના કરી, એટલે એદિક પ્રપચ્યાં પડતાં, જ્યાં તપમાં વિક્ષેપ પડશે, એમ વિચારી ઋષિએએ ઉત્તર આપ્યો, કે “પુત્ર આપવો એ અમારું કામ નથી, તેનો જગત્ત્રિધનના દાયમાં છે.” આ સાંભળી રાણી નિરાશ થઈ રાજ્યમહેશમાં ગીમાઈ બેઠી.

ઋષિએએ રાણીનું અપમાન કર્યું, તેથી પૂંચરે તેમને લોભાના ધગધગતા પાટાપર ચડાવ્યા, પણ અતિ શક્તિવાળા તપશ્વીરોને તેની કંઈ અમર થઈ નહિ, તેથી પૂંચરાએ દંડવીધી કે “ઋષિઓ પુત્ર માટે વરદાન ન આપે, ત્યાં લગી, તેમના પર લુપ્ત કર્યાં કરીશ.”

• પ્રજાજનો અને દરબારીઓએ તેને તેમ ન કરવા ધણે અમનગ્યો, પણ તે કેમે કર્યો માન્યો નહિ. યોગ હઠ અને રાજ હઠ સ્પર્દા પર ચડી હતી.

આ વખતે ગુજરાતમાં મૂગરાજ સોલંકી રાજ્ય કરતો હતો. તેણે પોતાના કાકા બીજાવાળના મોટા લશ્કરની સલાયથી પાટણના

રાજા સામંતસિંહ આવડા તથા તેના રાજવારસ ,બોંપણુદેવ આવડાને કતલ કરી, ગુજરાતની ગાદી પચાવી પાડી હતી.

બોંપણુદેવના મૃત્યુ પછી ભટ્ટીરાણી ખોર માસના કુંવર અદિ-વનરાજને લઈ જસેવમેર પોતાને પિયર જઈ રહી હતી, ત્યાં અદિ-વનરાજ મોટા યનાં પિતાનું 'ગયેલું રાજ્ય પાછું લેવા મૂળરાજ સોલંકી સામે બદારવટે ચડ્યો અને પાટણની સર્વોપરિતા સ્વીકારના કચ્છ અને મૌરાયમાં તેણે પોતાની હાંક વગાડી.

'કચ્છી પ્રજા પૂંઅરાની રાજ્ય કારકીર્દિથી અસંતોષાઈ હતી, તેમાં ઋષિઓપરના આધારે વૃદ્ધિ કરી. તેમણે અદિવનરાજની મદદ માગી. તે એક ટુકડી લઈ કચ્છ આવ્યો, અને એક પ્રલાટે પદ્મગદના રાજ મહેલના રનાન ગ્રહની દિવાલો તોડી નાખી. પૂંઅરો અંદર નદાનો હતો, તે પાંચરો નીચે દગાઈ મુઝો, પણ તરતજ રાજ. સૈન્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યું. એટલે મામસામી કાપા કાપી ચાલી, તેમા અદિવનરાજની ટુકડીના ઐતેર જણ માર્યા ગયા.

ઋષિઓને રક્ષતાં પૂંઅરાનો અંત આણના કામ આવેય ઐતેર જાગને પદ્મગદના લોકોએ દેવ તરીકે પૂજ્યા. આજે પણ તેમની 'રક્ષક-યક્ષ તરીકે પૂજા થાય છે, અને, પ્રતિ વર્ષે ત્યાં યાત્રા ભરાય છે.'

કચ્છમાં ચાવડા અને સોલંકી

અહિવનરાજ

થોડા વખત પછી અહિવનરાજ ચાવડે ફરી પદ્મગઢપર હસ્તો કરી, તેનો નાશ કર્યો, અને સર્વત્ર વિજય મેળવી, કચ્છનો રાજા બની બેઠો, તેણે કચ્છનાં ૬૦૦ ગામોપર ચાવડા પનાકા ફરકાવી અને મોરગઢમાં ગાદી સ્થાપી, રાજ્ય કરવા લાગ્યો. 'તેણે સંવત્ ૧૦૬૫માં ગુર્જર નરેશ મૂળરાજ સોલંકીને ખંડણી આપી, પાટણની સર્વોપરિસત્તા સ્વીકારી.

ગુજરાતના 'રાજાઓની સર્વોપરિ સત્તા ઉપરાંત કચ્છમાં થોડાક ખાસસા ભાગ પણ હશે, એમ ગુર્જર પતિના કરી આપેલા નીચેના તાત્રપટ^૧ પરથી સિદ્ધ થાય છે.

" (સોલંકીશક) સંવત્ ૯૩ એત્ર સુદી ૧૧ રવેહિના દિવસે અણહિ-
" લવાડ પાટણ મધ્યે સર્વરાજ મંડળધી શૈભાવમાન મહારાજાધિરાજ
" શ્રી ભીમદેવે પોતાના ભોગવટાના કચ્છ દેશમાં રહેનાર સર્વરાજ-
" પુરુષોને તથા તે દેશમાં વસનારે બ્રાહ્મણાદિ સર્વ માણસોને ખબર
" આપે છે કે આજ સંક્રાન્તિપર્વણી દિવસે સૂર્યની રાશી બદલે છે.
" તે વખતે ચરચર ચેનન, જડના પેદા કરનાર ભગવાન જો પાર્વતિ
" પતિ મહાદેવ જેને પૂજી સંસાર નાશી મિથ્યા અસત્ છે, એમ
" વિચારી, પ્રસન્નપુરના રહેવાથી કવિ બ્રાહ્મણ બ્યાસ દામોદરમુત
" ગોવિંદને વાવ બેની જમીન ખેડવાણુ ધાનના પાકને લાયક એક
" સાતીની દાનમાં આપી તેનો માલીક બ્રાહ્મણ દામોદર છે. વાવની
" દક્ષિણ તરફ વેકરીયા ક્ષેત્ર, આયમણી બાણુએ મદકેશર સહીન
" મમાણાગામ, વાવની ઉત્તર દિશાએ માર્ગ, એ રીતે ચતુર્દિશા
" સહીત આ જમીનને જાણી અમારા વંશવાળાઓએ, તથા આગળ

" યનારા બીજન ગગ્ગઓએ અમારી આપેલી પાળા આપવી. તેવિને
 " ધર્મશાસ્ત્રનું વચન છે. શ્રુતિદાનનો આપનાર સાદ્દગ્ગર વર્ષ સ્વર્ગમાં
 " વમે છે. તેમ જ તેને હિતેજન આપનાર 'અને પાળા આપનાર
 " પણ સ્વર્ગમાં વસે છે. લખીતંગ દાવરથ કાયામન મુન ટકેશ્વર
 " કોનરનાર સધિવિમલિકચ્છ શર્મા. "

ઇ. મ. ૧૦૨૪માં મહમ્મદગીઝની દિલ્હર ચડી આવ્યો, ત્યારે
 અણહિલવાડ પાટણને તેણે ઘેરા લાગ્યો, તે ઉઠાવવા બીમદેવના
 પ્રધાનો નિષ્ફળ ગયા, તેથી ધરલાખી સેના વચ્ચેથી નાગી કચ્છમાં
 દયકોટના દિલ્લાનો આશ્રય લીધો હતો. સોમનાથની મૂર્તિનું ખંડન કરી,
 મહમ્મદ ત્યાં પૂજ લેતો આવી પહોંચ્યો, કે તરન બીમદેવ પાછો નાઠો,
 તેથી ખાશાલી સેનાના હાથમાં દિલ્લાનો કળજો સહેલાઈથી આવી
 ગયો, એટલે શહેરમાં મોટી લૂટ ચલાવી, તે પાછો રયો.

અહિવનરાજના વંશમાં સંવત ૧૦૬૫ થી સવત ૧૨૦૩ સુધી
 એટલે ૧૩૮ વર્ષ લગી કચ્છનું રાજ્ય રહ્યું. તે આવડા વંશના છેલ્લા
 રાજા પૂજન પામેથી સિંધથી આવી લાખા મરેજાએ કચ્છનું રાજ્ય
 કળજે કરી, પોતાના જોડીયા લાખ લાખિયારના નામથી લાખિયાર-
 વીઅરા ગામ વસાવી, ત્યાં રાજ્યધાની સ્થાપી, રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

વીર વિક્રમની ખારમી શતાબ્ધિની પહેલી પચીસીના અસ્તકાળે
 કચ્છ થર પરગણાનો વીર વેદીદામ મકવાણો મરણ પધારીએ પડ્યો
 પડ્યો અકળાતો હતો તેનો જીવ કેમે કરી છૂટતો નહિ. તેથી નાના-
 કુંવર કેસરે કહ્યું, " પિતાજી શાત થાઓ, અને જીવનની છેલ્લી
 ઇચ્છા જણાવી સદ્ગતિ પામે. " આ સાલગી 'છેલ્લા થાસ લેતો
 મકવાણો જોયો: " અમીર મુમરા સાથે લડી સિંધ જીતી લેવાની
 ઇચ્છા હતી, પણ મરણ દાગ લગી પૂરી થઈ નહિ, હવે તેના 'ઘોડા
 કાવી મારા તેરમાને દિવસે લાટેને દાનમાં આપવાનું પાણી આપો,
 તે માટે જીવન સદ્ગતિ પામે. " એટલે કેસરે પિતાના હાથમાં

પાણી આપ્યું, કે તરત જ સૂરો સરદાર સમક્ષે સિધાવ્યો, અને કેસરે બીજે દિવસે પોતાના માણસો સાથે સિંધનો માર્ગ લીધો. અમીરના ઘોડા લાવી, તેરમાને દિવસે કીર્તિગઢના ભાટોને દાનમાં આપ્યા.

કેસર બીજાવાર લંહડીઓ વાળી આવ્યો, અને ત્રીજાવાર રાજ-રંમણીઓ હરી લાવ્યો, ત્યારે અમીરે લડાઈના કહેણ મોકલા, પણ આવવામાં ટીપ કરી, તેથી કેસરે સામું પૂછાવ્યું, કે “લડવા કેમ આવતા નથી.” એટલે અમીરે ઉત્તર આપ્યો કે, “તમારી જમીન ખારી છે, માટે લશ્કરના ખાવાપિવાના સાધનો એકઠા કરવામાં વિલંબ થાય છે” આના જવાબમાં કેસરે કહાવ્યું કે “એક હજાર એકર જમીનમાં ધડે વનડાવું છું, અને પાણીનો પ્રબંધ કરું છું, માટે હવે નિઃસંકોચે લડવા આવો. આ માલગી અમીર મોટું લશ્કર લઈ ચડી આવ્યો. તેમાં કેસર બહાદુરીથી લડતા માર્યો ગયો, અને સિંધીઓએ વિજય મેળવ્યો, એટલે કેસરનો કુવર હરપાળ પોતાના ઘોડા માણસો સાથે પોતાના મામીઆઈ ભાઈ ગુર્જર નરેશ કરણ મોલંકી પાસે નાશી ગયો.

અમીર સુમરે કીર્તિગઢનો કબજો લીધો પણ મુમરીઓ તે ગજપુતાણીઓ સાથે અભિજ્ઞાન કરી બગી ગઈ હતી, તેથી અમીર આવ્યો તેવો સિંધ પાછો ફર્યો.

આ વખતે ગુજરાતમાં કચ્છ મોલંકી મોટા યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો તેમાં હરપાળની મોટી મદદથી વિજય મેળવ્યો, તેથી ગુર્જરપતિ એ તેનું

નોંધ—૧ હમુક સિંધનો હમીર સુમરે બીજો હોવા જોઈએ કે ગુર્જરપતિ બીમદેવ મોલંકી અને તેનો સમય એકજ છે. હમીર સુમરે કાલામાં કીર્તિગઢના કેસર મહવાણને માર્યો, અને તેનો કુવર હરપાળ ત્યાં નારી અણહિલવાડ પાટણના રાજ બીમદેવના પુત્ર કરણ મોલંકીને શાં આપ્યો. ત્યાં તેણે ઇનામમાં ઝાલાવાડ પ્રાંત મેળવ્યો. રાસમાળા પ્રથમ ૧ પાના ૧૨૨

પર પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપ્યું, ત્યારે એક રાતમાં તોરણ બાંધી શકાય તેટલા ગામ ઈનામમાં આપવાનું દરબાજે માગી લીધું. તે પ્રમાણે માંગ પડે દરબાજા અને તેની સ્ત્રી શક્તિદેવી ઉઠી ઉપર બેસી બેદખર ગામને દરવાજે તોરણ બાંધી મવારે પાછા ફર્યો, એટલે કરણ રાત્રીએ તે ગામો દરબાજાને બક્ષિસમાં આપ્યા, એટલે અણહિલવાડ પાટણ છોડી દરબાજા પાટડી ગયો, અને ત્યાં રાજ્યગાદી સ્થાપી રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

દરબાજાને શક્તિદેવીથી ચાર સંતાનો હતાં. સોઢો, મામુ, સખરો અને ઉમાદેવી. એક દિવસે તેઓ મહેલના ચોકમાં રમતા હતા, ત્યારે તોફાને ચડેય હાથે ત્યાં આવી ચડ્યો, એટલે અંદારીએ બેઠેલી શક્તિદેવીએ હાથ બાંધો કરી, તેમને ગ્રાવી લીધા, તે પરથી એ છોકરા 'ઝાયા' કહેવાયા, અને તેના વંશજો અજ્ઞાપિ પર્યંત ઝાલા કહેવાય છે.

કચ્છ કીર્તિગદાધિપતિ કેસરના કુંવર દરબાજે ગુજરાતમાં ખ્યાલ અને નીતિએ રાજ્ય સ્થાપી પોતાની કીર્તિ ફેલાવી હતી.

ગુજરાતની ગાદીએ મૂળરાજ મેલંકી પછી તેના વંશનો પાંચમો રાજા કરણ સોલંકી પોતાના કુંવર સિદ્ધરાજને સગીર મૂકી સ્વર્ગે સિધાવ્યો. કુંવર ઉમરે આવ્યો, ત્યાં મુઘી તેની મા માનગદેવીએ ગુજરાતનું રાજ્યતત્ત્વ રૂઢી રીતે ચલાવ્યું, પછી સિદ્ધરાજે રાજ્યચગામ હાથમાં લીધી, તેની કારકીર્દિ ઉદ્ભવક કહેવાય. તે નિર્વંશ જતાં તેના પિત્રાધ ભાઈ ત્રીભુવનપાનનો કુંવર કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો. તેણે પોતાના માસીઆધ ભાઈ અરણોરાજને વાલેલ ગામ બક્ષિસમાં આપ્યું. તેથી તેના વંશજો વાલેલા અથવા વાલેલવાળા કહેવાયા. તેમણે અરણોરાજ પછી ધોળકાને રાજધાની બનાવી.

અરણોરાજ પછી કુંવર 'લવણપ્રસાદ' અને તેના પછી કુંવર વીરધવળ ધોળકાની ગાદીએ આવ્યો. તેણે અમાધારણ શૌર્ય અને

વીરતાથી સૌરાષ્ટ્રના નાનાં નાના રાજ્યોને હરાવી રાજ્યવૃદ્ધિ કરી, કચ્છ તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવી.

આ વખતે કચ્છ ભદ્રેશ્વરમા ભીમસિંહ પદિયાર રાજ્ય કરતો હતો. તેના દરબારમા અનંતપાળ, ત્રીલોકપાળ અને સામંતપાળ નામે ચૂરા સરદારો હતા. તેઓ પહેલા ઘોળકા નોકરી માટે ગયા હતા, પણ ભારે ખર્ચા ભાગવાથી વીરધવળે તેમને મહેમાનગિરીમાં અડેક પાનનું ખીંડું આપી, વિદાય કર્યો હતો.

સૌરાષ્ટ્રપતિ નોકરીએ ન રાખી શક્યો, એમને ભદ્રેશ્વરપતિએ રાખ્યા. એ વાત વીરધવળ વાઘેલાને ખૂંચી, તેણે ભીમસિંહ પદિયારને લડાઈના કહેણ મૂક્યા.

વનરાજ આવડાના વંશજ અહિંવનરાજે કચ્છમા ૬૦૦ ગામ, પર આવડા સત્તા સ્થાપી હતી. તેના વંશનો જૂવડ આવડો આ વખતે મોરગઢમા રાજ્ય કરતો હતો, તે ભીમસિંહની મદદે પોતાનું લગ્નર લઈ આવતો હતો. માર્ગમાં વીરધવળ સાથે તેનો ભેટો થતાં, તેને ભદ્રેશ્વર તરફ આગળ વધતા અટકાવવા તેણે પ્રયાસ કર્યો. એટલે યુદ્ધ થયું, તેમાં જૂવડ માર્યો ગયો. તેની યાદગિરીમાં એ જગ્યાએ એક ગહેર વસાવી ભીમસિંહે તેનું નામ 'જૂવડ' પાડ્યું.

જૂવડને મારી વીરધવળ આગળ વધ્યો. પંચગામ પાસે કચ્છી રાજપુત રાજાઓના સૈન્ય સાથે ભીમસિંહ પદિયાર પડાવ નાખી પડ્યો હતો. ત્યાં યુદ્ધ શરૂ થયું, સામસામી કાપાકાપી ચાલી, અનંતપાળ, ત્રીલોકપાળ અને સામંતપાળ મુર્જર સૈનિકોને સંહારતા છેક સૌરાષ્ટ્ર પતિના અંગપર જઈ પહોંચ્યા, પણ તેમને વીરધવળની મહેમાનગિરીનું ખીંડું યાદ આવતાં, તેને શ્રવતદાન આપ્યું, અને ઘોડાપરથી તેને હેડો ઉતારી તેનો ઘોડો ભીમસિંહ પદિયાર પાસે દાગર કર્યો.

ભીમસિંહ પદિયારે વીરધવળને તેની વીરતા માટે તેનો ઘોડો પાછો આપ્યો, અને તેની સાથે મંત્રી સંબંધ બાંધ્યો, એટલે વીર

ધવળ ભદ્રેશ્વરમા પોતાના કુવડ નીસવટ્ટેએ રાખી સ્વદેશ પાછો ફર્યો

ભીમસિંહ પદિયાગના મૃત્યુ પછી તેના કુવડ પાસેથી વીરધવળના કુવડ વીમવદેવે થોડુંક રાજ્ય પચાવી પાડ્યું, અને કચ્છમાં વાઘેલા મત્તાની ગ્યાપના કરી, તે મવત્ ૧૨૩૦ માં દેવ થયો.

ગુજરાતની આદીએ કુમારપાળ પછી અજયપાળ, બાળ મૂળગજ અને ભીમદેવ બીજાએ એમ અનુક્રમે આવ્યા ભીમદેવ 'ભોળો ભીમ' કહેવાતો, તેણે દિન્દીપતિ પૃથ્વીગજ ચૌહાણ સાથે લડાઈ કરી હતી, તેમા પૃથ્વીરાજની મદદે કચ્છનો રાજા ગયો હતો, એમ કહેવાય છે

પહેલો જીંડો

સંવત ૧૨૦૩-૧૨૩૧ ઈ. સ. ૧૧૪૭-૧૧૭૫

જામ હિન્નડના પુત્ર પછી ગોડરાણીએ યુવરાજ કુંવર સમાને સિંધના સિંહાસને બેસાડ્યો, તેના પછી સિંધની ગાદીએ કાકુ, રાયધણ, પ્રતાપ, સંઘલડ, અને જીડો આવ્યા. હેલા રાજાને સંતતિ ન હોવાથી પોતાના ભાઈ વરેંછના કુંવર લાખાને તેણે દત્તક લીધો, તેથી લાખો 'જીડો' અથવા સિંધી ભાષા પ્રમાણે 'જીંડો' કહેવાયો.

લાખાને દત્તક લીધા પછી એકાદ વર્ષે જીડો ત્યાં પણ પુત્ર અવતર્યો. તેનું નામ 'ધાઓ' પડ્યું.

જામ જીડાના સ્વર્ગવાસ પછી લાખા અને ધાઓ વચ્ચે રાજગાદી માટે લડાઈ થઈ, તેમા હારી જતાં લાખો પોતાના જોડીયા ભાઈ લાખિયાર સાથે કચ્છ નાશી આવ્યો. ત્યારે અહિંવનરાજ આવડાના વંશજો કચ્છના મોટા ભાગ પર રાજ્ય કરતા હતા, તે સિવાય પઢિયાર, વાઘેલા ઇત્યાદિનાં પણ કચ્છમાં નાના નાના રાજ્યો હતાં.

આવડા વંશનો પંદરમો રાજા પૂંજેશ નખજો હતો. તેની સાથે લડી લાખે તેનું રાજ્ય છતી લીધું, અને કચ્છમાં ફરી સમા સત્તા સ્થાપી. સંવત ૧૨૦૪ માં મિયાણી પરગણામાં ધાણેરી ગામ વસાવી, તેને રાજધાની બનાવી, રાજ્ય અધાવવા લાગ્યો, પણ પાછળથી પોતાના ભાઈ લાખિયારને અમર કરવા પદ્મગદની પાડોસમાં એક વીડા પામે તેના નામપરથી એક ગામ વસાવી, ત્યાં રાજગાદી લઈ ગયો.

લાખિયારને સાત કુંવરી હતી. તેમના માટે યોગ્ય વર શોધવા કુળજોર લાંબા સમય સુધી સર્વત્ર ફર્યો, છતાં એકે કન્યાનું સગપણ

કર્પો વિના શાખિયારવીઅરે પાછો આવ્યો. તેથી ખિન્ન હૃદયે લાખે
અને શાખિયાર બોલ્યા: “યોગ્ય વરોને અભાવે આપણે ખંડીય
રામજોને કન્યા આપી નમવું પડે.” આ સાંભળી સાતે કુમારીઓનું
કુળાભિમાન. બઝૂકી ઊઠ્યું. તેમણે અગ્નિસ્નાન કરી, કુળગૌરવ જાળવી
રાખ્યું. આ વખતથી જાહેરજોમાં કન્યાઓને જન્મનાં જ દૂધ પીતી
કરવાનો દુષ્ટ રિવાજ નીકળ્યો કહેવાય છે.

સંવત્ ૧૨૩૧ માં અઢાવીસ વર્ષ રાજ્ય કરી કચ્છમાં સમ્રા
સત્તાની ઈમારત ચણી, પાછળ રાયધણ નામે કુંવર મૂકી લાખે.
સ્વર્ગે સિધાવ્યો.

જામ રાયધણજી

સંવત્ ૧૨૩૧-૧૨૭૧ ઇ. સ. ૧૧૭૫-૧૨૧૫

લાખા જાડેજના દેવ યથા પછી લાખિયારવીઅરાની ગાદીએ ધુવરાજ કુંવર રાયધણજી આવ્યો. તે વખતે કચ્છમાં જત લોકોનું પરિવળ ઘણું હતું. તેઓને દરાવી રાયધણજીએ રાજ્ય નિબંધક કર્યું. તેમને ત્રણ રાણીયી પાંચ કુંવર હતા; માનીતી સોદીયી દેદો, ઓઠો અને ગજણ, ખીજીયી દોયી અને ત્રીજીયી પોંચસો. તેમની વચ્ચે અરસપરસ કતેશ રહેતો હોવાયી, તેણે પોતાને જીવતે માર્તઁગદેવને હાથે સંવત્ ૧૨૫૬ માં તેમને રાજ્યની વહેંચણી કરી આપી.

નાના ઓઠા પર પિતાનો વિશેષ પ્રેમ હોવાયી તેને એક પાંતિમાં લાખિયારવીઅરાની રાજગાદી અને આસપાસનો પ્રદેશ, મોટા દેદાને એ પાંતિમાં કચ્છનો પૂર્વભાગ, સીકાયી ઉગમણી તરફ વાગડ, મચ્છુ કાંઠો અને અંજાર ચોવીસી; ગજણને એક પાંતિમાં વેઆર નામના કુંમરથી આયમણી તરફનો ભાગ, હોયીને બંદરા હત્યાદિ ખારગામ અને પોયલાને ગિરાસમાં જુડળ અને કુનળ એ બે ગામ.

ઉપર પ્રમાણે વહેંચણી કરી આપ્યા પછી સંવત્ ૧૨૭૧ માં જામ રાયધણ દેવનોક પામ્યા.

જામ ઓઠોણ

મ ૧૨૭૧-૧૩૧૧ ઇ મ ૧૨૧૫-૧૨૫૫

જામ ગાયવણના અર્ગનામ પત્રી પાથે લાઘ્યોએ પોતપોતાની પાતિએ આવેતો લાગ મબાગી તીધો જામ ઓઠો પાનગર લાખિ ચારીઅગની ગાદીએ ગ ત્યારદ થયો દેદો કથકોના ગ ત્યામને મેડો, ગજો બાડને ગલ્યરાની મનારી, હોથી ગનેડની ગાદીએ આ રો, બી પોયને લુડમ અને કુનબનો ગિરામ મબાગી લીરો.

નાના ઓ ને તાખિયારીઅગની ગાદી મગરાથી બી ૧ જાધ્યોને માદ. તો નાગ્યુ, પખ કથકોદ, ગનેડ અને લુડમ દૂર હોરાથી, દેદો, ભોથી અને પોયનો કાળે ઢરી વાત લીમગી ગયા, પડ બાપતિ ગજો રાત દાદમા ગખી

બાડાપતિ ગજોને બે ફરડ દતા હાવોણ અને જોદોણ પિતાના અર્ગનામ પત્રી હાનાએ નાના જોદો રાધ ગિરમમા ન આપના પિનાની પાતિપર ગલ્ય રવા લાગ્યો, તેના નાનપગથી તે પ્રદેશ 'લાના' જોનાયો. જેહો રિસામને કાકા ઓઠા પામે લાખિ ચારીઅરે જઈ ગ્યો ત્યા તેને અમડો અને મોડ નામે બે પુત્ર થયા

જામ ઓઠો ચારીશ વર્ષ લગી રાજ્ય કરી તણુ કુવર ધાઓ ધનજી અને રવાજને મૂળી સન ૧૩૧૧ મા રેર થયો

જામ ધાઓજી

સંવત્ ૧૩૧૧-૧૩૪૧ ઇ. સ. ૧૨૫૫-૧૨૮૫

જામ ઝોઠાજીના દેવ થયા પછી સુવરાજ કુંવર ધાઓજી લાખિયારવીઅરાની ગાદીએ આવ્યા, તેમણે પ્યાજીને સુખસાલુ, ધા હોડા તથા માનકુવો અને ધક્કજીને લારીયા વગેરે આપ્યા.

ઝોઠો નાનો જનાં તેના વંશજો લાખિયારવીઅરાની ગાદીપર રાજ્ય કરે, એ ગજણ વંશજો સાખી સમ્યા નહિ, તેથી બન્ને વરો વચ્ચે નિરંતર ટંટા થયા કરતા. હાલોનો સુવરાજ કુંવર રાયધણુ જત લોકોને સદાય આપી, ધાઓજીને કનડવા લાગ્યો, પણ ધાઓજીની મદદે અબડો અને મોડ હોવાથી, તે વધારે કાવતો નહિ. આ વખતે કચ્છમાં સાર્વભૌમ સત્તાનો અભાવ હતો. 'મારે તેની તકવાર'નો જમાનો હતો. અધુરામાં પુરું સંવત્ ૧૩૧૫માં દેવ કોષે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો, એટલે કચ્છી જનતા અત્ર વચ્ચેને અભાવે પીડાવા લાગી.

આ વખતે ભદ્રાવતી નગરીનો જળવ્યાપાર વિકાસની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હતો. ભદ્રેશ્વરના વહાણો એશિયાના મુખ્ય બંદરોએ આવતા જતા, ભદ્રેશ્વરના વેપારનો જગજુસા પિતા હતો. તેણે દુષ્કાળ પિડિત કચ્છને ઉગારી લીધો. બહાર બાધકામો કરાવી તેણે લાખો કચ્છીઓને અન્ન વસ્ત્ર પૂરાં પાડ્યાં, એટલું જ નહિ, પણ દિંદના દિનારાના બીજા પ્રદેશો માટે પણ અન્નવસ્ત્રનાં વહાણો ભરી મૂક્યા.

સંવત્ ૧૩૧૫, એ 'ખરેતેરા'ના દુષ્કાળ વખતે જગજુસાએ વેરાવટમાં વાંચેલા રાજા પાસેથી ભદ્રેશ્વર સ્વાધીન કરી, ત્યાં ધી મહાવીર પ્રભુના પુસણા દેરાનો ઈર્ષ્યોદાર કરાવી, તેની આસપાસ બીજાં પચાસ દેરાં બંધાવ્યાં, કચ્છમાં નેમી માધવ, કુનડીયામાં હરિશંકર, કાપીયાવાડ મધ્યે વવાણીયામાં વીરનાથ અને ટાકમા મહીના

મંદિરો ચણાવ્યા, અને કચ્છ કાડીયાવાડમાં કેટલાયે વાવ કુવા અને ધર્મશાળા બંધાવી, પાણીના પરબો અને અન્નક્ષેત્રો ઉધાડ્યાં.

જામ વહેણુજને રાજ્યગાદી, ખનેરને ગામ બાદી ધત્યાદિ, વસણુજને ગામ લોંદી તથા બાંડીયો, ભુદાને ઉમૈયું, ખટાઉ, જુણ્યા, ધુરી ધત્યાદિ, લાન્ડજને લોરીઓ અને આમરજને ગામ બાદી વગેરે, એવી રીતે પોતાના છ કુંવરોને પોતાના ગિરાસની પાંતિ કરી આપી, ત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરી સંવત ૧૩૪૧ માં જામ ધાઓજી શ્વર્ગે સિધાવ્યા.

જામ વહેણુ

સવત્ર ૧૩૪૧-૧૩૭૭-ઈ સ ૧૨૮૫-૧૨૨૧

જામ ધાઓજના દેવ થયા પછી યુવરાજ કુનર વહેણુ ગજપાડદ થયો, અને લાખીયારવીઅરાની રાજ્યવગામ હાથમા લીધી, એટલે ગજણુનરાજ રાધણુ તેની માથે દુસ્મનાવટ જારી રાખી તેણે પેતા સાથે જત, બોરીયા અને કાડીએને લઇ, વહેણુ સાથે 'પોયણી'ની સરહદ પામત ટોડા ઉભો કરી, લડાઇ જાહેર કરી, પણ ફરી અખડા અને મોડે તેને કાવવા દીધો નહિ, તેથી તેમને મમજવી, તેમના પિતાની પાતિનો ગિરામ પાછો આપ્યો, અને હમેશને માટે આડખીવી દૂર કરી

અખડો અને મોડ પિતાની પાતિનો ગિરાસ લઇ, ત્યા રાજ્ય કરવા લાગ્યા અખડાના નામ પરથી તે પ્રદેશ અખડામે હાલવાયો તેમના ગયા પછી વહેણુને લાખીયારવીઅરે રાજ્યધાની ગખની હારે પડી, એટલે તેણે સ્વરક્ષણાર્થે હમાય દુગરપર રાજ્યગાદી ગ્રાપી, અને ત્યાથી ગાયધણુપર અવારનવાર હક્ક કરવા લાગ્યો તેથી રાધણુ કટાણી નમી પડ્યો, અને વિષ્ટિ માગી, પણ વહેણુ એ સમાધાની કરના ના પાડી, એટલે એક મોગી લડાઇ થઇ, તેમા વડમર પાસે રાધણુ માર્યો ગયો

અખડા અડલંગનું ધર્મયુદ્ધ

ઉત્તરાનરયાને કાંઈ બેડેવો અખડો અખડામામા રાજ્ય કરતો હતો વડાઇએ કરી, તેણે અજીત-અડભગ પ મેળવ્યું હતું સવત્ર ૧૩૭૦મા સિંધના ઘોષા સુમરા પર દિ'હીપનિ અચાહિદીન ખિવજીએ ચડાઇ કરી, ઉમરકોટને ઘેરો ઘા'યો નનયુનાન સુમરા મૈનિકોએ જરી શઝાય ત્યા લગી કિવાનુ રક્ષણ કરી, અને કેસરીયા કર્યો, તેમ ઘોષો માર્યો ગયો, તેથી બાદશાહે કિલ્લો કમજો કર્યો, પણ ત્યા એકે સુમરી રાજરમણી દીધી નહિ

એકમેા ચાલીસ મુમરીઓં સ્વરક્ષણાથે અખડા અડભંગને શરણે કચ્છ નાશી ગયાની વાત સાંભળી 'આદ્યાદે સૈન્ય સહીત તેમની પૂંકે લીધી.

વડસરને પાદરે પડાવ નાખી અક્ષાહિની મુમરીઓ સોંપી આપવા અખડાને કહાચ્યું, પણ અખડે શરણે આવેલના રક્ષણાથે સર્વસ્વની આદ્યતિ આપવાની તૈયારી કરી હતી, તેથી શરણાગત અખડાઓને મોખવાતી ના પાડી, એટલે લડાઇ થઇ, તે પાંચ પખવાડીયાં લગી ચાલી, તેમાં કેટલાયે કચ્છી લડાવેલા સાથે અખડો અમરતાને પામ્યો, અને 'ધર્મયુદ્ધ' વિરાખ્યું.

કચ્છી રાજપુતાણીઓ સાથે મુમરીઓએ પણ અસિન્ધાન કરી, શિવળની રક્ષા કરી, તેથી અક્ષાહિની નિરાશ થઇ રણમાર્ગે દિલ્લી પાછો ફર્યો.

જામ મૂળવોજી

સવત ૧૩૭૭-૧૪૦૩-ઈ સ ૧૩૨૧-૧૩૪૭

જામ વહેજણના સ્વર્ગવાસ પત્રી યુવગજ કુવર મૂળવોજી સવત ૧૩૭૭મા હખાયની ગાદીએ આ યો તેણે પોતાના નાના ભાઈ દેશજીના કુવર વહેજીને ગિરમમા રાવચેશ્વર ત્રિવેશ્વર, દેવુમા ધધોણો દત્તાત્રિ ગામો આપ્યા

મૂળવોજી શરીરે બહુ નગજો હતો તેની અસક્તિનો લાલ લેના ગજલુનશનો આમો રાજ દરબાજી ડારી, જત અને ખોરીયાની સહાયથી હખાયપર અવારનવાર આક્રમણ કર્યો કરતો

આ વખતે મામદેવ જુનાગઢથી ઢંઢ આવ્યો હતો તેની પાસે મૂળવોજીએ રોગ દૂર કરવાની યાચના કરી, તેથી તેમણે. ઔષધિ આપી અસક્તિ દૂર કરી, એવે મૂળવોજીએ હજીયા અને તેના સહાયક જતલોડોપર ચડાઈ કરી તેમનો પરાજય કર્યો

કન્ઠમા કારીઓનું પરિગળ જલ્દિ પામ્યું હતું વગી કન્ઠના વારેનાઓની તેમને મહાય હતી, ઉમી વાગેનો તેમનો નાયક હતો તેની મરદારી હેઠળ કારીઓએ મૂળવોજી માથે યુદ્ધ કેવું, તેમા તે માર્યો ગયો તેને ત્રણ કુતર હતા બાગચ, કાયો અને રેનડીયો

જામ કાંચોજી

સંવત્ ૧૪૦૩-૧૪૭૦ ઇ. સ. ૧૩૪૭-૧૪૧૪

જામ મુજવાજીના મૃત્યુ પછી કાંચોજી હજાયની માદીએ આવ્યો. તેણે પોતાના વેરની વસુલ્લાન અર્થે કાદી અને વાઘેલા સાથે યુદ્ધ કર્યું, અને તેને દરારી કર્જમાથી હાકી કાઢ્યા.

કાંચોજી ૬૭ વર્ષ રાજ્ય કરી પોતાની પાછળ આમર, વેરાર, નાગીઓ, પંચારીયો, અને ઉસ્તીઓ એમ પાંચ કુંવર મુંકી સ્વર્ગે સિધાવ્યો. તેણે પોતાના કુંવરોને નીચે પ્રમાણે ગિરાસ આપ્યો:

આમરજીને રાજગાદી, વેરારજીને વંગ, ડાડાર અને ધડોલી; નાગીજીને ગામ નાગીઓ, પંચારીજીને જે કુંવર દત્તા: જાડો અને વમરસિંહ: તેમાં જાડોને બૈયાપડ તથા વેઆડ અને વમરસિંહને સુરો, અને ઉસ્તીજીને ગામ ઉસ્તીઓ ઇત્યાદિ આપ્યા.

જામ આમરજી

સંવત્ ૧૪૭૦-૧૪૮૫ ઇ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૨૯

જામ કાંચોજી પછી હજાયની માદીએ યુવરાજ કુંવર આમર આવ્યો, ત્યારે કર્જમા ચારે દિશાએ શાંતિ હતી, પણ ઓચિત્તી કાષ્ઠુજીની સેના આવી, તેની સાથે આમરે વીરતાથી લડી, તેને હાંકી કહાડી. એ લડાઈમાં આમરજીને હારે જળમો થયા હતાં, તેથી ખચવાની આશા ન હતી, એટલે મોક્ષગિરિ, બીમજી અને કાંચોજીને પોતાની પામે બોલાવી કહ્યું: “તમારી અપર માને ઓધાન છે, તેને કુંવરી આવે, તો સારે ઠેકાણે વસાવજો, અને કુંવર જન્મે, તો મારી માદીએ બેમાડજો, મારા એ વચન પ્રમાણે વર્તવા પાણી લ્યો, તો મારો આત્મા સદ્ગતિ પામે,” ત્રણે કુંવરોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી, એટલે આમર અમરતાને પામ્યો.

જામ અમરાણી અને ભીમજી

સંવત્ ૧૪૮૫-૧૫૨૮ ઇ. સ. ૧૪૨૬-૧૪૭૨

જામ આમરજીના સ્વર્ગવાસ પછી રાણીને પેટે કુંવર અવતર્યો, તેનું નામ આમર અમરાણી, તે વધે આવનાં બાધ્યો અને ભાયા-તોએ તેને હાથપની ગાદીએ બેસાડ્યો.

આ વખતે દરેક રાજવંશી પોતાના ભાગનો ગિરાસ-રાજ્યભાગ પોતાના હાથે કે દેખરેખ નીચે વાવતો-વવડાવતો, તેમ ભીમજી, કાયોજી, મોકળસિંહ અને બીજા ભાયાતો ખેતર વવડાવવા જતા, ત્યારે કુંવર અમરાણીને પણ સાથે તેડી જતા. એક વખત બધા સાથે બેસી ખેતરમાં પોંખ ખાતા હતા, એટલામાં કંઈક કૌનક જેવા સૌ ઉઠ્યા. પોંખ પક્ષીઓ ખાઈ ન જાય, તે માટે માટલાપર પાથડી મૂકી, પાછળ બાજરાજ અમરાણી પણ ગયા. થોડીવારે બધા પાછા ફર્યા, ત્યારે તેઓએ પાથડી ધૂળમાં રખડતી જોઈ, ભાયાતો બોલ્યા “આ પાથડી ઓઠાઠાદાની છે, આમ રખડાવનારથી તે સાચવી શકાયે નહિ. ચક્રવાતોએ તેને ધૂળમાં ખૂંદી, તેમ સત્તુઓ તેને ધૂળમાં ખૂંદે, તો આપણી જાજ જાય, માટે એ તો શોભાવે તે પહેરે” એમ કહીને તેમણે તે પાથડી ભીમજીના માથાપર મૂકી, એટલે ભીમજીએ આનાકાની કરી, તેને તેમણે મમળવ્યો, કે “તમે તમારું વચન પાળ્યું છે, પણ એ તો તમને એ પાથડી એની સલામતી માટે પહેરાવીએ છીએ, માટે ના પાડશો નહિ.” આ આમહથી ભીમજીએ પાથડી પહેરી.

ઇ. સ. ૧૪૧૦ માં અમદાવાદનો બાદશાહ મુઝફરશાહ કચ્છપર ચડી આવ્યો હતો, તે દેદા રાજ્યનું પાટનગર ડંચકોટ હતી ગુજરાત પાછો ફર્યો.

ગજણ વંશ-સંવત્ ૧૨૭૧ માં જામ ગજણજીએ બાડામાં રાજ્યગાદી સ્થાપી, ત્યારથી પંદરમી સદીના અસ્તકાળ લગી હાલો,

રાયધણ, કુંવર, દરબાણ, આમર, તમાચી, દરલામ અને દરઘોળ એમ આઠ રાગઓએ જાડાની ગાદીએ આવી રાજ્યવૃદ્ધિ કરી હતી.

જામ લાખો—પંદરમી શતાબ્દિના અસ્તકાળે મજાણુ વંશના આઠમા રાગ દરઘોળ પછી જાડાની ગાદીએ જામ લાખો આવ્યો. તેની વીરતા દેશ વિદેશમાં વખણાતી, તેણે અમદાવાદના બાદશાહ મહમ્મદ બેગડાની સેનામાં મોખરે રહી પાવાગઢ અને જુનાગઢ પર ચડાઇ સમયે ભારે પરાક્રમ કરી બનાવ્યા હતા, તેથી બાદશાહે તેને સારાદ્રમાં આમરણુ અને જોડણ એ બે પરગણા હનામમક આપ્યા હતા.

લાખાએ મોટા દાદાના નામપરથી તે પ્રદેશનું નામ ‘હાલાર’ પાડ્યું.

પોનાપર પરદેશીઓ રાજ્ય હકુમત ચલાવે, એ વાત હાલારના ગિરાસીઆઓને ગમી નહિ.

એકવાર લાખો અમદાવાદથી પાછો ફરતાં હાલાર ચક્રને કચ્છ આવતો હતો, ત્યારે ત્યાંના ગિરાસીઆઓએતેનું ખુન કરવાદુરપાછને તેની પૃઠ પકડી, તેઓ રસ્તામાં કપાયે ન ફાવતા છેક હજાયની તળેટી લગી સાથે આવ્યા.

હજાયના કુંગરની નજીકના પ્રદેશમાં સંધાર લોકો વાઢ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં લાખે રાતવાસો કર્યો, એટલે સારો લાગ જોઇ, લાખાનું ધાતકીપણે ખુન કરી હાલારના ગિરાસીઆઓ છાનામાના સ્વદેશ નાશી ગયા.

જામ રાવળ—લાખાના ખુન પછી જાડાની ગાદીએ જામ રાવળ આવ્યો. તેણે પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરાવી, તેમાં હજાયપતિ ભીમજીએ ‘ચોંચણી’ ની સરહદ સંજોધીની લાંબા સમયથી ચાલતી આવેલી તકરારને લઇ લાગ લીધો નહિ. તેથી જામ રાવળને પિતાના ધાતનો શક ભીમજી પર આવ્યો, એટલે તેણે વેર વાળવાની પ્રતિજ્ઞા

લીધી, અને તે વર્ષે પછી ભીમજીના પાટવી કુંવર હમીરજીને દગાથી મારી, પૂરી કરી.

ભીમજી—સવત ૧૪૮૫મા ભીમજીને ભાયાતોએ એકા જમની પાધડી પહેરાવી હાથની ગાદીપર બેસાડ્યો, અને રાજ્ય લગામ તેમના હાથમાં મોપી. શરૂઆતમા જ તેમને ગજજી વશના જગવાન રાજા લાખાથી રાજ્ય પ્રગતો જયાર કરવા માટે ભારે તૈયારી કરવી પડી હતી; પણ લડાઇ થાય, તે પહેલાં તો દૈવજોગે જામ લાખાનો વધ થઇ ગયો, એટલે હાથની ગાદી થોડા સમયને માટે નિર્ભય બની.

ભીમજીને ચાર કુંવર હતા: હમીરજી, અન્નેજી, ભાણુજી, અને છુંગેર તેમને તેમણે નીચે પ્રમાણે ગિગસ વહેંચી આપ્યો: મુવરાજ હમીરજીને રાજગાદી, અન્નેજીને બે કુંવર હતા: ભીમજી અને જોહોજી. [તેમને રાવથી પહેલાં ખેંગારજીના વખતમા ખેડોઇ, વેકરા, રામપુર, જંદુ વગેરે ગામ મળ્યા.] ભાણુજીને બિકીયાળ, ભામુડા, અને છેર એ ગામો આપ્યા. તેના વંશજ 'ભાણુણી' કહેવાયા છુંગેરને ગામ છુંગો, તેના વંશના 'છુંગેર' કહેવાયા.

જામ ભીમજી તેતાવીસ વર્ષ રાજ્ય કરી સવત ૧૫૨૮ મા સ્વર્ગે સિધાવ્યા.

જામ હમીરજી

સંવત. ૧૫૨૮-૧૫૬૨. ઇ. સ. ૧૪૭૨-૧૫૦૬.

જામ બીમજીના દેવ થયા પછી યુવરાજ કુમારશ્રી હમીરજીએ જ્યેષ્ઠગામ હાથમાં લીધી. તેમણે પિતા પાછળ મોટું પરાજીત કર્યું અને બધા ભાણેતોને નોતપો. તેમા ભાગ લેવા જામ રાવજી, હમાય માઓ, અને પિતાના ખુનની વાત પેટમા રાખી, હમીરજી સાથે છા પ્રેમથી વત્યો, અને જતી વખતે કહેતો ગયો, કે " આપણા જીવનેએ ' યોગણી 'ની સરહદ જાગત લાડી, ઉભય પક્ષને ઘણી હાની હોંચાડી છે. વાધા બધો સ્થગની તકરાર હું છોડી આપું છું, માટે માપ નિઃસંકોએ લાખિયારવીઅરે જઈ રહો, પરંપરાથી આત્મા આવતા ર એર ભૂલી, સંપી રહેવાથી આપણી શોભા વધશે. "

જામ રાવજીના મીઠાં વચનપર શ્રદ્ધા રાખી હમીરજીએ હમાય ગાડી લાખીપાસ્વીઅરે, જઈ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો.

પ્રાચીન કાળથી કચ્છ ભૂમિ તપસ્વીઓની તપભૂમિ' તરીકે સિદ્ધ છે. તેના દર્શનાર્થે યોગીઓ આવતા-જતા અને પસંદ પડે ૧૫ કરવા બેસી જતા, એટલે ઉત્તરોત્તર એનો મહિમા વધતો ગયો.

યોગેન્દ્ર મત્સ્યેન્દ્રનાથે કચ્છમાં મહા તપશ્વર્ષો કરી, ત્યારે તેમની ૧૫માં તેમના શિષ્ય નિરંજનકાર, અધિક સોમનાથ, ચેત સોમનાથ, મોંકારનાથ, અચેતનાથ, ગોરક્ષનાથ, અને ધરમનાથ હતા.

મત્સ્યેન્દ્રનાથના ગયા પછી ગોરક્ષનાથ ધમડકા પાસે અને ધરમનાથ માંડવીથી એક ગાઉને અંતરે રૂપમાવતી નદીની પૂર્વ દિશાએ રેયાણ પામે તપશ્વર્ષો કરી હતી. માંડવીના ગધેસિંગ રાજાને અન્યાયા લે રાજ્ય અગ્રાવવા માટે આપ આપી, ધરમનાથે રિયાણ છોડી, ' શોધરની ટેકરી પર તપશ્વર્ષો આદરી, તે બાર વર્ષ પૂરી થયા પછી 'ાંજ' સમાધિ લીધી. તેના શિષ્ય ગરીબનાથે 'ભૂજથી નવ ગાઉ 'દૂર'

લડકીમાં તપશ્ચર્યા આદરી, પણ તેમાં જત લોકો વિલેપ કરતા હોવાથી, તેમનાથી રક્ષણ મેળવવા ગરીબનાથે લાખિયારવીઅરાના રાજ્ય કર્તા જનમ હમીરજીના બંધુ અગ્નજીને શોધી કહાડ્યો. તેણે જત લોકોને દરની બાવાની મેવા ખરા મનથી કરી.

તપશ્ચર્યા પૂરી થયે, અગ્નજીની સેવાથી પ્રસન્ન થઇ, બાવાજીએ તેને આશિર્વચન લેવા બીજી સવારે આવવા કહ્યું. આ વાતની જાણ થતા હમીરજી વહેલી સવારે જૂંપડે ગયા, અને બાવાજીને પગે દૂધનો કળશીઆ મૂકી, હાથ જોડી ઉભા રહ્યા. ગરીબનાથે આશિર્વાદ આપ્યો: “ જા, બંધ્યા! તું આખા કચ્છનો રાજા થા. ” આ સાંભળી હમીરજી હરખાતા કળવેથી ચાલ્યા ગયા, એટલે થોડીવારે અગ્નેજી દૂધના કળશીઆ સાથે બાવાજીની જૂંપડીએ આવ્યો, એટલે ગુરજીએ પૂછ્યું: “ બીજીવાર દૂધનો લોટો કેમ લાવ્યો ” ? “ પહેલીજ વાર લાવ્યો છું. ” એવો અગ્નજીએ ઉત્તર આપ્યો. તેથી બાવાજી બોલ્યા: “ ત્યારે આશિર્વચન તો હમીરજી લઇ ગયા, ” માટે રાજ્ય તો તેના વંશમાં રહેશે, પણ તે તારા વંશજોની સહાય વિના નિર્વિધને રાજ્ય કરી શકશે નહિ, એટલું જ નહિ, પણ હમીરજીએ વિશ્વાસઘાત કર્યો, માટે તેનો પણ વિશ્વાસઘાત થશે. ”

ઝોડા અને ગજણ વંશજો વચ્ચે પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા સિમાડાના વાંધા અનાયાસે પતાવ્યા પછી જનમ રાવળ અવારનવાર હમીરજીની સલામતે લાખિયારવાઅરે આવતો અને મીઠી મીઠી વાતો કરી, ધીરે ધીરે જૂના વેરઝેર ભૂત્રાવવા પ્રયત્નો કરતો. પણ બોળા હમીરજી એનો મર્મ સમજી શક્યા નહિ.

સંવત ૧૫૬૨ માં બળવાખોર ટોળીઓને દાબી દેવા અર્થે, ગુજરાતના બાદશાહ મહમ્મદ બેગડાએ સિંધપર ત્રીજી સવારી કરી, ત્યારે કચ્છના રણમાર્ગે જતાં મોટા લશ્કર સાથે સાપરને સિમાડે પડાવ નાખ્યો. તેના આગમનના સમાચાર સાંભળી હમીરજીએ પોતાના

પ્રધાન બૃધરશાહ સાથે મોટું નજરાણું મૂક્યું. તે સ્વીકારી બાદશાહે હમીરજીને કહેવાડ્યું, કે “હું તમારો દેશ જીતવા આવ્યો છું, પણ તમારા આ વિવેક પછી મારાથી હવે તેમ થઈ શકે નહિ. માટે રાજકન્યા પરણાવો, તો આવ્યો જાઉં.”

દાસીજામ કમાબાઈ બાદશાહને પરણાવવામાં કાંઈ વાધો ન હોવાથી હમીરજીએ મહમ્મદ બેગડાને રાજકન્યા લગ્નમાં આપી, હાથી, घोडा, અને ઝંવેરાતનો મોટો દાયજો દઈ દીકરી અમદાવાદ વેરાવી. કમાબાઈ સાથે તેનો વડીલ બંધુ અલિયોજી પણ ગુજરાતનું પાટનગર જોવા ગયો.

જામ હમીરજીને પાંચ સંતાન હતાં: અલિયોજી અને કમાબાઈ દાસી જામ, તથા ખેંગારજી, સાહેબજી અને રાવજી રાણીજામ.

જામ રાવજી અવાર નવાર હમીરજી પાસે આવતો, ત્યારે કુંવરોની પાસે બાડાના વખાણ કરતો, અને તેમને ત્યાં આવવા લલચાવતો.

એકવાર હમીરજીને બાડે આવવા અત્યાગ્રહ કરતાં જામ રાવજી કહેવા લાગ્યો, કે: “વારેવારે હું આપની મિજબાની ઉઠાવી જાઉં છું, આપ મારે ત્યાં એકેવાર ન આવો, તો હવે મારે પણ ન છૂટકે આવવું બંધ કરવું પડશે, માટે મારી પ્રમાણિકતામાં અને આપણી કુળદેવી આશાપુરા માતામાં વિશ્વાસ રાખી, એક વાર તો અમારા આંગણા પાવન કરો.”

આ મહેલુથી અને પ્રમાણિકતામાં અવિશ્વાસની વાતથી હમીરજીએ બધાની અનિચ્છા છતાં જામ રાવજીનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું, અને ખેંગારજી, સાહેબજી, તથા બીજા દશબાર અનુચરો સાથે બાડે જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં વિગ્રાણુ આવતાં ત્યાં જામ રાવજીના લાઇ અમળજીની સ્ત્રી ખેંગારજીની માસી પાસે વિગ્રાંતિ લેવા રોકાણા.

જામ રાવજીના દગાના બેદોની વાતો કરી અમળજીની સ્ત્રીએ બાડા ન જવા ધણ્યું સમજાવ્યું, પણ બોળા હમીરજી સમજ્યા નહિ,

પણ અત્યાચારથી બને કુંવરને વિજાણ મૂકી જામ હમીરજી બાડને મારે પડ્યા.

હમીરજીની ઘણી આગના સ્વાગના કરી, રાત્ર મદપાન કરાવી, જામ રાવજે તેમનું દગાથી ખુન કરાવી, પિતાના ખુનનો બદલો લીધો. આ વાતની ખબર, સાથે આવેલ અનુચર સ્વામિમકત જીર શુદાને થતાં, તે જ વખતે તે નાહો, અને વિજાણ બાવી કુંવરને લઇ, અલ્લિયાજી પાસે અમદાવાદ જવા રવાને થયો.

કુંવરને પણ મારી નાખવા જામે રાવજી વિજાણ આવ્યો, પણ ત્યાં તપાસ કરતાં તેમનો પત્નો મળ્યો નહિ, એટલે એવાજ નાખી પગેઈ લીધું.

સાપરમાં ભીયા કકતનાં ઘર સૂંધી પગ ચાલ્યો, એટલે તેના ઘરની જડતી લીધી, પણ કુંવર દ્વાર આવ્યા નહિ, એટલે ભીયાને મોટી લાલચ આપવા માંડી, પણ તેણે સાદ નાં પાડી, તેથી લય દેખાડવા એક પગી એક તેનો જ છોકરા કપાલી નાખ્યા, પણ ભીયે કે તેની સ્ત્રીએ કુંવર કહાડી બતાવ્યા નહિ. એટલે એક અનુચરની વિનવણીથી ભીયાનો માતમો દીકરો છવનો રહેવા 'દઈ', જામરાવજી નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો.

રાજકુમારોના રક્ષણાર્થે પોતાના જ જ પ્રાણપ્યારા પુત્રોનું અસિદ્ધાન આપનાર કુળદીપકે કકતે સંકેટના વાદળાં વિખેરાઈ જતાં, કુંવરને કાલરમાંથી બહાર કહાડી, ધડકતે, હૃદયે અને અશ્રુભીની આખે જીર સાથે તેમને અમદાવાદની વાટે વહેરાવ્યા.

અસલ સંકેટો સહી અનાય અને નિરાધાર ખેંગારજી તથા સાહેબજીને સાથે લઈ રાજલક્ષ્મી જીર શુદો કેટલેકે દહાડે અમદાવાદ પહોંચ્યો, અને અલ્લિયાજી પામે સર્વ હકીકત નિવેદન કરી.

ધ. સ. ૧૫૦૬ સંવત ૧૫૬૨ માં જામ હમીરજીના ખુન પગી તેની રાણીઓ મળી થઈ. તેના સગાસંબંધીઓ જામ રાવજીનાં ભયથી

લાખિયારવીઅરો હોડી ચાલ્યા ગયા, અને માપદાદાઓનું રાજ્ય ખેંગારજી અને માહેમજી પાછા મેળવવાને તૈયાર થાય, ત્યાં સુધી શાહ ખેસી રહ્યા, એટલે જામ રાજે નિર્ભયપણે લાખિયારવીઅગતું રાજ્ય કમળે કરી તેપર પોતાની આણું નર્મી

જામરાદમા પણ જામ રાજની કપટનગનો ભોગ ન ધર્મ પડે, તે માટે ખેંગારજી અને માહેમજીને ગુપ્તપણે ગખી અનિયાજીએ તેમના શારીરિક અને માનમીક શિક્ષણ માટે ગોરવણુ મરી

ખેંગારજી અને માહેમજી પાછા જામ પસકમ કરી જા શાહ મદમ્મ બેગડાની કૃપા મેળવવાનો નિયત કરી, તમની ગદ્દ જેના સ્થના, એવામા એક નિદાગ સિંહને મદદરવા બાદશાહ ગિમરે ચડે કે, એ વાન માલણી બન્ને ભાષાઓ માથે જવા તૈયાર થયા, અને ઘોડા પર બેસી શિકરે ચાલ્યા

મારાદનાં કથિપત્ર જનમ મારી મિલે પન્ને ૧૧૧૧ થો ૩ દેનક અગર રોકા નાશલાગે જવા લાઈયા, ત્યાં આખના એકજ પ્રવરમાદ રાજવી ખેંગારજીએ મોરોકમેરજીની આપેલી માગનો મિલતી મરદમ પડ્યા મોરો, અને માહેમજીએ બીજે ઘા કર્યો, એટલે વિકાગ પશુ હોડો પડી તરફવા નાચ્યુ, આ શુરજી નરસ મદમ્મ બેગડો મસુના મુખમાથી બચી ગયો

ચો વડની કિશોર વયના કુમારોની શૂરીરતાની પ્રમાણવા આજ્ઞાદિ બીજે વિમે ગુલ્યમહેનમા દરમાર ભર્યો, અને ખેંગારજીને રાવનો ધામ ગલ્યપોષાક અને રતનજીત તનવાર આપી અને બીજું લેઈએ તે મોંગી જેના મ્યુ, એટલે ખેંગારજીએ જીતું ગયેન ગલ્ય પાછું મેળવવા માટે લોઈતી મદાય, અને ત્યાં વંગી મોગ્રીમા પોતાના નર સાથે ગદ્દાની પગાનગી માગી

જીતું રાજ્ય પાછું મેળવવામા મદદ કરવા ખેંગારજીને મોહુ નરજી આપી માસાદે મોરબી દેવાની ગાનુ મોરબીના મુખ

નવાખખાન ઘોરીપર ફરમાન લખી આપ્યું. ખેંગારજી લશ્કર સાથે મોરબી આવી પહોંચ્યા, પણ બાદશાહના ફરમાનને નવાખખાન ઘોરીએ માન આપ્યું નહિ. તેથી ખેંગારજીએ મોરબીને ઘેરા લીધો.

મોરબી ગામમાં ઘોરીએને વિપરિત શુદ્ધિ સૂત્રી, તેમણે ખેતાના કારભારી કાળા જોશીની ગાય મારી નાખી, તેથી હિંદુઓની લાગણી ધણી દુભાઈ. તેમની ઉશ્કેરણીથી કાળાના ભાણેજી રૂધા જોશીએ મોરબીના દરવાજા ઉઘાડી આપ્યા, એટલે ખેંગારજીએ મોરબી સ્વાધીન કર્યું.

આ સમાચાર કચ્છમાં પહોંચતાં. સ્વર્ગવાસી હમીરજીના સગા સંબંધીઓ હોથી નોંધણુજીની સરદારી હેઠળ ભેળા થયા, અને ખેંગારજીને મોરબીમાં આવી મળ્યા.

આ વખતે કચ્છના વાગડ વિભાગમાં દેદા વંશજો રાજ્ય કરતે હતા. તેમની અને જામ રાવળ વચ્ચે મૈત્રી સંબંધ હોવાથી ખેંગારજીએ તેમના ગામેપર છાપા મારવાની શરૂઆત કરી, પણ એ અનુકુળ આવે તેમ ન હોવાથી સાપરમાં થાણું રાખવાની સગવડ કરવે અલિયોજી અને હોથી નોંધણુજીને વાગડ તરફ રવાના કર્યાં.

'દેદાવંશનો અખડો' સાપરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની પાસે અલિયોજી અને હોથી નોંધણુજીએ વાત કરી, સવારે ઉત્તર આપવા વચન આપી. અગર તેમને રોક્યા, રાતે અલિયાજીને દગાથી મરાવી નાખ્યો, એટલે હોથી નોંધણુ ત્યાંથી નાશી છૂટો. અને મોરબી આવી 'નોવશ્રી' પાસે બંધી વાત કરી, તેથી ક્રોધે બરાઈ ખેંગારજી મોટા લશ્કર સાથે સાપરપર ચંદી ગયા. ત્યાં થાણું રાખવાની શરતે ખેંગારજીએ અખડને ક્ષમા આપી વિદિ કરી, પણ હોથી નોંધણુજી અલિયાજીના વધની વાત જૂથો નહિ. તેણે લાગ જોઈ અખડને મારી નાખ્યો, અને તેનો દીકરો નાશી છૂટો હતો, તેને પણ કાપી નાખ્યો.

કચ્છાધિપતિ આદિ ખેંગારજી

મધ્યપ્રકરણ

સંવત ૧૫૬૬-૧૬૪૨.—ઈ. સ. ૧૫૧૦-૧૫૮૬

અગરો મરાઠો એટલે રાવશી ખેંગારજીએ સાપર કબજો કરી, ત્યાં સંવત ૧૫૬૬ માં રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. એથે સિંધવે માથાપર નાસતું છત્ર ધર્યું, અને મોકળસિંહ પચાજીએ કાળા ધાગળાનું નજરાણું કર્યું. સાપરમાં રાજ્યગાદી સ્થાપી રાવશીએ તેને રાવ પરથી 'સાપર' નામ આપ્યું, અને ત્યાંથી જામરાવજનો પ્રદેશ લેતા લેતા છેક તેની રાજધાની ખાડા મૂકી રાવશી લગ્નકર સાથે આવી પહોંચ્યા.

ખાડાને સિમાડે લગીયા ખવાસની સરદારી નજે પાંચમે ઘોડે-સ્વારની કુદદી પડી હતી. ઉપાકાળે રાવશી ખેંગારજીએ તેનાપર હાસો કરી, તેના ઘોડા અને હથિયાર કબજો કર્યા.

આ સમાચાર ખાડે પહોંચતાં જામ રાવજના હૃદયમાં વેરનો દોધામિ લમ્હો ઉઠ્યો. સેન્યને તૈયાર કરવાની મેનાપતિને આજ્ઞા આપી, તે આણપુરામાનાને મંદિરે માતાના આગ્તિર્વાદ લેવા ગયો, ત્યાં તેને એવો ભાસ થયો, કે “મારા ખોટા મોચન ખાધ તો, જામ હમીરજનો વિશ્વામયન કર્યો, માટે કચ્છ છોડી બીજો કર્યો. જશે, તો નારી સદાય મારાથી થશે,” આથી જામ રાવજાળદુ નિરાશ થયો, પણ દિમન રાખી તે રહ્યો અડ્યો.

ખાડાના રણમંડામમાં રાવ અને રાવજ વચ્ચે સુદ રાફ થયું, તેમાં રાવજની મેના કપાઈ ગઈ, ત્યારે માતાજના વચન તેને યાદ આવ્યા, એટલે તે ઘોડા માણસો સાથે સાન મેરડાને માંગે નાશી છૂટો.

આ વિજયથી રાવશી ખેંગારજીએ જાપદાનું ગયેલું રાજ્ય કબજો કરી, ત્રાપિયારવીઅરાની ગાદીપર બેઠા, અને આખકાળે સદાય આપનાર રામિભક્ત છઠ્ઠજીદાને વંશપરંપરાને જોગવટે માત્ર ગામ,

અને મિયાણા કુળદીપક, લોચી કંકણે ખાર ગુર્મ અને 'જામ' નો ખિતાબ, જોરજી મોલેકમેરજીને 'ઉપાધ્યાય' ની પદવી, ખારગામ, એક મોટી હવેલી અને ચળમાનપલ્લો, તથા રૂના જોશીને મોરબી તાલુકા ખાખરડો ગામ આપ્યો.

કચ્છની રાજ્ય લગામ હાથમાં લઈ રાવશ્રી ખેંગારજીએ દેશની હિંમત અર્થે ખેતીવાડી અને દુનર ઉદ્યોગની ખીલવણી કરી. ગુજરાતની રાજધાની અમદાવાદ તથા મૌરાયના ખીજા જાહેજલાલીવાળા નગરો વેંગેલ હોવાથી, તેવી જ ટમના સહેરો વસાવવા રાવશ્રીએ સંવત્ ૧૬૦૨ ના માગસર વિદ ૮ રવેહના દિવસે અંજાર સહેર, સવત્ ૧૬૦૫ ના માગસર સુદ ૬ ના શુક્ર સહેર અને સંવત્ ૧૬૩૬ ના મહા વિદ ૧૧ ના રાયપુર-માઝીબંદરનો પાયો રાખ્યો, અને રાજધાની બૂજમાં સ્થાપી.

આ વખતે સિંધમાં મિર્ઝા ઇસાખાન રાજ્ય કરતો હતો તેને બાઝીખાં અને ગાઝીખા નામિ જે સાહજવાદ હતા. બાદશાહે મોટા બાઝીખાને રાજ્યવાગસ 'જનાવ્યો, અને નાનાં ગાઝીખાને ટંક પછુ રાજ્યભાગ ન આપ્યો. તેથી મિંધ છોડી તે કચ્છ આપ્યો, અને રાવશ્રીને આશ્રયે રહ્યો. તેને પોતાના ભાગની ભૂમિ અપાવવા રાવશ્રી ખેંગારજીએ મોટી સેના સાર્થે સાહેબજીને સિંધ મોકલ્યા.

કચ્છી લશ્કર સિંધપર ચડી આવવાના સમાચાર સાંભળ્યા મોટી તૈયારી કરી, બાઝીખા સામે આવ્યો. સિંધની સંરહંદપર જન્ને સૈન્યનો ભેટો થયો, અને લડાઈ થઈ, કચ્છી સૈન્યના યોદ્ધા રવાજી, મોકળસિંહ અને પંજાજી બાઝીખાના અંગપર હલો લઈ ગયા. તેથી બાદશાહ ગભરાયો, અને તેના સૈન્યમાં નાસભાગ થઈ, એટલે બીજા મન્દારે ત્રિષ્ટિના સંદેશા આપ્યા. તેમા નગરદુર અને અર્ધભાગ સિંધ બાઝીખા રાખી, સદરપુર અને અર્ધ સિંધ ગાઝીખાને આપે, એમ નક્કી થતા સંમાધાની થઈ.

લશ્કર મહીત સાહેબજી દ્રોણના જશાજીનું વેગ વાળવા હળવદના રાણા રાયસગજી પર ચડી ગયા.

કચ્છથી સાહેબજી ચડી આવવાના સમાચાર સાંભળી રાય-મગજી મોટા લશ્કર સાથે સામે આવ્યો. બન્નેનો માળીયાખાસે ભેટો થયો, ત્યાં કાપાકાપી ચાલી રાયસંઘજીના અંગપગ તલવાર વીંઝતા પાછળથી કોઇએ સાહેબજીના હાથને જાટકો મારી કાપી નાખ્યો, છતાં બીજો હાથે સાધનો જીવલેણ ધા કરી ગયસંગજીનો અંત આવ્યો જાણી, “ મેં મારો ધર્મ બચાવ્યો છે ” એમ મનમાં આનંદી સાહેબજીએ પ્રાણ છોડ્યા.

મુદ્ધ વિરામ પાખ્યા પછી જમીને પડેલા ધાયલ રાયમગજીને નાગામાવાની જમાન ત્યાંથી ઉપાડી ગઈ.

સાહેબજીના અવસાન પછી ગિગસમ મળેલ રોહા જગીર તથા વાગડના જીતેલા પ્રદેશની તેમના કુવરોએ નીચે પ્રમાણે વહેંચણી કરી દીક્ષાત હમીરજીએ મોથાળા અને નરેડી ઇત્યાદિ, જશાજીએ વિંઝાણ, વાડા સાધાડિ ઇત્યાદિ, પચાણુજીએ લાખાડી, કુમરા, રાયધણપુર ઇત્યાદિ અને સૌથી નાના સાહેબ સાહેમાણીએ આડેમગ, રવ ત્રખાઉ, ઇત્યાદિ ગામે લીધા.

એક દિવસે ગાયો વાળી જનાર રાયધણુ આમગ સાથે લડવા માટે હાલે આવી રાત્રી ખેંગારજીની સહાય માગી, એટલે તે જ ક્ષણે પાટવી કુવર ભોજરાજીને રાયધણુ આમર પામેથી રાયધણ હાવાની ગાયો પાંત્રી વાળી લાવવા આજ્ઞા મળી, તેથી ઝાતુ છેવા પાસે લડાઈ થઇ, તેમાં જીત થયા પછી એક તીર વાગવાથી ભોજરાજી રણે પડ્યા.

શૂરવીંગ, ધર્મશીલ, અને પ્રજાવત્સલ રાયશ્રી ખેંગારજી ૭૬ વર્ષ ગાળ્ય કંડી ૯૦ વર્ષની વયે સંવત ૧૬૮૨ ના જ્યે માસમાં અંગે સિધાવ્યા.

રાવશ્રી ભારમલજી પહેલા

મંવત ૧૬૪૨..૧૬૮૮—ઈ. સ. ૧૫૮૬..૧૬૩૨

રાવશ્રી ખેંગારજીના સ્વર્ગવાસ પછી સુવરાજશ્રી બોજરાજજીના કુંવર અધિપોજી નાની વયના હોવાથી ભારમલજી માદીએ આવ્યા. કાકાએ ભત્રીજાને ગરડા પ્રગણામાં ગિરામ આપી રવાને કર્યો.

સુજાનના છેડા સુલતાન મુઝફરના વજવાને દાખી દેવા, અને તેને પકડી આવવા નવાજ મિરજાખાનખાનનને મોટા મૈન્ય સાથે દિલ્હીપતિ અકબર ખાદસાહે અમદાવાદ મોક્યો, એટલે મુઝફર નાગીને નવાનગરમાં જામ મત્તાજીને આશ્રયે આવી રહ્યો.

કચ્છથી રાવશ્રી ભારમલજી પામેથી મદાય મંગાવી શરણાનના રક્ષણાર્થે જામે તૈયારી કરી ગખી હતી, તેથી નવાજ મિરજાખાએ શરણે આવેલ મુઝફરને મોપી આવવા મત્તાજી પામે માગણી કરી, ત્યારે તેણે ચોકખી ના પાડી, એટલે લડાઈ થઈ, તેમાં લાખો ખુમાણ અને હોલખાના ડગાથી જામ મત્તાજીની હાર થતા મુઝફર નારી ઓખા મંડળ આવ્યો, ત્યાં પણ ખાદસાદી લડકે તેની પૂઠ લીધી, એટલે મુઝફરે કચ્છનો રસ્તો લીધો.

મુઝફર કચ્છમાં રાવશ્રી ભારમલજીને આશ્રયે રહ્યો છે, એવા સમાચાર માલગી ખાદસાદી સૈન્યે કચ્છ તરફ દૃષ્ટ કરી, તેની સામે થવા રાવશ્રી ભારમલજી પામે લડકર તૈયાર નહતું. તેમજ હાવાર કે ઓખાથી મદાયની આસા પણ ન હતી, જ્યાં હિંમત ગખી ગારશ્રીએ લડવાની તૈયારી કરી.

કચ્છની મહદ્દપર આવી ચડેલા ખાદસાદી લડકર સાથે જામ-મત્તાજી પેલાનું રાજ્ય પાણુ મેળવવાની આસાએ લગી ગયો, અને મુઝફરને કચ્છમાંથી પકડી આવવાને કલુષ થયો એક બાણુ તેણે રાવશ્રીને અમરજાગું, કે “મંદ્રી માટે કહેણ મંદ્રી” અને બીજી બાણુ તેણે

મુઝફ્ફરને લારમનજીને મળવાને બદલે જૂન ખનગવી પકડાવવાની
યુક્તિ રચી, તેમા તેને સફળતા મળી

૪ મ ૧૬૦૩મા કચ્છ છોડી અમદાવાદ જતી બાદશાહી સેના
ગ્રોળ પાસે આવી, ત્યારે આપનાન ઠરી મુઝફ્ફરે દેહના બધન
છોડી દીધા

અકબરના મમલમા કચ્છદેશ સિંધ માથે ગણાતો, અને બાદ-
નાદને જરૂર પડે પાચ હજાર ઘોડેમવારની સદાય આપનાની શરતે
ગવશીએ સંધી કરી હતી

ગુજરાતના છેલ્લા મુનતાન મુઝફ્ફર પાસેથી તેનો દેશ હતી
મોગલ સામ્રાજ્ય સાથે ઉમેરનામા આવ્યો, ત્યારે લાગમનજીએ સ્વ
તન થવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ વખત પરાજય પામ્યા પછી તેમણે
મોગલ સામ્રાજ્યની સર્વોપરિ સત્તા સ્વીકારી હતી

૪ મ ના સોળમા સૈકાના અસ્તબદે આખરે-અકબરીનો
કતો કચ્છ મમલો લખે છે કે “કચ્છનો વગરે મોટો ભાગ જગન-
અને અણખેડાઈની જમીનનો છે કચ્છી થોડા અન્ની પોડાની આનાદ
ધાગવામા આવે છે હુદ અને બકરા કચ્છમા વખાણના લાયક છે
કચ્છી માણસો પહેલા યાદવ ડહેવાના, તેઓ હંવા અને ધાગીયા છે
દેશનું સૈન્ય દશદમ્બ ઘોડેસવાર અને પાચ હજાર પાચદમ્બ છે ગજ
ધાની ભૂજનગરમા છે બાડા અને કચકોટ એ બે મજબુત કિયા છે”

૪ સ ૧૬૧૭મા દિલ્લીપતિ જહાંગીર બાદશાહ ગુજરાતની
મુલાકાતે આવ્યો, ત્યારે ત્યા પદરમો મુસો શાહજહા હુકમત ચનાવતો
હતો જહાંગીરની અમદાવાદમા પધગમણી પ્રસંગે ગવશી લારમનજી
બાદશાહને માન આપના ગયા હતા તેમણે એકમો કચ્છી પોડા,
એકમો સોના મહેર અને બે હજાર રૂપિયા બાદશાહ પામે નજરાણા
તરીકે મળ્યા ત્યારે બાદશાહે રાવશીને સોથી મોટા જગીરદાર તરીકે
માન આપી, પોતાની સ્વારીનો એક ચુનદો હાથી, એક હાથણી એક

કટાર અને એક રત્નજડીત મુઠવાળી તલવાર તથા: ચાર વીંટી બ્ર-
હ્મમાં આપી. મુસલમાન યાત્રાળુઓને કચ્છ માંડવી થઈ વગર પૈસે
વહાણોદ્વારા મુકે દબ પડવા પહોંચાડવાની શરતે કચ્છની બંડણી
જહાગીર બાદશાહે માફ કરી અને કચ્છમાં રાવશ્રીનો સિક્કો પાડ-
વાની અને ચણાવવાની ધરવાનગી આપી.

ભોજરાજેજીના કુંવર અક્ષિયોજી કેરા પરગણામાં રાજ્ય કરતો
હતો. ઉમરે આવતાં કાકા ભારમણજી સામે તેણે બળિવો ઉઠાવ્યો,
પણ રાવશ્રીએ મોટું મન રાખી શાંતિ પકડી, એટલે અક્ષિયોજીએ
વિજાણુ સૂધી પોતાની હદ્તવધારી લીધી, અને પોતાનું નામ કાયમ
રાખવા અક્ષિયાસર નામનું સરોવર બંધાવ્યું.

તેનાત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરી એસી વર્ષની ઉમરે પાતાની પાછળ
ભોજરાજજી, મેવજી, રાજણજી, ગ્રામજી, આશોજી, અને લખધીરજી
એમ ૭ કુંવર મૂકી સંવત્ ૧૬૮૮ ના કાર્તિક સુદ ૨ ને દિવસે અમાર
સંસારનો રાવશ્રીએ ત્યાગ કર્યો.

રાવશ્રી ભોજરાજજી

સવત્ ૧૬૮૮-૧૭૦૨. ઈ. મ ૧૬૨૨-૧૬૪૫.

ગવશ્રી ભારમજીના પાટવી કુંવર જેહોજી નાની વયે મગવાસી થયા હોવાથી ભોજરાજજી જૂજની ગાદીએ આવ્યા. તેમની કારકીર્દિમાં વર્ધમાનશાએ મુદ્રાજદરની સ્થાપના કરી. પ્રથમ ત્યાં મિયાણાઓના વામ હતો, તેમાં કુમગતુ આડ હતું, તેથી લોકો તેને 'કુમરો' કહેતા, પણ રાવશ્રીએ મનમોહનરાયનું મંદિર બંધાવી, તેનું નામ મુનો પાડ્યું.

ગવશ્રી ભોજરાજજી પોતે વિદ્વાન હોવાથી, તેમના હજારમાં ઘણા વિદ્વાનો અવારનવાર આવતા.

ગવશ્રીને કંઈ મતતિ ન હોવાથી પોતાના ભાઈ મેવજીના કુંવર ખેંગારજીને દત્તક લઈ સવત્ ૧૭૦૨માં સર્વે સિધાવ્યા.

રાવશ્રી ખેંગારજી બીજા

અવત્ ૧૭૦૨-૧૭૧૧. ઈ. મ ૧૬૪૫-૧૬૫૪

ગવશ્રી ભોજરાજના દેવ થયા પછી તેમના ભાઈ મેવજીના કુંવર ખેંગારજી ગાદીએ આવી, પોતાના ભાઈ ગમસગજીને લગાડી તથા અમલગ, અભેગજીને ચીફે, હિન્નડને, પસવાડીયુ, અમજીને ધોલા, દેશવપર, કુભાજીને કુંભારીયુ ભાડેના ઈતિહાસ ગામે ગિંગસમા આપ્યા.

મારવાડનાં એક વિદ્વાન ચારણને ગવશ્રી ખેંગારજીએ આશ્રય આપ્યો હતો તેને લાખિયાગીઅરાના ચારણોએ મારી નાખ્યો. આ વાતની ખબર મળતા લાખિયાગીઅરાના ચારણોને શિક્ષા કરવા ગવશ્રી જાતે ત્યાં ચઢી ગયા ત્યાં ચારણીઆણીના આપથી અવત્ ૧૭૧૧ ના કાર્તિક સુદ રના દિવસે તેઓ દેવ થયા.

રાવશ્રી તમાચીજી

સંવત્ ૧૭૧૧-૧૭૨૨. ઇ. સ. ૧૬૫૫-૧૬૫૬

રાવશ્રી ખેંગારજીને એકે કુંવર ન હતો, પણ મુમરીરખાતને પેટે એક પુત્ર થયો હતો. બાપાતોએ તેને રાજ્યગાદી ન આપતાં રાવશ્રીના બાઈ મેધજીના કુંવર તમાચીજીને ખેલરેથી બોલાવી પાટનગર બૂજમા રાજ્યાલિંગેક કર્યો, અને રાજ્ય લગામ તેમના હાથમાં સોંપી.

મોગલ સમ્રાટ શાહજહાંને કેદ કરી શાહજહાં ઔરંગઝેબ દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. તેના બચથી ત્રામી, તેનો મોટો બાઈ દારા શુજરાત થઈ હતી આવ્યો. ત્યારે રાવશ્રીએ તેની સારી આગતા સ્વાગતા કરી, એટલે દિલ્હીની બારે કિંમતી બેટા આપી, દારાએ મોટા સૈન્યની મજાલુ કરી, પણ રાવશ્રીએ તે આપવાની અસક્તિ દેખાડી, એટલે દારા નિરાશ થઈ શુજરાત પાછો ફર્યો.

રાવધણ, હાજો, હરધાળા અને કલ્યાણ એમ ચાર કુંવર મૂકી સંવત્ ૧૭૨૨ ના જ્યેઃ સુદ ૧૧ ના દિવસે રાવશ્રી તમાચીજીએ અગીયાર વર્ષ રાજ્ય કરી, સ્વર્ગવાસ કર્યો.

રાવશ્રી રાયધણુ પહેલા

સંવત ૧૭૨૨-૧૭૫૪- ઇ. સ. ૧૬૬૬-૧૬૯૮

રાવશ્રી તમાચીજીના દેવ થયા પછી યુવરાજ કુંવર રાયધણુ તમનશીન થયા. તેમણે પોતાના ભાઈ દમજીના કુંવર ખાલણીયા તથા હમીરજીને ચોખ્ખારી, ઝોહાજીને ત્રિધરી, જશાજીને ધાણેડી, જોહાજી તથા ભોજરાજીને ધમકડા વગેરે ગામો આપ્યા. ખીજા બંધુ હરધોળજીના કુંવર લાખાજી તથા તેજમાલજીને આસંખીયા, ડોણ, મહિ, તથા વડમરી ગિરાસમા આપ્યા અને ત્રીજા ભાઈ કન્યાણુજીને લડલી આપી.

રાવશ્રી રાયધણુજીના-જાદીએ આવ્યા પછી લગભગ ત્રણ વર્ષ સમાધાનીમાં અંતીત થયા, પછી યુજરાતની મુલાકાતે આવેલ મોગલ સમ્રાટ જહાંગીરગાહે રાવશ્રી ભારમલજીને ઇ. સ. ૧૬૧૭ માં માફ કરેલ ખંડણી પાછી-વસૂલ કરવા અમદાવાદના નવાબે પડાણ મુઆઝીમ બેગને મોટા ધરકર સાથે કંચરવાને કર્યો.

મુઆઝીમ બેગના ચડી આવવાના સમાચાર મળ્યા રાવશ્રી રાયધણુજીએ ભાષાતો અને સૈનિકોને એકઠા કર્યા, અને લડવાની બધી તૈયારી કરી રાખી. તેટલામાં અમદાવાદની સેના એ પાણુ ભૂજશ્રી પાંચ ગાઉ દૂર પહોંચે પામે આવી પડાવ નાખ્યો, એટલે કંચની ખંડણી માફ થવાના કારણે અને શરતો મમળવવા શાહ મુરાદ-ખીરને રાવશ્રીએ મુઆઝીમ બેગની ડાવણીમા મૂક્યો.

રાવશ્રીની ભારે તૈયારીઓ જોઈ, અને ખંડણી માફ થવાના મોગ્ય કારણો જાણી, મુઆઝીમ બેગે કંચરાલ્યને નવો પરવાને લખી આપ્યો, અને લડાઈ કર્યા વિના તે પાછો ફર્યો.

રાવશ્રીને અગિયાર કુંવર દત્તા: નોંધણુજી, રવોજી, પ્રાગમલજી, સુન્નેજી, ગોપાલજી, આમોજી, જુવોજી, લાખોજી, મોડજી, અજેજી

અને અમેરાજી. રાવશ્રીની દવાતીમાંજ પાટરીકુંવર નોધણી દેવ થયા હતા, અને રવાજ ચરના મોઢા ભૌર્જેરાજીને લાથે માર્યા ગયા હતા.

રાવશ્રીએ રાજ્યના જૂઠા જૂઠા લાગોપર રાજ્ય કારભાર ચલાવવા અને વ્યવસ્થા કરવા કુંવરોને નીમ્યા હતા: નોધણીના પાટરી કુંવર હાથાજીને અમડાસા તથા કાફી, રવાજના કુંવર કાપાજીને મોરખી તથા કટારીયુ, અને પ્રાગમલજીના કુંવર ગોડજીને જૂજનગરની કોટવાળી, એમ મોપવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા હોવાથી કચ્છી પ્રજા સુખ, શાંતિ ભોગવતી હતી.

ચંવત્ ૧૭૫૪ માં આસુ વિદ્ ૮ ને, દિવમે રાવશ્રી માદા પડ્યા પછી કેટલેક દિવમે કૈલામવામ કર્યો. તેમના અગ્નિચંકાર માટે મગા સંબંધીઓ. માથે બધા કુંવરો જાગડીયે ગયા, પણ કુંવર પ્રાગમલજી આખો દુઃખવાનું બદાનું ઢાંટી ગામમા રહ્યા.

થોડીનારે અમરાનમા નોંખતો ગડગડાટ સંભળાયો, એટલે બધા આશ્ચર્ય પામ્યા, પિતા માથે અગાઉ કરી રાખેલ ખાનગી મસલન પ્રમાણે ગોડજીએ તેમને કહ્યું: “એ તમારા ભોળાભાઈ પ્રાગમલજીનું હામ હશે, મને રજા આપો, તો હું તેમને અમજારી આવું,” એમ કહીને કુંવર ગામમા આવ્યા, અને જૂજના કરવાન બધ કરાવી પિતાથી પ્રાગમલજીને રાજ્યાલિપેક કરાવ્યો.

જાગડીએથી વળી આવ્યા, ત્યારે બધાએ જૂજનગરના નાકા બધ જોયા, એટલે કારણ કળી ગયા, અને દગો ચયો નાણી, મો પોતપોતાના કુળનાં ચાણુ દયાવી બેઠા.

હાથાએ મુદ્રો, કાફી, અને કોઈરો દમાવ્યો, રવાજના કુંવર કાપાજીએ મોરખી તથા કટારીયુ સ્વાધીન કર્યું; ત્યારથી મોરખી પ્રગંણુ કચ્છથી જઈ પડ્યું. અને સ્વતંત્ર થયું, તેનો મૂળ પ્રરૂપ કાપાજી થયો.

મહારાવશ્રી પ્રાગમલજ પહેલા

સંવત્ ૧૭૫૪-૧૭૭૨—ઇ. સ. ૧૬૯૮-૧૭૧૫.

રાવશ્રી રામધણના દેવ થયા પછી પ્રાગમલજએ ગાદી પચાવી પાડી. રાજ્યાસને બેસતાની સાથે જ તેમણે કુવર જોડજીને હાકાનો પ્રદેશ જીતી લેવા મોટા લશ્કર સાથે મોકલાવ્યો. કુવરે હાકા પાસેથી મુંદ્રાઆદિ કાંડીના બાવન ગામ થોડા પ્રયાસે લઈ લીધા, તેથી તેમની કીર્તિ વધી.

નવાનગરના રાજ્યકર્તા જામ રજુમવજીને સંતતિ ન હોવાથી તેની પાછળ આમરણનો ગિરાસીઓ રામસંગ ગાદીએ આવ્યો, એ વાત સ્વર્ગસ્થ રાજાની રાણીને પસંદ ન પડવાથી તે પોતાના ભાઈ સાથે ગુજરાતના સુબા કુતુબુદ્દિન પામે ગઈ, અને જમ્શનગરપંચગાઈ કરાવી, રામમંગને મરાવી નાખ્યો. તેનો પાટવીકુવર તમાચ નાનીવયને કારણે કંઈ નાશી આવ્યો, અને ગવશ્રી પ્રાગમલજ આવ્રયે રહ્યો.

તમાચીજી ઉમરે આવતાં રાવશ્રીએ મોટા સૈન્ય સાથે યુવરાજ કુવર જોડજીને મોકલી તેને નવાનગર સ્વાધીન કરાવી આપ્યું. તેના બદલામાં જામે પ્રાગમલજને બાળભાનો કિલ્લો આપ્યો. દિવમથી કંઈના રાવશ્રી પ્રાગમલજએ 'મહારાવ' નું પદ ધારણ કર્યું.

મહારાવશ્રીએ પોતાના કુવરને નીચે પ્રમાણે ગિરાસ આપ્યો હતો. યુવરાજકુવરને રાજ્યગાદી, નારાયણજીને ગોદરો, વરાડા, ઠોઠ પોતલીયો, તણુવણમાં ગિરાસ; સિદ્ધરાયજીના ત્રણ કુવરને સંધલ લાયજો, નાનો લાયજો, ધુઆએ, જંઝી, ઉનડોટ, રાવરેશ્વર, બાંલડા અને કોહારમાં ગિરાસ; ચોથા કુવર કરણજીને આનકુવો, વાડાસ સામંતરા, કોટપી અને મખણા, પાંચમા કુવર હુન્નજીને ગદસીસા મોમરેલ વગેરે ગિરાસમાં આપ્યા.

મહારાવશ્રી ગોડજી પહેલા

• સંવત્ ૧૭૭૨-૧૭૭૫ ઇ. સ. ૧૭૧૫-૧૭૧૮

મહારાવશ્રી પ્રાગમથજીના કૈલાસવાસ પછી સુવરાજ કુંવર ગોડજી પોતે વિદ્ ૮ ને રોજ ભૂજની ગાદીએ આવ્યા. તેમણે પિનાની હયાનીમાં જ હાથર અને નવાનગરપર ચડાઈ કરી, વિજય મેળવી, 'શૂરવીર' તરીકેની કીર્તિ મેળવી હતી.

મહારાવશ્રીને પાચકુંવર હતા: દેશજી, રાયજી, જીવજી, હાન્નેજી, અને ઉમરોજી; તેમને નીચે પ્રમાણે રાજ્ય પાતિ આપી પોતે ચાર વર્ષ રાજ્ય કરી સંવત્ ૧૭૭૫ માં પ્રાણ છોડ્યા.

દેશજીને રાજ્યગાદી, રાયજીને મોટી આખર. કાંડાગરામાં ગિરાસ, કાંચરીયો, તમાચીસર, માંમરા ઇત્યાદિ; શ્રીમ કુંવર જીવજીને રંનાડીયું દેપાનું ગામ, કાળાધોવા, જાંબુડી ઇત્યાદિ; હાન્નેજીને પત્રી, મંચરા, વાંછીયા, સુખપર; ઉમરોજીને ગજેડ, બેરાંજો, પુનડી, બાળીયા, ગોડપર, ટપર, ઇત્યાદિ ગામો આપ્યાં હતાં.

મહારાવશ્રી દેશળજી પહેલા

સંવત્ ૧૭૭૫-૧૮૦૮ ઈ. મ. ૧૭૧૬-૧૭૫૨

મહારાવશ્રી ગોડજી પત્રી યુવગજકુમારશ્રી દેશળજી પાત્રીમ વર્ણની મોટી વયે સંવત્ ૧૭૭૫ ના માગશર વિદ્ ૮ના દિવસે બૂજ-નગરની ગાદીએ આબ્યા, ત્યારે દેશની સ્થિતિ સારી અને સમૃદ્ધિવાન હતી. માણુમેની સખ્યા સારી કહેવાતી, પ્રજા રિદ્ધિસિદ્ધિએ સુખી હતી. રાજ્ય કર્તા અને ભાષાતો વચ્ચે મારો સ્નેહ સંબધ હતો. અન્ય રાજપુતો આવડા, વારેલા અને મોટા પણ મહારાવશ્રીની આજુ નીચે સુખે ગિરામ ભોગવના.

આ વખતે રાજ્યની ઉપજ યકુજ થોડી હતી. મુદ્રા અને અગરમાથી, કેરા વિભાગમાથી, મિયાણીના કેટલા ગામડાઓ-માથી અને રાપરમાથી મુખ્યત્વે પેદાશ આવતી, બાકીના ગામોમાથી નજીની આવક આવતી, છતાં ઉપજના પ્રમાણુમા મહારાવશ્રી ધણીજ કરકસર અને સાદાઈથી રહેતા.

પગાઝ આપીને મહારાવશ્રીને મેના રાખની ન પડતી, પણ ભાષા-તોના પ્રેમ અને શૌર્યથી દેશ રક્ષાયેસો હતો. જનડેજઓ જાગીરો ભોગવના અને ગિરામના પ્રમાણુમા મનિકો ગણના, તેઓ જરૂર પડે પોતાના મૈન્ય માથે ગળ્ય માટે પ્રાણ પાથગ્યા તૈયાગ રહેના મહારાવશ્રી પણ તેમનાપગ અઘાગ પ્રેમ અને મમતા રાખતા.

મુખ્ય ભાષાતો હાવાણી અમદામામા, ગોડાણી કાકીમા, માહેબાણી મોયાળામા, અને વાઘેલા વાગડમા પોતપોતાની જાગીરોપગ રાજ્ય કરતા, મહારાવશ્રીની મર્વોપરિમત્તાને માન આપના અને પ્રમુગ આવે સર્વ મમર્પવાને તૈયાર રહેતા.

સંવત્ ૧૬૩૯થી ૧૭૭૩ વગી કચ્છદેશ ભોગવ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે પરદેશી આક્રમણથી મુક્ત હતું, અને એ મમય

મુખીમાં કચ્છથી જતા હાજીઓને હજ પડવા જવાની મદત મગવડ કરી આપવાની ચરતે જહાંગીર બાદશાહે આપેલ મંજુરી પ્રમાણે કચ્છના રાજ્ય કર્તાઓ પાસેથી ખંડણી પણ લેવામાં આવતી નહિ.

સંવત ૧૭૨૫માં ગુજરાતના મુખાએ મુઆઝીમ બેગને મોટા લશ્કર સાથે કચ્છની ખંડણી વસૂલ કરવા મોકલે, પણ જહાંગીર બાદશાહ અને રાવત્રી ભારમલજી વચ્ચે થયેલા કરારે સમજી તે પરથી નવો પરવાનો લખી આપી તે અમદાવાદ પાછો ફર્યો હતો, તે પછી પણ ખંડણીની વસૂલાત કરવા અમદાવાદથી લશ્કર આવશે, એવા કેટલાક સંભેગો ઉભા થયેલા જાણી મહારાવત્રી દેશળજીએ રાજધાનીના રક્ષણાર્થે એક મજબુત કિલ્લો બંધાવી લેવાની શરૂઆત કરી.

સંવત ૧૭૭૭ માં મોગલ બાદશાહની વતી ગુજરાતના મુખાએ કચ્છના રાજ્યકર્તા મહારાવત્રી દેશળજી પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરવા નવાબ કેશરખાનને મોટા લશ્કર સાથે કચ્છ રવાને કર્યો. માર્ગમાં ખૂજના મજબુત કિલ્લાના અતિશય વખાણ સાંભળી તે પરબારે અખડાસાના સમૃદ્ધિશાળી નગીયા ગામ પર ચડી ગયો, પણ ત્યાંના ધનવાનો તેના આગમન પહેલાં પોતાની માલ 'મતા લઈ સ્વરક્ષણાર્થે ખૂજ નાશી ગયા હતા. તેથી કેશરખાન નિરાશ થઈ 'ગુજરાત પાછો ફર્યો. તેના ગયા પછી મહારાવત્રીએ દેશના રક્ષણાર્થે મજબુત કિલ્લા બાંધવા અને કાલમી તૈયાર કરકર હિંમત કરવાને યોગ્ય ધાર્યું.

આ વખતે મોરબીની ગાદી પર રાવત્રી રામધણજીનો પૌત્ર અને સ્વાજીનો પુત્ર કાંબોજી કચ્છથી સંવત ૧૭૫૪-૫૬ સ. ૧૬૬૮ માં સ્વતંત્ર થઈ રાજ્ય કરતો હતો. મહારાવત્રી દેશળજી પાસેથી કચ્છનું રાજ્ય પડાવી લેવાનો વિચાર કરી તે અમદાવાદના મુખા પાસે ગયો, અને તેણે મોટી ખંડણી આપવાની લાકડે મુખાની સહાય મેળવી, એટલે ઇ. સ. ૧૭૩૦માં કાંબોજીને કચ્છ જતી આપવા અમદાવાદનો મુખો શેરખુર્દખાન પચાસ હજારના લશ્કર સાથે કચ્છ પર ચડી આવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

આ સમાચાર જૂજ પહોંચતાં મહારાવશ્રી દેશજીએ પાટવી કુંવર લખપતજી, દિવાન ચત્રજૂજ મહેતા, શહેર કોટવાલ શૂરજી માવજી અને જનાનખાનાના કારભારી દેવકરજી શેઠ સાથે મસલત કરી, મુખા શેરખુર્દખાનના પચાસ હજારના લરકરની સામે ચવાની બધી ગોઠવણ જાતી દેખરેખ નીચે કરાવી, દેકેકેકાણેથી લડવૈયા અને બાપાતોને જૂજ બોલાવ્યા.

ચત્રજૂજ મહેતા મુદ્દવ્યવસ્થા કરવામાં કુશળ ન હોતાં, તે કામ દેવકરજી શેઠને સોંપવામાં આવ્યું અને રાત્રી ભંડારમાં જોઈતા નાણાં ન હોતાં મહારાણી માનકુંવરખાનો ખાનગી ખજાનો કામ આવ્યો, અને મુદ્દની બધી સાધન સામગ્રી એકઠી કરવામાં આવી.

અર્ધ લાખ તુર્ક, પદાણ, અને મોગલ સૈન્ય સાથે લડવા દશ હજાર કચ્છી રાજપુતો અને મિયાણાઓ તૈયાર થઈ જૂજ આવી પહોંચ્યા. બે હજાર સૈનિકોને કોહરાના ગાદીપતિ હાજાજીની સરદારી અને દેવકરજી શેઠની વ્યવસ્થા દેખી જૂજખાના અધુરા દિલાનું રક્ષણ કરવા રોકવામાં આવ્યા, અને આઠ હજાર સૈનિકો પાટવી કુંવર લખપતજી તથા મેરખીપતિ કાંયાજીના કુંવર અલિયોજી દટારીએથી રવદેશ અને રવધર્મની ખાતર મહારાવશ્રીની સહાયે આવ્યો હતો, તેની સરદારી અને મહેતા ચત્રજૂજ તથા કોટવાલ શૂરજીની વ્યવસ્થા નીચે રણજીત કોહા ખર જૂજનું રક્ષણ કરવા રોકવામાં આવ્યા.

મુખા શેરખુર્દખાનના સૈન્યે કચ્છમાં ફર્ય કરી ઉંઠ માધાપુર પાસે પગાવ નાખી, જૂજયાપર હાલો ઢ્યો, કચ્છી તોપોએ જૂજયાપરથી અગ્નિ વરસાદ વર્ષાવ્યો, છતાં સંધ્યા સમયે નવાજના લરકરે જૂજયાનો ભંડારો અને એકબીજાને કોહો એમ બે કબજે ઢ્યો, પણ બીજે દિવસે કચ્છી સૈનિકોએ સૂરવીરતાથી લડી, તે પાછા લઈ લીધા, અને લડાઈમાં એક નાગાગાવાને હથિ મુખાનો લગ્નજીને માયો જતાં, અમદાવાદી સૈન્યમાં નિરાશા ફેલાઈ, તેનો લાભ લઈ ત્રીજે દિવસે ત્રણ

દળાર સુનંદ ઘોડે સવારો સાથે સુવરાજશ્રી લખપતજીએ શેરસુલંદ ખાનની ઊવણી પર ઓચીતો હથો કર્યો, અને મોટી કતલ ચલાવી, તેથી નવાખી લસકરમા ગભરાટ ફેલાયો અને નાશ લાગ થઇ.

સુખા શેરસુલંદખાને માધાપુર પામેથી ઊવણી ઉપડાવી લાખાખા પામે નંખાવી, ત્યાં મિયાણાઓ તેનાપર તૂટી પડ્યા અને 'ભારે લૂટ ચલાવી. મોરખી નગેશ કાયેજી મહારાવશ્રી પામે નાશી ગયો, એટલે મોટી હાર અને માર ખાઇ, સુખો અમદાવાદ પાછો ફર્યો.

શત્રુઓથી નિર્ભય થયેલા મહારાવશ્રી દેશગણજીએ દેવકરજી શેકની કાર્યદક્ષતા અને સુદ કુશળતાપર ખુશ થઇ, તેને દિવાનની પાવટી પહેરાવી, રાજ્યકારભાર મોખ્યું.

રાજ્યનો ખજાનો તર હોય, લાપાનો સુખી અને સંતોષમા હોય, પ્રજા ખેતીવાડી અને વેપારથી અમૃદ હોય, તો ગમે તેવા કટોર કટીના પ્રયંગે પણ વિજય મળે, એમ વિચારી દેવકરજી શેકે રાજ્યની વસુધાન વધારવા દરેક નાના મોટા જામમા રાજ્યના આડતીયા નીમી' જોઇતા નાણા અને ખી ખેડુતોને પૂરા પાડ્યા; દેશનો જળવટનો વેપાર વધારવા ઓખા મંડગમા વચ્ચના ચામીયા સોકો માડવી બંદરના વહાણોને નુકશાન કરતા, તે અટકાવવા ત્યા 'કચ્છીમઠ' ખંવાની થાણુ બેમાડયુ; ભૂતનો અધુરો કિલ્લો પૂરો કરાવી અંતર, મુદ્રા, રાપર અને ખાજાંખાનો, એમ નવા કિલ્લા બંધાવ્યા. તેની કુશળ ગજનીતિ થી કચ્છનું રાજ્યનંત્ર વ્યવસ્થિત બન્યું અને પ્રજા સુખી થઇ.

સુવરાજ કુંવર લખપતજી સ્વભાવે ઉડાઉ હતા. તેમના ઉડાઉ-પણાથી ઉત્તગચ્ચાએ પહોચેય મહારાવશ્રી દેશગણ દીવગીર થઇ, વખતેવખત ગ્રીષ્મામણુ અર્થે કંઇક ટપકો આપના, ત્યારે કુંવર નાજી નવાની ધમટી આપનો, અને એકવાર તો તે ઉચ્ચપુરના ગણા પામે જઈ રહેલા તૈયાર થયા હતા. તેમને ગવશ્રીએ સુકિતપૂર્વક સમંતવી શાંત કર્યો.

એક દિવસ યુવરાજશ્રી લખપતજી પિતાશ્રીથી રિસાઇ મેરખી નાગી ગયા, ત્યાં ત્રણ માસ રહી, પાછા કચ્છ વળી આવ્યા.

અકબરના સચીવ અને સેનાપતિ અણુલ કચ્છને પોતાના કાર્યમાં વિઘ્નકર્તા ગણી, શાહજહા સહીએ તેને મરાતી નાખ્યો, તેવી જ રીતે દેશજીજી બાવાના દિવાન અને રણુવિશારદ દેવકરણુ શેઠને પોતાના કાર્યમાં નિઘ્નકર્તા ગણી યુવરાજશ્રી લખપતજીએ તેને મરાતી નાખ્યો.

સવત ૧૭૯૭ માં દેવકરણુ શેઠને મરાતી નાખ્યા પછી પણ લખપતજીની પૈમા સંબંધી તગી મરી નહિ, એટલે ફરી વિચાર કરી, તેમણે ખીજી યોજના યોજી.

મોગલ મત્રાટ શાહજહાને કેદ કરી શાહજહા ઓરંગઝેબ દિલ્હીની માનીએ આવ્યો, તેમ પિતાને કેદ કરી પુત્ર લખપતજી ભૂજની માનીએ આવ્યા.

સવત ૧૭૯૮ માં કેદ થયા પછી શાહજહાની પેઠે દશ વર્ષ કેદમાં રહી સંવત ૧૮૦૮ માં મહાનવશ્રી દેશજીજીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો.

મહારાવશ્રી લખપતજી

સંવત ૧૮૦૮-૧૮૧૭ ઇ. સ. ૧૭૫૨-૧૭૬૧

સંવત ૧૭૬૮માં મહારાવશ્રી દેરાળજીને કેદ કરી ચોવીસ વર્ષની વયે લખપતજીએ કચ્છની રાજ્યસગામ હાથમાં લઈ, માંડવી સિવાયના બધા થાણદારો અને ગિરારીઆઓપર પોતાની સત્તા સ્થાપી, પણ ખરી રીતે તો મહારાવશ્રી દેરાળજીના દેવ થયા પછી સંવત ૧૮૦૮ના ૧૬ વિદ ૧૧ના દિવસે રાજ્યલિપેક કરાવ્યો.

લખપતજી સ્વભાવે ઉદાર તથા સૌને રાજી રાખે તેવા હોવા છતાં તેમના ઉગાઉ વર્તન માટે બાબતો કચવાતા હતા. એકવાર તેરાના જાડેજીએ તેમની ઉગાઉ નીતિ માટે ઠપકો આપ્યો હતો, તેથી મહારાવશ્રી તેનાપર ચડી ગયા, અને કિલ્લાપર તોપનો મારો ચલાવ્યો, એટલે સુમરોજી નમી પડ્યો, અને શરણે આવી ક્ષમા માગી.

ગાદીએ આવ્યા પછી દેવકરણ શેઠના દીકરા પૂંજીશેઠને મહારાવશ્રીએ દિવાનની પાલડી બંધાવી, પૂંજી તે મહારાવશ્રીનું ઉગાઉ ખર્ચ પૂરૂં પાડી શક્યો નહિ, તેથી તેનાપર વીમ લખાઈ, કમરી દંડ કરી; પણ તે આપણા તેણે ના પાડી, એટલે જપોજીથી ચંદ, તેમાં તેના સાઠ માણસો માર્યા ગયા અને પૂંજીશેઠ કેદ થયો.

પૂંજી પછી રૂપજીશાહે મહારાવશ્રીએ દિવાન બનાવ્યો, તેણે ચાર વર્ષ લગી મહામહેનતે લખપતજીના ઉગાઉ ખર્ચ પૂરૂં પાડ્યું, પણ છેવટે યાકી પડ્યો, એટલે મહારાવશ્રીએ તેની જગ્યાપર ફરી પૂંજી શેઠની નીમણુંક કરી.

સંવત ૧૮૦૨થી સંવત ૧૮૦૬ લગી કેદમાં રહી, પૂંજી શેઠ દિવાન થયો, કે તરતજ તેણે રૂપજીશાહના બધા સગા સંબંધીઓને મરાવી નાખ્યા, અને તેને કેદ કર્યો, પણ પૂંજી શેઠ ફરી લખપતજીની ઉગાઉ રાજનીતિ ચોપી શક્યો નહિ તેથી તે ફરી પદબ્રષ્ટ થયો, અને

દિવાનપંદે ગોર્ધન મહેતો આવ્યો, એટલે પૂજા શેડે મહારાવશ્રીના મોળ વર્ષના કુવર ગોડજીને રાજ્ય કારભારમા માયું માગવા હિસ્કેયો.

પૂજા ગેહની હિસ્કેરણીથી કુંવરે પિતા પામેથી રાજ્ય ભાગ માગ્યો, તે આપરા મહારાવશ્રીએ નાપાડી, તેથી ગોડજી રીસાઇ પોતાની મા માથે મુઢે નાશી ગયા, અને ત્યા રહ્યા.

ભૂજ છોડ્યા પહેલા પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિ ગોર્ધન મહેતાનો અંત આણવા પૂજા શેડે યુક્તિ રચી. દિવાનને ઘેર આરી બારણા બધ કરાવી નજીની વાતો કરી આવ્યો, એટલે મહારાવશ્રીને શક ગયો કે મહેતાએ શેડ માથે યુવરાજ કુવરને નસાડી મૂકવાની યોજના યોજી છે. તેથી બન્ને જણાને મરાવી નાખવા મહારાવશ્રીએ મારા મૂક્યા. પૂંજે શેડ યુવગજશ્રી અને મહારાણી પામે મુઢે નાગી ગયો, અને ગોર્ધન મહેતો નકામે માથો ગયો.

ગોર્ધન મહેતાના મૃત્યુ પછી કપજીયા દિવાન થયો, તેણે દોઢ વર્ષ સગી દિવાનગિરી બોગની. તેના પત્ની કચ્છના એકચી તરીકે કાણુમમા માઃ કામ કરી કચ્છમા પાગ આવેય તુલમીદામને દિવાનનો હુદો મોપવામા આવ્યો.

પૂજારોડની મયાહ પ્રમાણે યુવગજશ્રી ગોડજી મુદ્રામા ગ્વનતપણે ગહેના, પણ અગ્રીઅંગેગ નામના એક બદ્યાયના જમાદારપર વધારે વિશ્વાસ રાખના, તેની મયાદથી મદજીયા વાણીયાની મુડાવારે આવેયા દેશપરદેશના કાળીયા પામેથી યુવરાજકુવરે બળાતકારે મોટી રકમ લીધી તેથી મહારાવશ્રીને ધણો ક્રોધ ગયો, અને ડર બતાવવા ફોજ મૂકી, એટલે કુવર મોરબી નાશી ગયા, અને ત્યાથી લગ્નકા લઈ આવવા તૈયાર થયા.

મેળબીથી આવના લગ્નકા મામે લગ્ન જોઈતી તૈયારીમા થોડા પ્રમાણે કચ્છથી મહારાવશ્રીએ દિવાન તુલમીદાસને રખ આપી, તેની

જગ્યાએ દેવજીની નીમણુક કરી, તેણે વડાજીની મની જોડવણ માગી-
પાગ કરી નાખી

મવત્ ૧૮૧૪ માં યુવરાજ કુંડા જોડજી મોગીથી લરકો
લઈ આવ્યા, પણ મહારાવશ્રીએ પૂછ્યો કેને દુઃખ કરી મુદ્રો માચરનાની
શરતે તેમને સમજવી લીધા, તેથી પૂછે મોચાજે જઈ ગયા ત્યાં
તેને જોડજી મામિક એક હાથેર કોઠી મળતા હતા

ગમસગ નામનો એક કચ્છી નાખવો યુરોપમાં જુદા જુદા જુદા
ગીખી ભૂજ આ પો, તેની પાસેથી મહારાવશ્રીએ એક પાશ્વિમાત્મ
પદ્ધતિનો “આધના મટેન” બધા પો, તે અઘાપિ જળવાઈ રહ્યા હે
“ગમમગની દેખરેખ હેલગ મહારાવશ્રીએ તોયો જનાનનાનું વા
ખાનું ઉત્તુ કરા યુ તેમાં સખ્યાનધ તોયો ઉપગત ખીજપણુ કરી
ગિરીની ટેકરીએ ચીજો જનતી, તેથી કચ્છી દુનું ઉઘોગની ખીનપણી
થતી એમણુજ નહિ, પણ તેમાં વળા કચ્છીઓ તે રીખવાની
નાનીમ પણ મગતી

કોઈ જોગી લડાઈ ન થરાથી મહારાવશ્રી લખપતના મમયમાં
શાન્તિ હતી ખેતીની આમાદી જુદા ઉઘાગની ખીનપણી અને વેપા
ગની દુલ્હિ મરી રીતે થઈ હતી દુગાગ અને કચેરી ભગવાની પ્રધા
તથા નિતી અને નાણુન એનચીઓ ગખનાનો રિસાજ પણ ત્યારથી
શરૂ થયો હતો

મવત્ ૧૮૦૩ માં દિલીના મોગન બાદશાહ આનમગીંગ ખીજને
ઓ જણુના અમીરને મહારાવશ્રી લખપતજીએ મોગી લખકરી સદાય
આપી હતી તેથી બાદશાહ ‘મિરજાનો ખિતાબ અને અમીરે ‘મહા
ગજાધિરાજ’ની ખરી મહારાવશ્રીને આપી હતી

મહારાવશ્રી લખપતજી માહિત્ય પ્રેમી હોવાથી નિદાનોને મારો
આશ્રય આપતા તેમણે ભગર્ક જનકુશજી પાસેથી દુર્જભારાનો
અભ્યાસ કર્યો, અને કચ્છમાં કેમણી પ્રચાર અર્થે તેની દેખરેખ નીચે
જગ્યાવા પાદશાહની સ્થાપના કરી

નાદુરસ્ત તબીયતને લઈ રાજકારભાર પર મહારાવશ્રીની પૂરતી દેખરેખ ન હોવાથી, દિવાનોની વારંવાર ફેરબદલીથી તથા યુવરાજ કુમારશ્રી રિસાઇ મુંદે નાહી જવાથી, સંવત ૧૮૧૬ લગભગ કચ્છમાં અવ્યવસ્થા ઉભી થઈ, રાજ્યાધિકારીઓ સ્વચ્છંદી ખની બેઠા, અને પારકર તથા વીરાવાવમાંથી ત્યાના સોદા ગિરમીયાઓએ કચ્છ દરખાસ્તના થાણા ઉઠાડી મૂક્યા.

વિશ્વાસી જીવન ગાળવાથી સુમાશીસવર્ષની નાની વયે લખપતજીને અસાધ્ય રોગ લાગુ પડ્યો. મૃત્યુ પાસે આવેલ જાણી, મહારાવશ્રીએ પોતાના સરદારો અને મુખ્ય લયાતોને પોતા પાસે બોલાવી માનસંમજી, ખાનજી, સબજસંમજી કચાણજી, મેવજી અને કાનજી એમ છ અનૌરસ પુત્રોમાંથી ગમે તે એકને પસંદ કરી પોતાની પાછળ રાજ્ય ગાદીએ બેસાડવાની વાત કરી, પણ સરદારો અને લયાતોએ તો ખરા લકડદાર અને વારસ યુવરાજશ્રી ગોડજીને જ ગાદીએ બેસાડવાનો આગ્રહ કર્યો, અને કુંવરને મુંદેથી બોલાવી સેવાની સલાહ આપી.

સંવત ૧૮૧૭ના જૂઠું મુઠ ફના દિવસે મહારાજાધિરાજ મિરજાં મહારાવશ્રી લખપતજીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમની પાછળ પંદર રખાતો પણ સતી થઈ.

મહારાવશ્રી ગોડગળ ખીજ

સંવત ૧૮૧૭-૧૮૩૫ ઇ. સ. ૧૭૬૧-૧૭૭૮.

• મહારાવશ્રી લખપતજીના દેવ, ચવાના સમાચાર સાંલળી યુવ-
રાજ કુમારશ્રી ગોડગળ મુંદેથી રસાત્રા સાથે ભૂજ આવી પહોંચ્યા,
અને સરદારો તથા લાખાતોની સહાયથી નિર્વિઘ્ને ગાદીનશીન થયા,
અને રાજ્ય લગભગ હાથમાં લઈ શુવલુશેઠને દિવાન બનાવ્યો.

નાદુરસ્ત તખીયતને કારણે સ્વર્ગવાસી મહારાવશ્રીની રાજકાજમાં
પૂરતી દેખરેખ રહેતી ન હોવાથી, દિવાનોની વારંવાર ફેરબદલી થવાથી
તથા પોતે રિસાઇ મુંદે આજ્યા જવાથી સંવત ૧૮૧૬ થી રાજ્યમાં
જે અવ્યવસ્થા હોતી થઇ હતી, તે તરફ ગોડગળએ સૌથી પહેલું
ધ્યાન આપ્યું.

ગોડગળના ગાદીએ આવ્યાના સમાચાર સાંલળી, દિવાન ચવાની
આજ્યાએ પૂંજે શેઠ જુનાગઢથી રવાને થયો. ભૂજ આવી મહારાવશ્રીને
સમગ્રવીને દિવાન થશે, એવી લંકાથી શુવલુ શેઠે પૂંજને ભૂજ
આવતો અટકાવ્યો. તેથી નિરાશ થઇ, પૂંજે કંથકોટ અને જાટા-
વાડે ગયો, પણ ત્યાંએ દિવાન શુવલુ શેઠની ધાકથી તેને આશ્રય
મળ્યો નહિ, એટલે પૂંજે વીરાવાવના સોદા પાસે ગયો અને તેમને
આશ્રયે રહ્યા.

પોતાના બાપના એક નજીવા શિરસ્તેદાર શુવલુ શેઠે કરેલ અ-
પમાનનો ખદલો લેવા તથા કચ્છ રાજ્યનો દિવાન થવા પૂંજે શેઠે
વીરાવાવમાં બેઠે બેઠે યોજના યોજી.

ગુલામશાહ કલેરો સિંધપર રાજ્ય કરતો હતો. કચ્છ હતી,
ત્યાં રાજ્ય ચલાવવાની તેની ઘણા લાંગા સમથથી ઇચ્છા હતી,
પૂંજે શેઠે તેની માહિતી હતી, તેથી તેણે ખાદ્યાહના દિવાન ગિધુ-
મલની સાથે પંચવહેવાર ચલાવ્યો.

પરિણામે મિધુમને શાહ પામે બધી નાન કરી, અને તેના ફરમાનથી શેખને મોટા માન સાથે મિંધ બોલાયો, અને પૂજા સાથે રૂબરૂ મસનત કરી, કચ્છપર ચડાઇ કચ્વાની મિધુપતિએ તૈયારી કરવા માડી.

સિત્તે હજારના મોટા લશ્કર સાથે ગુનામશાહ ૨૨૭ છતવા આવે છે, એ સમાચાર મહારાષ્ટ્રી જોડછને મળતા, તેમણે લાના મારે ભારે તૈયારીઓ આદરી, રાજ્યના બધા ભાગોને પોતાના મોટા નરમર સાથે જૂજ આવના કહેણુ મૂક્યા, તેમજ નવાનગરના ગાદીપતિ જામ લાખાજ પામેથી એક હજાર ટ્રિનિકોની સહાય અને રાયધણપુરથી નવાનખ ટ્રેરીને ભાડે એક ઘોડેમનાગની દુકડી બોનાની.

મિત્તે રાજગના હુમનના નાવ લશ્કરથી વ્યવસ્થા રક્ષણ કરના દોષી, મોકળસિંહ, જુના ખારાચ, વીગલદ, અમ ૧, મારેમ, મિયાણા, જત, મોગીયા આમર, નોતીયા, મમા, સુમર, સેયદ અને મનક નવયુવાન યોદ્ધાઓ વાગ્ય મિયાણી, પાર, અમ ૧૨, કાડી, નગ, ગગા વગેરે અગ્રેથી જૂજ આવી પહેચ્યા, તેમની સગારી વિજાગના કામર લાખાજએ આગે દિવાન હવણગેડે લીધી.

નાખા અને હવણગેડે પોતાના મૈન્ય મારે કચ્છની અરહદે જાગના મરખા ઠાવગી નાખી અને મિની નરકરનો આગ્રાનો માર્ગ ઉલ્લંઘ કર્યો.

મોગ મિની નરમર સાથે સિંધુપતિ ૨૪ નો ગણ આગમી ૨૨૭૫ ચડી આવ્યો મરહપર અગાઉથી ઉલ્લંઘ કરના જળાશ ચેમો જળ નહોવાથી તેના વચ્ચે પાણીની તમી પડી તેથી મિંધીઓ દાર બેદાર અને બેજાક થયા પગ મળા મનેને ગગ પામે બજો પડી આવી પડેઆ.

આ વખતે ઝારાના ડુંગરપરથી હેઠા ઉતરી અમથી યાદેલા અને પાણી વિના દાઝ બેલાવ થયેલા ગુલામશાહના સૈન્યપર છવ-ણશેઠે ઘસારો કર્યો હતો, તો મહેજમાં વિજ્ય મેળવી શકત, પણ પ્રધાનમાં કુશળ સેનાપતિની હુદ્દિ ન હતી, તે પોતાના બળપર મુસ્તાફ રહી, બે દિવસ લગી ઝારાના ડુંગરપર ઝોરચા માંડી પડી રહ્યા. તે દરમ્યાન સિંધી લશ્કરે ખુબ આરામ લઇ તાઝગી મેળવી લીધી.

બે દિવસ વિશ્રાંતિ લીધા પછી પહેલી સવારે સિંધી લશ્કરે ઝારાપર હસ્તો કર્યો, તેથી કચ્છી તોપચીઓએ જામગરી પેટાની, પણ કેમલાએ એ જંગીતોપ પહેલે જ લડાકે ફાટી, તેથી કચ્છી લશ્કરમાં ગભરાટ ફેલાયો, તેનો લાલ લઈ, સિંધી લશ્કર ટેકરીપર ચડી ગયું, ત્ય હાથો હાથની લડાઇ ચાલી, તેમાં પહેલે જ જપાટે, છવેણશેઠ અને તેના કેટલા યે યોદ્ધા ખપી ગયા, એટલે લાખાજીએ થોડીવારમાં ફરી કચ્છી લશ્કરને બ્યવસ્થિત કરી, વ્યુદરચનામા ગોઠવી, અસાધારણ કુનેહ અને વીરતાથી લડાઈ કરી.

સૂર્ય જેમ જેમ ઉઘે ચડતો ગયો, તેમ તેમ સંગ્રામ ભયંકર બનતું ગયું, સિંધી લશ્કર કપાતું ગયું, અને તેની જગ્યાએ નવું લશ્કર આવતું ગયું, પણ કચ્છી લશ્કર મારે એવી ઝોડવણુ કરવામાં આવી ન હતી, તેથી સિંધના પ્રચંડ સૈન્ય સામે કચ્છની નાનકટી સેના ટકી શકી નહિ, એટલે સાંજ પડે સિંધીઓએ ઝારાનો કબજો લીધો.

ઝારાપર વિજ્ય મેળવી ગુલામશાહ પોતાના બાકી રહેલા લશ્કર સાથે આગળ વધ્યો, માર્ગમાં આવના તેરા, કોહારાપર હસ્તો કરી, ત્યાંના લાખાતો પાસેથી મોટી રકમ દંડમાં લીધી, પણ રાપર-ગડવાળાના કિલ્લાપરથી ગોલંદાબેએ તોપોનો મારો ચર કર્યો, એટલે સિંધીઓ નાશી સાંધાણ આવ્યા, ત્યાં પણ એવા જ હલ્લા થયા, એટલું જ નહિ, પણ સેનાપતિ દરિયાખાન માર્યો ગયો.

હુટકાટ કરતું, અને ગ્રામ્યઓ ઉલ્લગડ કરતું ગુલામશાહનું લશ્કર

ભૂજ તરફ ધસી આવે છે, એ મમાચાં સાલળી, મહારાવશ્રીએ પૂજારીને ખાનગી રીતે સંદેશો કહાવી સમજાવી લીધો.

કચ્છના ગામડાઓ લટતા અને જગીરદારો પાસેથી દડ વસૂલ કરતા ગુલામશાહના સેનિકો ઘણા કામ આવી ગયા હતા, અને રાપર ગઢવાળી તથા માધાણ પાસે મોટી હાર થઇ, અને મેનાપતિ દરિયા-ખાન માર્યો ગયો, તેથી ગુલામશાહ ગમરાયો, અને શુ કરવું તેની પૂજારી પાસે મલાહ માગી.

પોતાની ધારણા પ્રમાણે જીવલુશોનો અંત આવ્યો હતો, અને દિવાન પદ મળવાની આશા હતી, તેથી ગુલામશાહ માથે પૂજારીને સ્વાર્થ પૂરો થયો હતો, એટલે તેણે ગુલામશાહને પાછા સિંધ ફરવાની મલાહ આપી, પણ શાહે રાજ્યકન્યા લગ્નમા મળે, તો પાછા વળી જવાની છુટ્ટા દર્શાવી, તે પ્રમાણેની ગોઠવણ કરવા વચન આપી, પૂજારી શેઠ પોતાના દીકરા દેવજીને ઓળખા આપી, ગુલામશાહને પાછો વાળ્યો.

પૂજારી ગેઠ ભૂજ આવ્યો, તેને દિવાનગિરી મળી રાયધણપુરની થોડે સ્વારની ટુકડીને પગાર ન મળવાથી તે ભૂજ કચ્છને ફરવા તૈયાર થઇ હતી. તેને મમજાવી ને ધમકાવી તેણે રાયધણપુર રવાની કરી.

ઝારાના યુદ્ધમા ઘણું ખર્ચ થયું હતું તેની ખોટ પૂરી પાડવા વાગડ; કંઈકોટ અને અજગમામા નક્ષીયાપત્ર ચઢાઈ કરી, પૂજારી મોટી રકમ લઇ આવ્યો.

ગુલામશાહ માથે કરેલ કગર પાળવા પૂજારી ગેઠ મહારાવશ્રી ગોડજીને હમેશાં કનડ્યા કરતો, તેથી કંટાળી મહારાવશ્રીએ તેને કેદમ નંખાવ્યો, અને ઝેર ખવડાવી મરાની નાખ્યો, તે સાલળી ગુલામશાહ ફરી અર્ધ લાખના લરકર માથે કચ્છપર ચલી આવ્યો, મુશુન ગિરામીઆઓએ તેને માર્ગમા અટકાવ્યો, પણ તેઓ માર્યા જતા ગુલામશાહ આગળ વધ્યો, તેણે ભૂજથી થોડે દૂર રૂદ્રાણી માના પાંછાવણી નંખાવી દિવાન ગિધુમવને ગવશ્રી પામે મૂક્યો. તેણે પૂજારી

મરાઠી નાખવાના તથા કરેલ કોલ કરાર તોડી નાખવાના કારણે પૃથ્વી. તેને મહારાવત્રીએ ઉત્તર આપ્યો, કે “ પૂંજે ગમે તેવા કોલ કરાર કરી આપે, તે પાળવા અમે બંધાયલા નથી, અને એટલા માટે જ પૂંજને મોતની શિક્ષા કરવામાં આવી છે. ”

દિવાન ગિરુમસે ભૂજના કિશાની ઉચાઇ અને તમામ લગ્નકરી તંપારીના ગુજામશાદ પાસે ‘વખાણુ કર્યો, એટલે શાહે મહારાવત્રી સાથે મુલેહના સંદેશા ચલાવ્યા, પરિણામે ખાખરના જાડેજની કુંવરી પરણી શાહ સિંધ પાછો ફર્યો, રસ્તે લખપતમાં પાચ દગ્ગર સૈનિકોનું મોતું થાણું બેસાડ્યું, અને દિમાલખના પાણી કચ્છના વિશાળ પ્રદેશ બન્ની અને ગરડામાં કેરી નામની સિંધુની શાખા વાટે આવના. તે અટકાવવા અસિબંધ પાસે એક “ બંધ ” બંધાવ્યું, તેથી કચ્છ દેશને અસાધારણ નુકશાન થયું, અને કચ્છ રાજ્યને દર વર્ષે ચોખાના પાકના ભોગમાંથી આદલાખ કેરીની પેદાશ થતી અટકી, અને કચ્છ હમેશને માટે દિમાલખના પાણીથી વંચિત થયું.

સંવત ૧૮૨૮ માં ગુજામશાદ મરણ પામ્યો, એટલે સિંધની ગાદીએ તેનો શાહજાદો ચર્ફરાજ આવ્યો, તેનામાં રાજ્ય અસાવવાની બેધએ તેટલી શક્તિ ન હોવાથી, તેની પામેથી પૂંજશહેનો દીકરો દેવજી નાશી છૂટો, અને લખપત આવી ગુજામશાહે બેસાડેલ થાણું ઉઠાડી મૂક્યું.

પછી દેવજી ભૂજ આવ્યો, તેને મહારાવત્રીએ દિવાન થવા આગ્રહ કર્યો, પણ તેણે ના પાડી, લખપત બંદરની ખીલવણી કરવા ઇચ્છા દેખાડી. તેમ કરવાની મહારાવત્રીએ તેને રજા આપી, એટલે દેવજી લખપત આજ્ઞાદ કરવા મંડી ગયો, તેની શુદ્ધિ શક્તિ અને કાર્યદક્ષતા પ્રત્યે આકર્ષાઇ ફરી મહારાવત્રીએ દિવાન બતાવવા તેને ભૂજ બોલાવ્યો. આ વાત કેટલાક દગ્ગારીઓને ન રૂચતાં, તેમણે એને દગાથી રસ્તામાં મરાઠી નાખ્યો.

નવાનગરનો જન્મ લાખો હજારથી વધુનો હતો તેને નાનજી, ભનાન અને મેનામણુ ઉદ્ધ મેડ દાયજીમા મ'યા હતા એ ત્રણે અગ્નિ ખવામના દીડગ થતા દતા

નાનો મેર અપગ અને ચાપા હોવાથી જન્મ વાખાનો માનીતો થઈ પડ્યા તેની સનાહ પ્રમાણે જન્મ ચાપા લાગ્યો, આ વાત ગણી વળુમાને પસંદ ન પડી તેણે નાનજીને મગની નાખ્યો, અને ભનાન તથા મેરને દેશપાર કરાવ્યા

સવત્ ૧૮૦૪ મા લાખો મળુ પામ્યો, એટલે થોડા માણસો સાથે મેરખનામ દેખારગડમા દાખલ થયો, અને વળુમાને કેદ કરી પાટી ડુનું જસાળને નવાનગરની ગાદીએ બેસાડી, રાજ્યવગામ પોતાના હાથમા લીધો

પૂજા શેઠના મળુ પગી દેખા અવવરથા ચાની, તેના પગી જિવાન આનના ગયા, અને દગથી મરાતા ગયા એટલે રાજ્યમા ગડબડ વધતી ગઈ તેનો લાલ લાલ મેરખવાસે બાગલાનો કિલ્લો લઈ લીધો

મહાગવત્રી ગોડજી સ્વભાવે વહેમી હતા. પોતાપર આક્રમ આનવાના લયથી તેમણે કેટલાક મીઠીઓને પોતાના અગરક્ષક તરીકે ગણ્યા હતા તેઓ ગજગજમા માયુ મારવા લાગ્યા તેમની સત્તા નિસાનુદિવમ અસલ થઈ પડી, એટલે રાણીઓની સમતિથી રાજ્યના લાખાતો અને મહાગેએ રાનથી ના મહેલની આમપાસ ચોકી પહેગ ગળી ચાનો મીઠીઓને દેશપાર કર્યો, આથી ક્રોધે ભરાઈ જુજ છોડી મહાગવત્રી માડવી ગયા, અને નવો મહેલ બધાવવા લાગ્યા

સવત્ ૧૮-૧ મા સર્દારજી કચ્છપર ચડી આ યો આધોષ અને ચોખાડીના ગિનાસીઆઓ પામેથી મોટા દડ લઈ, કથમોટના દોકોની દીકરી પુત્રી તે ગિના પાછો ફર્યો, અને તરત મરણ પામ્યો તેના પગી તેનો સાદવદો અખડુનનીખાન મિઠની ગાદીએ બાંધ્યો તેણે મીરખીજીને વગી બનાવ્યો

આ વખતે મિના કોગ અને તાવપુરા વચ્ચે વૈમનસ ચાવડું

હું. મીરબીજરનો બાપ તાલપુરા પકનો 'હોવાથી કસોરા ટોળીના અંજાનીદુસેને' તથા લાખાખલોચે તેને મારી નાખ્યો. મીરબીજરના વજીર પદે આવ્યાથી અંજાનીદુસેને તથા લાખાખલોચેને સિંધમાં રહેવું સલામત ન લાગ્યું, તેથી તેઓ મહારાવશ્રી ગોડછને આશયે ભૂજ આવી રહ્યા.

સિંધના વજીર મીરબીજરે દુસેન તથા લાખાખલોચેને સોપા આપવા કંઠના મહારાવશ્રીને કબી મક્યુ, પણ તેમ કરવાની ગોડછએ ના પાડી, તેથી મોટા લટકર સાથે મીરબીજર કંઠપર ચઢી આવ્યો, પણ ભૂજ આવવાની દિમન ન આવનાં આખડસામા લૂટ ચલાવવા લાગ્યો. તે અટકાવવા મહારાવશ્રીએ મોટા લટકર સાથે મિરઝાં કુરપાબેગને મોકલ્યો. બિટ્ટા પાસે ખન્નેનો ભેટો થયો, ત્યાં હાથોહાથનું યુદ્ધ જામ્યું, તેમાં સિંધના લગભગ સૈનિકો માર્યા ગયા, એટલે મીરબીજર મોટી નુકશાની અને ભારે હીલુખત સાથે હિંમંરણે સિંધ નાડો.

આ વિજય મેળવી મિરઝાં કુરપાબેગ ભૂજ આવ્યો, ત્યારે અભિમાન અને ગર્વથી એટલો બધો ફકાર્થ ગયો કે તે કોઈને પણ ગણકારતો નહિ.

એક દિવસે, શરણે આવેલ અંજાનીદુસેન તથા લાખાખલોચ પામે પોતાની બઝાઈ દાકના દાંકના તે માળો આપવા લાગ્યો, તેથી ક્રોધે ભરાઈ તેમણે તે જ વખતે તેને દાર કર્યો.

કુરપાબેગના મરણ મમાયાર સાંભળી મહારાવશ્રીએ દુસેન તથા લાખાને પોતા પામે બોલાવ્યા અને તેમની વીરતા માટે તેમને ધન્યવાદ આપી, બાડ અને બાયટમાં થોડો ગિરસ જહિસમાં આપ્યો.

સંવત્ ૧૮૩૫ ની નાગપંચમીને દિવસે સ્વારીમાંથી પાછા આવ્યા પછી મહારાવશ્રીને વળોથી થયેલા લગંદરના રોગની પીડા અસાધ્ય થઈ, અને તે ૭ દિવસ ચાલી, અને સતમ દિવસે તેની અસહ વેદનાથી મહારાવશ્રીએ દેહ છોડ્યો.

મહારાવશ્રી રાયધણુજી બીજ

કચ્છમાં અવ્યવસ્થા અને પરિવર્તન.

સંવત્ ૧૮૩૫-૧૮૭૦ ઈ સ ૧૭૭૯-૧૮૧૪.

મહારાવશ્રી ગોડજીના દેવ થયા પછી યુવગજ કુમારશ્રી રાયધણુજી સંવત્ ૧૮૩૫ ના શ્રાવણ સુદ ૧૪ ને રાજ પાટનગરની ગાદીનશીન થયા તેઓશ્રીની ચૌદવર્ષની નાની વયને કારણે રાજ્યકાંડલાગી બની અંત્તા દિવાનના હાથમા હતી દિવાન દેવચંદ શેઠની માનિ અને વ્યવસ્થા તરફની વચણનો વડપૈયા થોકોને અમાવ આગ્યાથી તેને માગી નાખનાની એમણે યોજના યોજી.

એક દિવસે દેવચંદ એક ગાંધ્યમયેવમા દાખવ ચતાજ સીદીઓના મરદાજ જમાવ મિયાએ તેને પકડાની કેદ કર્યો અને અંગર, મુદા, તથા ગપગમા કારલા કરતા તેના શ્રીજા લાઇઓને તેજ દિવસે બૂજ આપાની કેદ કર્યો, અને ભાગે દડ લઇ મારી નાખ્યા.

દેવચંદ શેઠના મરણ પછી મદાગવશ્રી રાજકાજમા કુશળ માણુશ્રીની મયાદ પ્રમાણે રાજ્ય કચ્છના, પણ તેમના સ્વર્ગવામ પછી ગવશ્રી રાયધણુજીનો અંગરુદ્ધક મીદીમરીચ ગાંધ્યમા સર્વમ્વ બની એકો, પણ તેનાથી રાજ્યકારલા આંગે નહિ, એટલે મહારાવશ્રીએ વાધા પારેખને દિવાન નીમ્યો, તેણે બુદ્ધાણુઓને સદાય આપનાર પનીના ઠોકર ભારાજપર ચડાઇ કરી, તે કિંતો લઇ લીધો, નેથી નડેલ ભાપાનોમા ઉચ્કેરણી દેવાઇ.

વાધા પારેખ તરફ ભાપાનોની ઉચ્કેરણીનો લાભ લેના સીદી મરીએ તેને મરાવી નાખવા પ્રયામ આદર્યો, તેની વાધા પારેખને મળુ થતા, રાજ્યમા રાણીઓ અને ભાપાતોને પોતાના પક્ષમા લઇ, તેણે મીદીઓને દેશપાર કરાવ્યા.

નવત ૧૮૩૬ મા તાનપુરા ગાળીના મીરુ મ્તેજીવી કતોરા-
વસના મિયા અમ્દુનનીને મિંધમથી દલાડી, ગાળગાલીએ આવ્યો.
તેની પામેથી પોતાનું ગભ્ય પાછું મેળવરા પેમા અને સૈનિકાની
મહાપ માગવા મિયા અમ્દુનનીખાન જોધપુરના ગાળ નિજયસિદ્ધ
પામે ગયો, ત્યાથી મન્ મેળરી ગયધણુપુરને રગ્ને થઈ, ૬૨૭૦ન
મહારાવશ્રીની સદાયનાની આસાએ મૂજ આ પે.

અમ્દુનનીને મન્ આપરા મહારાવશ્રી વસ્ત્રો ચોકડું કરતા
વના, ત્યા તે મિંધથી મીર ક્તેહઅની --૭૧૨ ચડી આ પે, અને
ચોમારી પામે જોધપુરી મેના પગ નામી પડી હતી, તેપર જાપે.
મારો એકાએક થયેના હજાથી તેમા નામમાગ ચાની, કેટનાક
મેનિકો અંગ અને કેટનાક બૂજ નાની આવ્યા, ૨૭ કાણુને.
અમીર મિંધપર ચડી આ-ચાન નમચા મામળા ની ક્તેહઅની
બૂજ તરફ આગળ ન વધતા મિંધ પાછો કર્યો.

આ બનાવ પડી ચાર વડ તાનપુરા ગાળીના અનીરો સત્તેગ
નગાત પોતાના કુટુંબો માથે મહારાવશ્રીના આશ્રય નીચે ૬૨૭મા
શુભ નિવાસ થયો મીર ક્તેહઅની ધીજોધરમા અને થાગ તથા બેમ-
મદમ્ સોડાધમા ચાની ગલા.

મદમ્ પના નામના એક પગેલી ધરનામીના હિપદેશી એક-
નીમ વર્ણની કાચી વધને દારણે ગનશ્રીએ ધરનામ ધર્મ તરફ પોતાનું
વનજી બતાવ્યું, અને એક ગાડા માણુમની પેડે બના હિંદુઓને
મુમનમાન બનાવના અને બધી મૂર્તિઓનું ખડન કરવા
વિચારવા લાગ્યા.

રાવશ્રી ક્યારેક પોતાના અગ-શ્લક ગીદીઓ માથે બૂજની
મજામા કરના નીકળી પડના, ત્યારે હિંદુઓ ઘર અને દુકાનો
બંધ કરી, તેમા લગઈ બેમના, પણ મેઘ રડયુ ખડયુ માગે આવતું,
તે તેના ભોગજ મળના. એકવાર એધવજી નામનો રાજોર

પકડાઈ ગયો, તેને સીદીઓએ મુસલમાન થવા દહું, પણ તેણે તેમ થવા ના પાડી, તેથી તેને કેદ કર્યો. તેને છોડાવવા તેની ચાતિના પ્રતિષ્ઠિત માણસોએ રાજ્યમહેલને બારણે ત્રાગા કર્યો, તેમાના ત્રણને રાવશીના અંગરક્ષકોએ ધાવણ કર્યો અને બાકીનાઓની માત્ર મિલકત લૂટી લીધી.

મૂર્તિઓનું ખંડન કરવા માટે રાવશીને સમજાવી સીદીઓ માડવી લઈ ગયા. ત્યાં લાટીયા, વાળીયા, અને બ્રાહ્મણોની મોટી વસ્તી હોવાથી રાજમાર્ગપર જીવ દિસા થઈ સકતી નહિ, એ રિવાજ તોડી સીદીઓએ ભરખજારમા કેટલાક જનવગેનો વધ કર્યો, તે તો બધાએ સહી લીધું, પણ મૂર્તિ ખંડન કરવા માટે મુંદરવરના મંદિર પાસે સીદીઓ મહારાવશી સાથે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે માડવીમ વમતી હિંદુ પ્રજાની ધાર્મિક લાગણી ધણી ઉજેરાઈ, અને ત્યાં બધા હિંદુઓ એકઠા થઈ પત્થરા અને નળીયાને વર્ષોદ વર્ષોવવા લાગ્યા તેથી ત્રણ માણસો જખમી થયા અને બે માર્યા ગયા, એટલે પોતે ભારે સંકટમાં આવી પડ્યા, એમ જાણી જરા પણ વિલગ્ન થયા વિના રાવશી રાયધણજી જૂજ આવ્યા ગયા, તેમની આવી વર્તણૂંકથી કંટાળી મહેલની રાણીએ અને ગજનના કર્મચારીઓએ તેમને કેદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. દિવાન વાઘા પારેબે અંગર-રના કારભારી પોનાના લાઇ કોગને ચારમો માણસો સાથે ગુપ્તપણે બોલાવી લીધા. તેઓ મહેલમાં દાખલ થયા, પણ ગવશીને તેની જાણ થતાં તે અગાસીપર ચઢી ગયા અને નિસરણી ઉપાડી લઈ ડામલવેણ જીજે દરવાજેથી નીચે ઉતરી આવ્યો, અને અંગર-ક્ષકોને એકદમ એકઠા કરી, તેમનાપર હુમલો કર્યો, તેમા કેટલાક ગોળાથી વીંધાઈ ગયા, અને કેટલાક ધુમાડાથી ગુંગળાઈ મરણ પામ્યા. તેમની જાતીની એળખ ન પડતા રાવશીએ બીડને નાકે એ રાજના દમજા માટે એક ખાડો ખોદાવ્યો તેમાં તેમને દટાવ્યા, અને તેપર એક ઓટલો ચળાવ્યો તેને લોખંડે 'વાઘાસર કામસર' કહે છે.

રાવત્રીને કે- હવેને પ્રથમ કરવાથી રાજ્યના દાગભાગીઓ સ્વરૂપી થયા અગત્ય મેરુતો, માડી રામુ ખવામે, મુદ્રો મદમ્મ-મિયાએ, વખપન તુડવાયદિનાએ, ગદામીયા મોડુએ એમ મૈએ પોનપોનાના તામાના થાણા દ્વારા વીધા અને ગિરામીયા નવતન બની બેસા, કેાઇ મરોપગિ મત્તા ગદી નહિ, મૌ પોનપોનાનુ દાન્યુ હના, એટલે હના 'મારે તેની નવરાગ'નો જમાનો ગર થયો, અને અરાધી અને એવરગથા મરવ પ્રસ્તી.

મદમ્મ પન્નાની લીખરણીથી ગરત્રીએ જૂજમા મર્તિ ખ ન માટે એક નિમ મુદ્ગ-ચો, આ વાતની જાણ થના જૂજની હિંદુ પ્રતમા ગબગટ નાથો, અને શુ હવુ, તે કોળે સ્તુ નહિ અને મદાગા મોટી ગવરામાની મનાદથી અગત્યના દાગભાગી મેરુતો ને ને નિએ મોટા રુદ્ધ માથે જૂજના હિંદુઓની રાગણી, બાતી અટ ના તથા હિંદુ ધર્મ ગ્હના મોનારવાનુ નહિ થયુ

મૂર્તિ ખડન હવેને નિએ મદાગવત્રીએ જૂજના ગામ નવ હગાયા, કે અગત્યથી મેરુતોડે મોટા રુદ્ધ માથે જૂજ આની પંખે-થો, તેને મદાગવત્રીના માળમેએ છુપી રીતે દાખન કરો પોટી રામા તેડો દિવાનો હાજે વધ વીરો, એવે ગરત્રી પોનાના માળમે માથે મહેનમા ભગાઇ મે'ા, ત્યા મેરુતોડે નણ નિમ્મ મૂની પેરા જગી ગાખો, દમ્માન ગવત્રીના અગત્યકોને તામે મી રીજે નિએ તેમને કે- કર્યા

ગરત્રી રાયધણુના કે- થયા પગી તેમના લાઈ પૂરીગા હુ ઉર ભાગુમાગને ગાત્રીએ મેસાનામા આયા, અને મેરુતો', ડામનવેલ, અમડો, ભીદમીર, ભાગે, લુડો, એમમાપુ ગામામ, તુડવાયદિના ઇયાનિ માગ જણાએને રાજ્યમા શાનિ અને પવ થા નાગવરા એ મદાગવત્રી-માગના રાજમડગીમા નીમરામા બાવરા આ 'માગમાયા નાજમડગી'એ ભાષુમાગને નામે મોટ રુદ્ધ

એકઠું કરી - જ્યની ગયેલ સત્તા પાછી મેળવવા માટે પ્રયાસ આદર્યો રામજીખવાસ મહાગવશ્રીની સત્તાને ન ગણુકારતા માઝવી દ્વિપાવી બેઠો હતો તેનાપર ચડાઈ કરી, એટલે રામજીએ લાછજીખાવાની સર્વોપરિસત્તા નીકારી અને ઈ-ઈ દગ્યાગને રોજની સાતમે કારી આપની દરાર્યા તેને માઝવીન કાગ્જારી તરીકે પરવાનો લખી આપ્યો, અત તેરીજ રીતે બીજા ગિરાસીઆ અને કાગ્જારીએને રામજીની મન હે'ળ આપ્યા.

'બારબા'ના વ્યવસ્થિત ગાન્યકારભાગથી ઈચ્છી પ્રગ્નમા આનંદ વ્યાપ્યા, પણ તે શ્રેષ્ઠ મમયને માટે, કેમકે તેમની વચ્ચે અરમપરસ ત્યાં ઉત્પન્ન થઈ, અને માહો માહેના વૈમનસ્યે ઐજ્ય તાનો અત આપ્યો અને બે પક્ષ પડ્યા, તેમા લાછજીખાવાની માતુશ્રી અમામાઈની મેવજી એકપર કૃપા દ્રષ્ટિ હોવાથી તેનો પક્ષ બળવાન થયો.

રોહાત દાકાર કેગજીને પોતાની સ્ત્રી સાથે અલુગનના થતા તેણે દકરાલીને ટહારી મૂકી, અને લગલુ પોણુ કગ્વા ના પાડી, તે અમાખાઈની સગી દોરાથી તેની પામે આની, અને ધણી પાસેથી ગેટયા અપાવના બાવના ટગી, એટલે અમાખાઈએ તેના લગલુ પોપણુની ગોઠવણુ કરવ મેવજી શેરને મોટા લાકડા માથે ગેહા મૂક્યો ત્યા થોડી જપાજપાને પાણુમે મધી થઈ, પણ લાયાતોમા અમતોપ દેવાયો તેએને પોતાના લકક અને મલામતી જોખમમા આની પડવાની બીડ લાગી, તેથી તેમણે મેવજીસેનો ઘાટ ઘડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસે મેવજી શેરે બાલભાષા ગાન્યમલાના મળ્યોને પોતાને ઘેર મિજગાની માટે નિમ યા હતા બધા જમના બેઠા, ત્યારે ખાણુમા એક બેળવેન છે, એમ ટી એક ઉઠ્યો, એટલે દગો થયો જાણી બધા સાથે ઉઠી ગયા તેમના લયથી મેવજી ગેર અજ્ઞા નાશી ગયો, ત્યા આખો તાનુકો ડગ્ગે કરી તે સ્વનપણે ગાન્ય કગ્વા લાગ્યો.

મેધજી શેઠ અત્ર ચતા માડીના કાગલારી રામજી ખરામે
જાન્યને માતમો ડોંગીની ખડણી આપરી બધ કરી, એટલે અમામાઈએ
ભૂતી મેરજી જે સાથે ખાનગી પત્ર વહેનાર ચતાની નક્કી કર્યું
કે " પોને ડોમનવેણી મરદાગી દેશ લસક લખને માડવીપર ચડી
જાય, ત્યા મેરજી શેઠ લસકર વહ મને "

ડોમનવેણના આન્યાના મમાચા સાલગી ગમજી ખરામે
કુચીએ અમામાઈના હાથમા મોપી આપી દરવાજામા દાખલ થતા
અમામાઈએ ડોમવેણુ માથેનો વિગેધ બાહેર કર્યો, એટલે ગમજી
ખવાસે માડી દેશે આપવાની એડખી ના પાડી, પણ મેધ-
જે મોળા વગર માથે ચડી આવે છે, એ વાત સાલગી ડોમનવેણુ
બૂજ નાગી ગયો અને ગમજી ખરામે માડીનો દમને સોપી આપ્યો.

માડીનો થાખાગ ગમજી ખરામ, મેવજી શેઠ અને અમામાઈ
એક થતાથી તે પગ મોંથી બગરાન મને અને ડોમનવેણુની સત્તા
નમગી પડી, એટલે ભટ્ટીદમી અને તુકવાયદિના તેના પક્ષમાથી
નીકળી ગયા અને ' માગલાયા 'થી અત્ર જતી તેમણે ગવશ્રી ગર
ધાગજીને કે માથી ક્રટા કર્યા

કેમારી જગ ચતા જ રાત્રીએ મગરાખોડ ટોળી માથે ભગી
જતાને આગ્રેષ મુખી ડોમનવેણુને મારી નાખનાનો પ્રમ કર્યો, તેથી
તે મુદ્રે નાગી ગયો, અને બાગલાયાના બીજા મળ્યો પણ મગરા
પતે ગયો છપાઈ ગયા

ગરશ્રીના ક્રટા થતાથી અને બાગલાયા ગજ્યનમા તૂટી જતાથી
પ્રથમા અમાધાગ મગરા અને અશતિ આપી ભટ્ટી દમી અને
તુકવાયદિનાની મનાદથી ગરશ્રી ગજ્યકારભાગ ચનારા લાયા
જગ તે સરજાશ્રી નવાના તેમજ અજગશ્રી મેરજી શેઠને સોનાએ
તેની સદાયતાથી રાત્રી ચાવવા વાચુ

મેરજી શે કષ્ટ લામ પ્રમગે અજાગ ગયો, પાળ્યાથી ફતેહમહમ્મ
નામના એક જમાનરે રાવશ્રીના કાન લલેયો અને તેને ફરી ભૂજમાં
આવેલો અટવાવરાનો કુમ કહાજની મીસી ઝલથી તેના લશ્કરને
ફાડી, તેના હલુરીઆઓને ભૂજમાંથી હાથ કંદારી ગયધણીપર
પોતાની વાગવગ જમાની

ગરથી આમ છટા ફરે અને કાવે તેમ ડરે, એ ગાળ્ય અને
પ્રજા માટે ભયાવહ જાણી ફતેહમહમ્મ તેમને કેદ કરવાનો
નિશ્ચય કર્યો તેની ગરથીને જાણુ થતા નિત્ય નિયમ અનુસાર
જમાદાર મનામે આ યો ત્યાં તેનાપર રાશ્રીએ ખર્ચરનો વા કર્યો,
તેથી ફતેહમહમ્મ નારો અને પોતાના માણસો લઈ ગામગદમા ભગલ
બેઠો તેનાપર એ નિસ લગી ગરથીએ દત્ત કર્યો, પણ તે
ફરમાન તો તેણે મોટા વચ્ચે માથે ડોમનવેણને મુદ્રેથી બોનારી
લીધો, પડી મને જાણે માથે ઘડી નવશ્રીને કે કર્યો, અને ફરીથી
ભાષણમાનાની મરોપરીમત્તા હેંગ 'જાગભાયા' રાત્યમભાની
સ્થાપના કરી

એ 'જાગભાયા' નજમમાંએ એક વર વાગી આખા કચ્છ
મુનેદશાનિ પાથવા પ્રયામ કર્યો, પણ ડોમનવેણ મનામે ઉનારગીએ
અને આવેમનદા હોનાથી તેને ભાષણમાના માથે અણમનાર થતા
તેણે ભાષણમાનાના નામથી આવતા રાજગોમાગની અવમગુના
કરી એમું જ નદિ પણ જાહેર આપનો માથે પણ તેણે મારો
મેગ ગાળ્યો નદિ, એટલે એ જાથે કેકાણે અગ્રિય થઈ પડ્યો, તે
એક વાગ મુદ્રે ગયો, ત્યારે જમાન ફતેહમહમ્મ તેની જોડાજરીનો
વાખ વલ, જાહેર આપનોને મોગ વર્ણવન કરી આપ્યા, અને
ડોમનવેણ નિરાધના બીજા 'જાગભાયા' ના મરોમાના કેનાકને
કેદ કરી, કેનાકને દોષાર મરી નવર ૧૮૮૭ના ચન મુદ્દના
નિયમે તેને ભાષણમાનાની મરોપરીમત્તા નેડો કરી

ડામનવેણુ દહાનધાને ના ગગખટપથી નિરૂત થઈ ખિ
 ય રહ્યા, એટલે જમાન પ્રોત્તમદમ્મ મુદ્દાનો ગગખટપ થનાવના
 હમ્મમિયા જોવાને મૂક્યો.

જમાદાન ફેતેહમદમ્મ—નગરસમના જમગપધણુને આડ
 નર હના તેમા નોતીયા નામનું કુરે ધરનામધર્મ સ્વીકારો તેના
 શમા કેટલીક પેટીએ ફેતેહમદમ્મ થયો, ને નાનપણમા વેગ
 ધારે હતા ત્યારે તેની સાગીગિ અપનિ જોઈ તેના ગુણે-જોડાએ
 ને લગ્નકરી ખાતામ જોવા મના આપી, તે પ્રમાણે જના
 નાનપણે ડામનવેણુ પામે તેગે નો-રી માગી તેના શગીનો નાધો
 ને નાક્યાતુરીથી આ રીતે મૈત્ર્યમરારે તેને નીસ પાવડાનો
 માન જના પો.

ફેતેહમદમ્મ દિમનનાન અને સુખિમાજી પોહા હતા વળી
 નાનથી સચિત પણ વ્યવહાર કુશળ અને કાર્યદક્ષ ગગનીતિન
 નો જનમના મુત્તમીએને પણ ગગનીતિના વિદ્યોમા તે
 હાનનો, મળતીયા ગ્રમાવનો અને મર્ધર્મ પ્રત્યે મમત્તિએ જોનારો
 નાથી દિંદુમુનમાન અગ્રેમરો, જડેમ જાવાનો અને ગાજના ધર્મ
 નીએનો મુમમમા તે રેમ જીની રાગો તેથી જાગજમાનાની
 જયમમામા ને અગ્રેમ થઈ પ યો એટલે તેણે આ વર્ષમા
 જયમમાથી ઊનલિત થયેના કનને મગીથી વ્યરગ્નિત કરવા કમ
 ની મિયાણાઓ આગે દિગાએ નુદાન ચનાવના અને પાગરના
 આ ગાગડપર કેટ નર્તના તેમના ગ ગાગી સેમને શિખા
 ને, અને મગનાના જોડ દાનેજી ગગશ્રી નામની મતાને ગણ
 નો નહિ, અને જમામધી પણ આપનો નહિ તેનાપર આક્રમણ
 ને નો ગામ લૂંટી, ચડેન જમામધી વચૂન કરી આરા આ ગ
 નથી જીગત ગિગગીઆઓએ ગગશ્રીની મર્વોપગ્નિતા સ્વીકારી,
 ત જમામધી મોનાની આપી

રાજકીય અવ્યવસ્થાને લઈ કચ્છ ન્યાયી રાજકારભારથી વંચિત બન્યું હતું. ફતેહમદ્દમદ્દ જમાદારે કચ્છમાં શાંતિ સ્થાપી, કચ્છના જૂદા જૂદા પરગણાપર ન્યાયથી રાજ્ય સ્થાપવા કારભારીઓ નીમ્યા.

એવત્ ૧૮૫૮ માં કચ્છના બહારોએ આફ્રિકાઆદિ દેશ પર-દેશથી સખ્યાબંધ વહાણો આવતા અને જતા. તેમાં લાખોની આયાત નિકાશ થતી, તે વેપારનું મુખ્ય મથક માંડવી હતું. ત્યાંનો કારભારી રામજી ખવાસ રાજ્યની સર્વોપરિસત્તા સ્વીકારતો નહિ. તેથી જમાદાર ફતેહમદ્દમદ્દે દરિયાઈ કાફલા સાથે દંડરાજશાને જંગખારથી આવતા વહાણો ગસ્તામાં લૂટી લેવા રવાને કર્યો, તેણે લાખોના માણ અને ઝવેરાત બંદર પામે હાથ કર્યો, એટલે માંડવીના વેપારીઓ શહેરના કારભારી પામે રક્ષણ માગવા ગયા, પણ તે કંઈ કરી શક્યો નહિ, તેથી તેનાપર ખીગઈ માંડવીની પાડોશમાં ગુંદીયાળા પામે જમાદાર ફતેહમદ્દમદ્દ પડાવ નાખી પડ્યો હતો, તેની પામે ફરીયાદ કરવા ગયા. જમાદારે તેઓને સારો સત્કાર આપી લૂટાગેવો માણ પાંચાં અપાવવા વચન આપ્યું, એટલે માંડવીના વેપારીઓએ કિલ્લાની કુંચીઓ જમાદારને મેળવી દીધી, એટલે દંડરાજશાને માંડવીનો કારભારી નીમી જમાદાર ફતેહમદ્દમદ્દ લૂજ પાછો ફર્યો.

મિંધી દુમયાઓથી ગંધાણુ મેળવવા અને દરિયાઈ વેપાર ખીવવા જમાદાર ફતેહમદ્દમદ્દે લખપતનો ઘણો મજતુન કિસો બંધાવ્યો, અને ત્યાં મોટા પાયે દરિયાઈ વેપાર શરૂ કરાવ્યો, તેથી દેશવિદેશમાં કચ્છી વેપારીઓની કીર્તિ અને આદર વધી, એટલું જ નહિ પણ રાજ્યની પેદાશ વધીને જમણી થઈ.

જમાદાર ફતેહમદ્દમદ્દની વધતી જતી મત્તા અને લોકપ્રિયતા બાઈજીવાવાના મેળનીઓને ખૂંચવા લાગી, તેથી તેઓ નક મને જમાદાર વિદેહ બાઈજીવાવાના દાન લંબેન્તા અને અવિશ્રામ ઉપજવના.

સંવત ૧૮૫૭ ના એક દિનસે હમીરસર તળાવની પામે ભા
દડ્યાવાએ કેટલાક માનીના પરોણાએને મિજ્યાની માટે નિમવા,
તેમા જમાનારે ફતેહમદમની પણ હાજરી હતી સગવળના નિશામા
ભાઈજીમાવે તવનાર કાઠી, જમાદારને જગવાખોર કાઠી, મારવા
ધમ્મા, પણ મોડજીએ ગાલ દેખાવની ખાતર હાથ પટ્ટરી લીધો, તેથી
જમાદાર બચી ગયો, અને કાવનુ ચુ જાણી ઘેર વળી આવ્યો.

ભાઈજીમાવો જાનમા આપ્યા, ત્યારે આ જનાર માટે ધણા
પસ્નાયા, અને જમાદારને મળી દીવગીરી બતાવી, વાન જુથી જવાન
જમાદારને હત્યુ, પણ તે નિમથી એક બીજાના મનમા અનિશ્ચામ
હી ગયો.

મોડજી જમાદારની ઓંથી વધારે ધરો કંતો, તેની જ રીખ
વધીથી ભાઈજીમાવે જમાદારખ દાથ ઉપડ્યો તેમા મફગતા મળી
નહિ, તેથી તે નિગન થયો નહિ, પણ ફરી જમાદાર લખપત ગયો
ત્યારે માઢીના કાગલાગી હગગજશા અને મુદ્રાના કાગલારી મદમદ
મિયાને ખટ્ટી જમાદારના ચગગને ભૂજમાથી કાઢી મૂક્યો આવાવની
જમાદારને જાણ થતા એ- ફિયમ અને એક મનમા રજામાથી રશ
દગગનુ લગગ એક, કઠી, તે લખપતથી ભૂજ આવી પહોચ્યો.

મોડજીની મદે મોગખીના જલાગનુ લગગ આવવાના મમાચા
માજળા જમાદારે તેને ત્યાથી પાછુ વાગના આમકગપુરાને મનુ
હિ મૂક્યો, ત્યા થોડાક ગામડા બાગી, તે ગયધણુયુગથી આનના
ચકરને અટકાવના ગીધ ગયો, ત્યા તેને દગની પાછુ વાચુ.

આ પ્રમાણે ફતેહ મેગી આનકગણુશા પોતાના ચકર માથે
માની જતો હતો, ત્યા રજામા પરી આગળ હગગજશાએ મૂકેન
ચકર માથે તેને ભેગ થયો, તેને તેણે દગલ્યો, અને લખપતને
થાણાર પુકમો જમાદાર ફતેહમદમને દગો દઈ દગગજશા
માથે લગી ગયો હતો, તેને પણ દગની આશકગણુશા ભૂજ આ પો.

લખપતનો થાણુર તુર્ક મોડ જમાવતને જો દર દશગજશા માથે ભળી ગયો, અને દશગજશાના પગીમદમગના ભાડુતી લસકર માથે ભાઈજી બાવે માડવીથી ભૂજ આવી કિલ્લાને ઘેરે ધા'યો, એટલે જમાદાર ફતેહમદમગે ત્રિષ્ટિયવારી, કે 'અગર અને ભચાઉ મને મોપવામા આવે, તો હું ભૂજ છોડી ચા'યો જાઉં", એ દરાર કબુલી ભાઈજીબાવે તથા દશગજશાએ ભૂજનો કબજે લીધો.

ભૂજ છોડતી વખતે જમાદારે રાવથી ગવધણુજને છૂટા કર્યો, તેથી પ્રગ્નમા કરી ગભરાટ કેઢાયો, તેથી ભાઈજીમાવાને બીક લાગી, પણ મદમદ મિયાની મદદથી ગવધીને રાજની ત્રણમો ડોરી આપવાની શરતે મમગની ભાઈજીબાવે મામયો શાત કર્યો, અને દશગજશાને જિવાન બનાવ્યો. આથી મદમદ મિયાને લાગી આવ્યું, તે રિમાઈ મુઢે ચા'યો ગયો, અને તેનો કબજે લઈ બેઠો.

મવત ૧૮૪૨ થી ૧૮૫૭ વગી રાવથી ગવધણુજની ગેવચા ભરી ગિયનિમા ભાઈજીબાવે રાજ્યકારભાર ચવાવી, મત્યાવીમ'વર્ની યુવાન વંચે દેહ ત્યાગ્યો, એટલે કરી અશાત બની રાવથી ગવધણુજએ ગજમત્તા દાધમા લીધી, અને દશગજશાને મગની નાખનાની આજ્ઞા કરી, એટલે જીવ લઈ તે માડવી નાકે, પણ નાણાની છૂટ ન હોવાથી તે મંબંધની જરૂરીઆતો પગી પાડવા ગવધીએ કરી તેને માડવીથી બોલાવ્યો ગવધીને કેદ કરવાની મોટી તૈયારી કરી તે ભૂજ આવ્યો, અને આનનાની માથે જ ગરનેથી કેદ કરાવી પોતાને નામે ગલ્તકારભાર ચવાવવા વાગ્યો.

જમાદાર ફતેહમદમગ અંગત અને ભચાઉ તાલુકાપર અનનપણે રાજ્ય ચવાવનો હતો. તેણે અંગતનો વેપાર ખીવરા તુળા બંદર વમાવ્યું, અને વાગડમા પોતાના નામપરથી ફતેહમદનો એક કિલ્લો બંધાવ્યો, તેથી જમાદારને વાડું ખર્ચ થયું, એટલે પોતાના લુના નોકર આશકરજા પામેથી આઠ લાખ કે મી માગી, તેમથી

ચાર લાખ ડોરી તેણે મેકટી આપી, અને ચાર લાખ માટે વરનામે-
રીના નંદવાણા જમીન આપ્યા.

જમાદારે આઠ લાખ ડોરી મક્તની લીધી, તેથી આશકરણુશાએ
અંજરપર ચડાઈ કરવા દંશરાજશાને કહાવી મૂક્યું, અને બંનેના
લશ્કર અંજરની પાદરે એકી વખતે આવી મળે, એવી ગોઠવણુ કરી,
તે પ્રમાણે બંને લશ્કર અંજર પર ચડી આવ્યા, અને પાદરે પડાય
નાંખી કંઈપણુ નુકશાન કર્યો વિનાં ચાલ્યા ગયા.

અંજરપર ચડાઈ લાવવાથી જમાદારને આશકરણુશાપર ધણો
ગુસ્સો ગયો, તેણે વરસામેરીના નંદવાણુઓપર ડોરીઓ તરત ભરી
જવા તગદો કર્યો, એટલે જમીન પટેલા આલણો ભૂજ ગયા, અને
આશકરણુશાને ખારણે ત્રાગા કરી લાગવા બેઠા, તેથી આશકરણુશા
વીસહજાર ડોરી મેકટી, અને બાકીની ડોરીઓ માટે પોતાનો દીકરો
લાલચંદ ઓળખા આપ્યો, તે લઈ નંદવાણુઓ અંજર આવ્યા, અને
જમાદારને ડોરીઓ અને લાલચંદ આપ્યો.

માંડવીના કારભારપર જતે દેખરેખ રાખવાની જરૂર પડતા
દંશરાજશા માંડવી ગયો, ત્યારે દિવાન ચવાની નકે જાણી આશ-
કરણુશાએ શિરબંધીને લાલચ આપી, અને રાવશ્રીને કેદમાંથી છૂટા
કરી, બુજમાં પોતાની ઊપરી મત્તા રચાવી, પણ કોઈયે પરગણુપર
તેની છાપ પડી નહિ, એટલે ખંડણી ભરવી બંધ કરી બધા
સ્વનંત્ર થયા.

દિવાન ચવા પછી પણ આશકરણુશાએ પોતાના દીકરા લાલ-
ચંદને છોડાવવા અંજરપર ચડાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ સીધી
રીતે ચડી આવવાની તેની દિમન ચાલી નહિ, તેથી ચીત્રોડના હાકોર-
ની મદદે જમાદાર ફતેહમહમ્મદ વાગડ ગયો, ત્યારે અંજરપર ચડી
આવવાની તેણે તૈયારી કરી, અને બે ટુકડી સાથે જુરણુ આવ્યો.

આશકરણુશા લશ્કર લઈ, અંજરપર ચડી આવે છે, એ
સમાચાર સાંભળી એક પણ વખતો વિચંચ કર્યો વિના ત્યાંથી ફર્ય કરી

જમાદાર રાત્રીને સમયે આશકરણુશાના લગ્નકરણ હંમેશા કરી, હરાવી ભૂજ તેને નખાડી મૂક્યો, ત્યાં તેણે પોતાના મોટા લશ્કરના નિભાવ માટે પ્રનિશ્ચિત વેપારીઓ પાસેથી જગ્યાતકરે પૈસા કઢાવ્યા, તેથી મહાજન મહારાવથી પામે ફરીવારે ગયું, એટલે રાવથીએ દિવાન આશકરણુશાને મરાવી નાખવાનો દુકમ કર્યો, તે માલગી આશકરણુશા મહમ્મદપનાની મસજીદમાં સંતાઈ બેઠો, અને પછી મામલો શાન થતા મિંધ નાશી ગયો.

હસારાજશા અને આશકરણુશાની ગેરફાજરીનો લાભ લેવા જમાદાર ફતેહમહમ્મદ પોતાની ફોજ લઈ ભૂજપર ચડી ગયો, અને મુખ્ય દરવાજાથી દાખલ થયો. તે સાલગી રાવથી પોતાના અંગ રક્ષકોને લઈ લડવા તૈયાર થયા, મામસામી જપાળપી ચાક્ષી, તેમા જમાદારના એક સિપાઈને હાથે રાવથીના પગે એક ગોળી વાગી, તેથી રાવધણુજી ધાવણ થઈ જમીનપર પડ્યા, એટલે જમાદારે તેમને કેદ કરી, રાજ્યની સર્વોપરિસ્થિતિ પોતાના હાથમાં લીધી, અને ચારે દિશાએ પોતાની આજુ વર્તાવી.

આ વખતે માંડવીમાં હસારાજશા અને મુઢામાં મહમ્મદમિયા સ્વનંત્ર બની બેઠા હતા. વાગડ અને અખડાસામાં ગવથીની નામનીજ સત્તા હતી, કોઇપણ ગિરાસીઓ ખંડણી આપતો નહિ, આવા સંજોગોમા રાજ્યમત્તાનું મુકાન હાથમાં લઈ, જમાદાર ફતેહમહમ્મદે એક પછી એક ચડાઈ કરી, ખંડણી વસૂલ કરી, અને બધાને રાજ્યની સત્તા હેઠળ આણ્યા.

રાજ્યમા વ્યવસ્થા આવતાં જમાદારે પ્રગલ્હિતાર્થે કાર્યો આદર્યા, ચોતે ઇસ્લામી ખતાં ઇસ્લામ કે ઇસ્લામી પ્રત્યે પક્ષપાન રાખતો નહિ, દરેક ધર્મ અને ધર્મી પ્રત્યે સમદષ્ટિ અને સમાન લાવ તે રાખતો.

મુંદર સોદાગર-કચ્છમાં પ્રલાવશાળા અને રાજનીતિય પુરુષ તરીકે જમાદાર ફતેહમહમ્મદનું વ્યક્તિત્વ પ્રકાશી રહ્યું હતું, ત્યારે

પરેશમા તેવાજ એક કચ્છીની ખ્યાનિ ફેનાઈ રહી હતી, તેનું નાન
મેક મુગ્ધ શિવજી મોદાગર.

મરત ૧૮૦૦મા મુગ્ધ મોદાગરનો જન્મ માડી પામે ગુડાગા
મામમા શિવજી કીજી નામના માધાગણ ગિચિતિના કલ્પવૃક્ષ મગી
જાગને ત્યાં થયો હતો. તેની માધારગથા નોદાનમા સ્થિતિ થય
તી તેના પિતાએ તેને પગધારી તેની પાનિએ આસની મિલન
પાપી તેને જૂદો ર્યો, પણ થોડા મમયમા નહીનોપાછળ પૂજી તે
જાગમા દારી ગયો અને મળાઆમ્નમા આસી પાયા અને સ્વસ્ત
નું ભાન થના માડીના નગરજેની આર્થિક મદદારથી કચ્છમાથી
ડા ખરીદી મુગ્ધ અને મરમાઈ ફિનાઈ વેચરાની ગડઆન કરી,
મા તેને ફાયદો થયો અને પોને મોગ મોદાગર નગરની
મિના મેળી

મરત ૧૮૫૧મા અગ્રેજ મગકાર અને ગીધુ મુનનાન નરે
કુદ આનતુ હતુ, ત્યારે બન્ને પક્ષોને નહાણોનાનહાણો ભરી મુગ્ધ
કોડે ગોડા આપ્યા અને તેમા પાખો રૂપિયા એકાઠ કર્યા ગીધુ મુન
ગાને ગેતે પોલાક અને કચ્છી આપી હતી અને અગ્રેજ મગકારે
તખનીના કોનરાગર મદી કચ્છા પોનાસની દિની એનથી તરીકે
યા મૂક્યો હતો અને મોનાના કડા, મોતીની માળા, પોગાક
બને બે તોપો આપી હતી, મને તોપો શેડે ગવથીને બેટ નગરકે
મોકનાની આપી હતી

ગોડાની મોદાગિનીમા મુગ્ધ મેક પામે કરોડોની મિલન
મેકની થઈ હતી, તેણે મહીમુગ, માગરોવ, કુમ્પા, કામિયા, મુગ્ધ,
સ્વમાર, અમલનાદ, પુના, વડોદરા, રાજકોટ, ધોળાજી, જોડીયા,
સાનગર, કચ્છ-માડી, ભુજ, અંખર, લખપત અને સિંધમા નવ
ગણે એમ દુકાનો ખોલી ધમવેકાર વેપાર ચલાવ્યો, રોમની હુડીઓ
માખા દિદુસ્તાનમા વેચાતી અને લેવાતી

આ વખતે રૂપની સરદાર મુળદ ધવાકામા પગપેસારે ક' ગરી હતી, દેલી ગળ્યો વચ્ચે તકગા પડતી, ત્યારે સુદરુ ગેર નિષ્પક્ષપ તપણે બન્નેને મમજારી તકરાગનો અત આણુતો, તેથી શેઠ દેર ગળ્યો અને રૂપની સન્ના ઉભયનો વિશ્વાસુ મિત્ર બન્યો હતો. રૂપ મગદારે શે'ને નેટિવ એજન્ટનો માનવતો દો આપ્યો હતો.

મરકાઝ આથે ખડણી મુઝર થયા પછી ભગણુ ભરતી વખ દેલી ગળ્યો ગે પામેથી નાપુ ઉઠીનુ લેતા, અને તે બદલ શેઠ પોતાના માનોના ઇજારા આપતા ગે' જુનાગઢ, પોરબંદર અને રાજ ડાદનો પ્રભાવ ચલાવ્યો હતો અને આખાપર દેખરેખ રાખ મગદાર શે'ને કાબજારી નીમ્યો હતો.

મવત ૧૮૭૭ મા રૂપની સરદારે પુનાના પેરવા બાજુરાવ ખીજ પગ મારી કરી, ત્યાર મુદરુ ગેઠની પણ ત્યા હાજરી હતી. પેશ્વાની હાન થતા, ડીવાવાડની જમાબંધી અંગ્રેજ સરકારને મળી તે ઉત્તરગતવાનુ કામ નરકારે ગેઠને મોખ્યુ, અને એક પાનખી, છત્રી મમાન અને મગજુખીનો મોગ શિગપાન આપ્યો.

ગેઠ પોતાની કંગોડેની કમાણીમાથી લાખો ધર્મોદ કાયોમ ખરચ્યા તેણે માડની સુદીવાળી આરભના, હરમાનધારા, ગિરના અને ઢાનામાગરોડમા નદ વૃતો ખોદ્યા હતા.

મવત ૧૮૬૮ મા લયદ- દુધકાળ નખતે ગેઠ ગરીબ કચ્છીઓને અત વસ્ત્ર આપ્યા અને દરેક વાયઢને બેકેક ધાનડો, બેકેક લોટો અને એક સિંગો તેની ડેલીમાથી દરરોજ મળતો.

૧૮૬૭ પામે દરબાન્વેર્મે કુલનો મોટો મેળો ભરાય છે ત્યા દશપગ લાખ વાનાશુઓ ભેગા થાય છે તેમને શેર ચાર દિવસ સૂધી મારા લોજન જમાડ્યા આ કુલના મેળા નિરે એરી આખ્યાયિકા છે કે પાચ હજાર વર્ષ પૂર્વ પાડવોએ ચા દિવસ સૂધી ત્યા ભડારો કર્યો હતો, ત્યા પડી ટ્રેસએ પા ભડારો કર્યો હોય, તો તે કચ્છી દાન વીર મુદરુ શિવજીએ કર્યો છે.

શેડે જુનાગઢ પામે ગિરનારના ડુંગરપર યાત્રાળુઓને ચડવા ઉતરવા માટે ગુરુ દત્તાત્રયના શિખર સૂક્ષ્મ પાકા પથરીયા બંધાવ્યાં અને દામોદરકુંડની પાળ બંધાવી, નારાયણ સરોવર, કેટોશ્વર, આશા પુરામાતા, માંડવીમાં રાણેશ્વર, નાગનીનાથ વિગેરે મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તથા રાવણપીર, ધિણોધરના ડુંગરપર ધરમનાથજાવા, કલ્યાણેશ્વર, નિઃકંઠમહાદેવ, વૉધમાં જડેશ્વર વિગેરેના મંદિરો બંધાવ્યા.

ગુંદરજી શેડેને સરકાર અને રાજા મહારાજાઓ તરફથી નીચેના ગામો અઘાટ બક્ષીમમાં મળ્યાં હતાઃ^૧

૧ શેડેની સેવાની કદર કરી શેડેના મૃત્યુ પછી મુખ્ય સરકારે શેડેના દીકરા દેવસિંહને રૂપિયા દશ લગ્નરની વાર્ષિક આવકવાળું ઉત્તર સંઘ ગામ બક્ષિસમાં આપ્યું હતું.

૨ ગુંદીયાળીની સીમમાં ઉગમણી નદીના ખેતર ત્રણ તથા ગામ બે મરકા તથા ગુંદીયાળી રાવશી રાયધણજીએ અઘાટ વંશપરંપરા આપ્યા હતા.

૩ જામ સાહેબે મરકારની બાંધધરી સાથે શેડેને ચારગામ તથા બહારગામનું રાવળ પરગાળું પણ બક્ષિસમાં આપ્યું હતું.

૪ ક્રોળના જૂપરિંહે શેડેને એક ગામ ધનામમાં આપ્યું હતું.

૫ શેડે ગામ બે મોજે રમનાર ગિરાસિયા પાસેથી વેચાતા લીધાં હતાં.

૬ ગામ એક ગોંડલના હકિદાર સાહેબે શેડેને અઘાટ વંશપરંપરા આપ્યું હતું.

■ ગામ એક જુનાગઢના નવાજ સાહેબે શેડેને અઘાટ વંશપરંપરા આપ્યું હતું.

૮ ગામ એક પોરબંદરના રાણાસાહેબે શેડેને અઘાટ વંશપરંપરા આપ્યું હતું.

એ રાજનીતિરૂ, વ્યપાર કુસળ, ધર્મપરાયણ શેઠ સુદરજી શિવજી મોદાગરે કચ્છમા અને કચ્છ બહાર પોતાની કીર્તિ દિગ્ગન્ત ફેલાવી આગણસાઠ વર્ષની વયે સંવત ૧૮૭૮ના ફાગણ વિષ ૧૨ ને રાત્રે અપોરના અગિયાર વાગે માડવીમા દેહ ત્યાગ્યો. તેના મૃત્યુથી કચ્છે પોતાનો એક દિતેન્દ્ર અને ઉદારચરિત સપુત ગુમાવ્યો.

પરદેશી હુમલાઓથી દેશનું ગ્હણ કરવા, તથા દેશમા થના અંદર અંદરના વિચ્છેદને શાંત કરવા જમાદાર કૃતેહમહમ્મદે મોહુ લશ્કર ઉઠું કર્યું, પણ તેના નિભાવ અર્થે થતા ખર્ચને પહોંચી વળવા રાજ્યના ખજાનામા પૂરતા પૈસા ન હોવાથી પાડોસના રાજ્યોએ જૂદે જૂદે વખતે કચ્છ પર ચડાઈ કરી, ત્રાસ વતવિધ, તેના બદલામા તેમની પામેથી દડ વસૂલ કરી, ભેષ્ટ નાણુ એકઠું કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

Valmijee Rannjee

પહેલ વહેલા જમાદારે ખાર હજગના વસ્કર મથિ રાયધણપુરના નવાખના તાનાના વરાઈ ગામ પર ચડાઈ કરી, ત્યાં ભારે લૂટ ચલાવી.

નવાનગરના જામ તમાચીજીએ રાવશ્રી પ્રાગમવજી પહેલાંને નવાનગરની ગાદી પોતાને અપાવવામા મદદ કરવાના બદલામા ખાળા ભાનો કિંચો બક્ષિસમા આપ્યો હતો. તે જામ જશાજીના વખતમ રાવશ્રી ગોડજી ખીજના રાજ્યની અવ્યવસ્થાનો લાજ લઈ, મેરખવારે લઈ લીધો હતો તે કિલ્લો ગ્વાધીન કચ્છ સંવત ૧૮૫૧ માં જમાદાર કૃતેહમહમ્મદે નવાનગર પર ચડાઈ કરી મેરખવાસ ત્રીસ હજાર મોહુ લશ્કર લઈ, સામે આવ્યો, પણ મખત હાર ખાઈ, જુનાગ નાશી ગયો, ત્યાંના દિવાન રઘુનાથજીની સહાય લઈ, દશ હજાર સેના સાથે કંગી લડવા આવ્યો, ત્યારે જમાદાર તો હાવારમા મોહુ લૂટ ચલાવી કચ્છ પાઠો ફર્યો હતો.

ગોડવના જાડેજ દાજી, ધોળના મોડજી, રાજકોટના મેરામણજી અને ખાગમરાના ગુમવજીએ હાવાર મામે દુસ્મનાવટ કરી, તેમ

પ્રથમ નેચો કાચો, પણ પાછળથી મેરખરામને મન મળત, તમણે ન કુટકે મન માટે કાચી જમાવડે. બોલાચો, એટલે જમાવડે એ વર્ષ પછી ફરી હાવાપર અડાઇ ફરી, પંધરીના મેનામના પગ નાખ્યો, ત્યાં જોડવ, ગાંઠોડ, ખીરમગ અને રોગના મન્ય પણ તેમને આવી મન્યા તે બધાને તાકી કહાડના મેરખરામને ભાવ બનાવ ખરામ મોટા વચ્ચે માથે ત્યાં આવી જોડેચો બન્ને નરુર માથે ત્યાં આવી પળેચ્યા બન્ને નરુર વચ્ચે નાઇ થા, તેમ બનાવની હાથના, તે નાની છોડો, તેની જમાવડે નવાનગ મૂધી પૂરે બીની, પછી ખખાલીયા મૂધીનો સુવડ ની, બાણુ મ થાણુ મેમાડી, કાકા રેતે પાછા ફરતા, ખીરમગ અને રોગમા દિ નાગે બેમાડી તે ગુણ મારે કંડો આ ચે

મન ૧૮૫૮ મા જમાવડે હાવાપર નીચે આવી રી, ત્યાં મેરખરામ કહીના મદદગારથી કુલ પડેના જમાવડે મેરખરામ ખાન, અધિકખાન મહિમનાઘા અને અનરખખાનની મારી હુડાના અધિકાન મેનિકો તથા જુનાગઢના નવાન દમી માનના વચ્ચે માથે વધ, મોરમી પગણાના ગામ નહીંમગ પામ ગણુને કારે માર્ગ રોકી બેડો હતો, ત્યાં પ્રચડ કાચી મેના માથે જમાવડે ફતેહમદમ આવી પડેચના જ મેરખરામના ગાન માગી મયા, તેણે સધી માટે કાણુ મૂક્યા બાગબાનો કિંદો નેના મન્ય જમાવડે કોરી વ્યવાખના દડની માગણી કરી, પણ તે નહિ માનના મેરખરામ નીમરાની માગણી કરી, તેથી જમાવડે તરકથી માડીનો નાગાગી દશગાજા અને મેર તરકથી હાગમનો મનગમગિ નરામા નીમાયા એ બન્ને જણે મગી જમાવડે કોરી આવાખ દડની દેવી નકી કરી, તેમાથી રાગી અદીરાખ મેરખરામ મેનાડી આવી અને બાકીનીને માટે હફતાનો ખન લખી આપ્યો, તે વધ જમાવડે કંડો આપ્યો

ઝોખામડગીના ચાચીયા દેશ પરદેશથી લાખેનો માવજરી આવતા જતા કચ્છી વહાણોને ઘડી લેતા, તેમના રક્ષણાર્થે જમાદારે ત્રીસ હજારના લશ્કર સાથે ઝોખાપર ચડાઇ કરી, અને વાઘેરો પામેથી મોટી રકમ વસૂલ કરી અને કચ્છીગઢમાં ચાણુ બેસાડી વાવેન લોકોના નામથી કચ્છી વહાણોને મુક્ત કર્યા ત્યારથી પાછા ફરતા જોવાઓ સામા થયા, તેથી તેમનો પરાજય જરી જમાદારે મોટી રકમ હડમા લીધી

ત્રીજી સ્વારી વખતે મેરજવાસે સાડીપાચલાખ ટ્રીની લખત કરી આપ્યું હતું પણ તે આપતો ન હતો તેથી તે રકમ વસૂલ કરવા જમાદાર રતેહમહમ્મદે ફરી નવાનગરપ ચડાઇ કરી ટ્રીઓ વખત સર ન મને તો દાનાર ખજાને ખરી ત્યાં લખમને માટે કચ્છી સત્તા સ્થાપનાનો નિર્ણય કર્યો હતો પણ માર્ગમાં હરિયાણા ગામ પાસે અત્રેજ સરખાના નેત્રીવ એજન્ટ શેઠ મુદરજી શિવજી સોદાગર સાથે મુલાકાત થઈ તેણે જમાદારને સમજાવી કહ્યું, કે “ અત્રેજ સર રાને હકિમ ખર્નનાખર સાહેબ મોટું લશ્કર લઈ આવે છે. તે તમારા કંઈ બાબતો તટસ્થપણે નિમન કરી આપશે માટે હમણાં ચઢાઈ કરી છોડી આપો , આ સનાહથી જમાદાર પાછા ફર્યો

સવત ૧૮૫૧ થી ૧૮૬૮ સધી જમાદાર રતેહમહમ્મદે નવાનગર પર નાની મોટી પાચ સ્વારીઓ કરી તે દરમિયાન વાગડના દોષ્ટો સ્વતંત્ર બની ગયા હતા, તેમન તારે કરવા જમાદાર દાનારથી વજના રાતર, જેના, જેટી, તથા પશુના દહિંગેપન ચડાઇ કરી, પણ ધાર્મિક પરિણામ ન આવતા તેમના વેપાર અને ખેતીને નુકશાન પહોંચાડવા જમાદારે ‘વાઘાલગઢ’ નામે એક કિંબો બધાબ્યો અને લખપતનો ચાણુદાર વુકમોડ વનન બની મેદો હતો તેનાપર ચડાઇ કરી તેને દરાવી કે. કર્યો

(સવત ૧૮૬૫ માં) ૪ મ ૧૮૦૮ માં કપની સંસ્કારનો

અને માથે પ્રથમ મગન થયો અને તે વર્ષના અષ્ટોમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખે નામગઢ કંપની મરકાર તરફથી રેસિડન્ટ ઈન્સપેક્ટર ડી.આર.એ. કોન મામલો મામલો આપ્યો અને આમથી નવું આમલો મહારાવશ્રી રાયધણી તરફથી વજીર ફોર્મલમ્બર અને તેના દીકરા મેનમિયા અને દોન્ટી પાધરા નવા દરિયાઈ લૂટકાટ અટકાવના આમલો કાયમના ચાર કોન કરાવે થયા, અને જે દિવસ પછી માડનીના કાગલારી જસરાજસાએ પણ તેના જ કરાર કંપની મરકાર સાથે જ્યાં અને તેની સાથે બીજી ૭ કનમોનુ કરારનામુ ઇ મ ૧૮૦૮ ના નવેમ્બર ૨૨ મી તારીખે કંપની મરકારે કર્યું

જમાનાર ફોર્મલમ્બર કંપનીમરકાર સાથે કો કરાર કર્યા પણ તે પ્રમાણે નર્મીવ કર્યો નહિ, તેણે દરિયાઈ લૂટકાટ અટકાવના ઠરાવ પ્રમાણ કર્યો નહિ, કેમકે કંપનીમરકારને શુભરાત કાઠિયાના માથો દાખી કાઢી ત્યાં કે-જી સત્તા સ્થાપનાનો તેનો ઇરાદો હતો

મનત ૧૮૬૫મા જમાદારનો પ્રતિસ્પર્ધિ હસરાજના મરણ પામ્યો તેના કારણાં દરમ્યાન માડવીની પ્રથમ દંડ, વેગ તથા જગત્વીયી બધી ગઈ હતી તેના મરણ પછી તેનો ભાઈ દેવસિંહ માડવીનો કાગલારી થયો, તેની પાસેની કારણાર છીનવી લેવા જમાનાર માડવીપર અર્થ કરી, પણ નિજીય મત્યો નહિ

કંપની મરકાર સાથે થયેન કોનકગર પ્રમાણે કરના દુગ્ગા કાઠિયાવાડમા બહારનો જતા અને આથીના દરિયામા લૂટ ચલાવના તેમને અડસમા તેના જમા રે કર્યો પ્રમાણ કર્યો નહિ, તેની જમીન અને જળમાગ ૧૮ વધતી ગઈ, એટલે કંપની મરકારે લેપ્ટેનન્ટ મેકમેડોને જે પડો આપી ઇ સ ૧૮૧૩ના ફેબ્રુઆરી મામમા ૨૨૭ મૂક્યો તેણે એક પડ ભૂજમા વજીર ફોર્મલમ્બરને તથા બીજો માડવીમા હસરાજના દીકરા સિસજજાને આપ્યો, તે ત્રણ સિવગજજાએ જગત્વીય આવી જમીનમાગે થતી લૂટકાટ અટકાવના

તથા અચન નુકસાની બરી આપના ઢળુનાત આપી, પણ જમાદારે કરો પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ

ફતેહમહમ્મદની ઇચ્છા કામીઆવાડ અને ગુજરાતમાં ફરજની સત્તા પ્રસારનાની હતી તેણે સાતવપુર આગળ થાણ બેસાડી કામીઆવાડનો ગળકાળ વિષય હાથ ધર્યો, અને દૂરના ગળઓ સાથે મૈત્રીસંબંધ આપ્યો હતો, મુસલમાની રાજ્યોમાં તેણે લાગવગ જમાવી અને ખાતિ ફત્વાની ગીણ સુનનાન માથે અગત મૈત્રી બાધી બેન-સોગાદોની આપ લે કરી

વપનીસગડા તેને પ્રસંગે પ્રસંગે દરિયાઈ અને ખુશખી લૂટફાટ અટકાવના આપતા ઉપાય લેવા કાગળ લખતી, પણ તેની જરાએ દરકાર કરી નહિ, તેથી અરડાં છેલ્લીયારે ધમન આપી, કે “ હવે લૂટફાટ અટકાવવામાં નહિ આવે તો કપનીચ-ડાંગનો મૈત્રીસંબંધ તૂટી જશે ” આ પત્રના ઉત્તરની રાહ જોતો કેપ્ટન મેકમડોં મોરખીમાં રાહ જોતો બેઠો હતો, પણ જમાદારે તો પ્રશ્નને ઉત્તર ન આપતા માઝીપર અકાઈ કરી, અને તેનો કબજે લઈ ફરીથી કચ્છમાં મહારાવશ્રીની સર્વોપરિસત્તા સ્થાપી, મોટા દમદમાથી દરબાર ભર્યો, અને સર્વ ઠેકાણેથી ગિરાસિયા, બગીચાં, લાપાતો અને મહાજનોને બોનાની વચ્ચની પરિસ્થિતિ સુધારના મનાથા કરી

આ વખતે કચ્છમાં અસાધારણ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું પ્રજાએ સુખ અને દુઃખ ભોગની લીલા હતા વ્યવસ્થાને નામે અવ્યવસ્થા જોઈ લીલી હતી, કેટલાક અપવાદ સિવાય જમાદાર ફતેહમહમ્મદના રાજકારભાર દરમિયાન પ્રજા સુખી અને સતીચનામત હતી, પણ તેની આખરી કારકીર્દિમાં કચ્છપર ઇશ્વરીકાપ ઉતર્યો સનત ૧૮૧૭માં કચ્છના સારામે પાકને તીડો ખાઈ ગયા અને મવત ૧૮૬૮માં કચ્છમાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો ભૂખે મગતા ખેડુતો અને ગરીબ ગામડીઆઓ શહેરોમાં આજીવિકા માટે આવ્યા ઠેકઠેકાણે

અન અને પાણીના સામા પડવા લાગ્યા અધુરામા પૂર મરકી ફાગી નીકળી, તેથી કેટલાયે મરણ પામ્યા અને કેટલાયે કચ્છ છોડી પરદેશ આવ્યા ગયા. પરિપુત્રે દેશની વસ્તી ઘટી ગઈ

જમાદાર ફતેહમદમદ અંગ્રેજ સરકારના તાકીદ લખાં પત્રોનો કાઈ પણ જવાબ ન આપના, દગબાગ ભરી, મત્રણા કરી, વાગડપર ચઢી ગયો, ત્યાંથી વળી આવ્યા પછી બે ત્રણ દિવસે તેને ધોગની માડ નીકળી, તેથી રાષ્ટ્ર અને રાજ્યનો સાચો વફાદાર પુત્ર જમાદાર ફતેહમદમદ એકસઠ વર્ષની વયે સવત ૧૮૭૦ ના આસુ સુદ ૧૧ ને દિવસે આગ સંતાન મૂકી જન્મનનરીત થયો

જમાદારના અવસાન પછી પચીસ દિવસે સવત ૧૮૭૦ ના કાર્તિક સુદ ૬ ના રાવશ્રી રાયધણુજી એ દેહ ત્યાગ્યો. તેમણે મરતી વખતે પોતાના શગને દફનાવવાનું કહ્યું હતું, પણ પાચસો રાજપુતોએ રાજ્ય મહેલમા દાખલ થઈ શબને કબરો કરી હિંદુ રીતી પ્રમાણે તેનો અગ્નિમંડલ કર્યો.

તથા અંગેશ નુકસાની બરી આપવા કબુલાત આપી, પણ જમાદારે કશે પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

ફતેહમહમ્મદની ઇચ્છા કાઠિયાવાડ અને મુજરાતમા કચ્છની સત્તા પ્રસ્તાવવાની હતી. તેણે સાતલપુર આગળ ચાલુ ખેસાડી કાઠિયાવાડનો રાજકીય વિષય હાથ ધર્યો, અને દૂરના રાજાઓ સાથે મૈત્રીસંબંધ બાંધ્યો હતો, 'મુસલમાની રાજ્યોમાં તેણે લાગવગ જમાવી અને કીર્તિ ફેલાવી. ટીપુ સુલતાન સાથે અંગત મૈત્રી બાંધી બેટ-સોગાદોની આપ લે કરી.

કંપનીસરકાર તેને પ્રસંગે પ્રસંગે દરિયાઈ અને ખુશકી લૂટફાટ અટકાવવા આપતા ઉપાય લેવા કાગળ લખતી, પણ તેની જરાએ દરકાર કરી નહિ, તેથી સરકારે છેલ્લીવારે ધમકી આપી, કે "હવે લૂટફાટ અટકાવવામાં નહિ આવે. તો કંપનીસરકારનો મૈત્રીસંબંધ તૂટી જશે." આ પત્રના ઉત્તરની રાહ જોતો કેપ્ટન મેકમર્ડો મોરબીમા રાહ જોતો બેઠો હતો, પણ જમાદારે તો કશેયે ઉત્તર ન આપતાં માંડવીપર અડાઈ કરી, અને તેનો કબજો લઈ ફરીથી કચ્છમાં મહારાવશ્રીની સર્વોપરિસત્તા સ્થાપી, મોટા જગદગાથી દરબાર લખ્યો, અને સર્વ ઠેકાણેથી ગિરાસિયા, જગીરદારો, બાયાતો અને મહાજનોને બોલાવી કચ્છની પરિસ્થિતિ સુધારવા મંત્રણા કરી.

આ વખતે કચ્છમાં અસાધારણ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. પ્રજાએ મુખ અને દુઃખ ભોગવી લીધા હતા, વ્યવસ્થાને નામે અવ્યવસ્થા જોઈ લીધી હતી, કેટલાક અપવાદ સિવાય જમાદાર ફતેહમહમ્મદના રાજકારણાર દરમ્યાન પ્રજા સુખી અને સહીસલામત હતી, પણ તેની આખરી કારકીર્દિમાં કચ્છપર ઇશ્વરીક્રાંતિ હતી. સંવત ૧૮૬૭માં કચ્છના સારણે પાકને તીડો ખાઈ ગયા, અને સંવત ૧૮૬૮મા કચ્છમાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો, ભૂખે મરતા ખેડુતો અને ગરીબ ગામડીઓ સહેરોમાં આશુવિકા માટે આવ્યા. ઠેકઠેકાણે

અન અને પાણીના સાંસા પડવા લાગ્યા. અધુરામાં પૂરું મરણી ફાટી નીકળી, તેથી કેટલાયે મરણ પામ્યા અને કેટલાયે કચ્છ છોડી પરદેશ ચાલ્યા ગયા. પરિણામે દેશની વસ્તી ઘટી ગઈ.

જમાદાર ફતેહમહમદ અંગ્રેજ સરકારના તાકીદ ભર્યા પત્રોનો કાંઈ પણ જવાબ ન આપનાં, દરબાર ભરી, મંત્રણા કરી, વાગડપર ચઢી ગયો, ત્યાંથી વળી આવ્યા પછી બે ત્રણ દિવસે તેને પ્લેગની માંડ નીકળી, તેથી રાષ્ટ્ર અને રાજ્યનો સાંચો વફાદાર પુત્ર જમાદાર ફતેહમહમદ એકસઠ વર્ષની વયે સંવત્ ૧૮૭૦ ના આસુ સુદ ૧૧ ને દિવસે ચાર સંતાન મૂકી જન્નતનશીન થયો.

જમાદારના અવસાન પછી પચીસ દિવસે સંવત્ ૧૮૭૦ ના કાર્તિક સુદ ૬ ના રાયશ્રી રાયધણજી એ દેહ ત્યાગ્યો. તેમણે મરતી વખતે પોતાના રાજને દફનાવવાનું કહ્યું હતું, પણ પાચસો રાજપુતોએ રાજ્ય મહેલમાં દાખલ થઈ રાજને કબજે કરી હિંદુ રીતી પ્રમાણે તેનો અભિસંસ્કાર કર્યો.^૧

મહારાવશ્રી ભારમલજી બીજ

સંવત ૧૮૭૦-૧૮૭૫. ઇ. સ. ૧૮૧૪-૧૮૧૯.

રાવશ્રી રાવધણુજીના દેવ થયા પછી નોતીયાર હુસેનમિયા અને ઇબ્રાહીમમિયાએ પંદરવર્ષની નાની વયના કુમારશ્રી માનમંગજીને મહારાવશ્રી ભારમલજી બીજના ઉપનામથી કબ્જની ગાદીએ બેસાડી, રાજ્ય લગામ હાથમા લીધી.

જમાદાર ફતેહમહમ્મદના મરણ પછી કંપની સરકારે યથેચ્છા કાલકરાર પ્રમાણે વર્તોવ ન કરવા માટે કબ્જ પર ચઢી આવવાની ધમકી આપી. હુસેનમિયા અને ઇબ્રાહીમમિયા તેનો શો ઉત્તર આપવેલો તેના વિચારમા પડ્યા.

હુસેનમિયા અંગ્રેજોને ચાહતો અને તેમની સહાયતાથી કબ્જમાં સમાધાની સ્થાપવાને ઇચ્છતો, પણ ઇબ્રાહીમમિયા તો અંગ્રેજોને ધિછારતો અને કહેતો કે સમાધાની સ્થાપવાને બદલે કબ્જના રાજકીય વિષયમાં હાથ નાખવાનો અંગ્રેજોને શો અધિકાર છે ? બે ભાઈઓ વચ્ચે વાટાઘાટ થયા છતાં હુસેનમિયાએ તકરાર પનાવવા માટે એક એવચી મૂકના કંપની સરકારને અરજ કરી, તે પરથી મરકારે એક હિદી એકચીને ભૂજ મૂક્યો. તથાપિ હુસેનમિયાએ તકરાર પનાવવા માટે મોરગીવી મેકમર્ડોને બોલાવ્યો, એટલે ઇબ્રાહીમમિયા વાગડમાં બહારવટે ચડ્યો અને કંથકોટનો કિસ્સો કમજો કરી બેઠો.

મેકમર્ડો ભૂજ આવ્યો, તેની સહાયથી હુસેનમિયા વગડમાં બંદોબસ્ત ગળવવા ગયો, તેણે બે ત્રણ બહારગદીયા સરદારને પકડી, મેકમર્ડોને હસ્તે કર્યા, એટલે ને મોરગી ચાલે ગયો, અને ઇબ્રાહીમમિયા પાછો ભૂજ આવ્યો, હુસેનમિયા સાથે મળી જવા જગજીવન મહેતાએ નેને ઘણી રીતે સમજાવ્યો, પણ તેની વાત ન ચલુકારનાં, તેના અરજરે દસો કરોડી, તેને પંચપકડી ખાસે તેણે મગવી નાખ્યો.

પછી ઇશ્વાહીમમિયાએ રાવશ્રીને પક્ષમાં લઇ રાજ્ય લગામ લીધી, પણ તેનાથી રાજકીય વ્યવસ્થા થઇ શકી નહિ. ચાણુદારો અને કારભારીઓ સ્વતંત્ર બની બેઠા, વાગડના જૂઠારાઓ જોગમાં આવી ગયા, આ મુસ્કેલીનો અંત આણુવા મહારાવશ્રીએ માંડવીથી દંડરાજ શાના દીકરા શિવરાજશાને દિવાન થવા બોલાવ્યો, પણ મુદત માંડ ન હોવાથી તે આવ્યો નહિ, એટલે ભારમલજીએ મહેતા લક્ષ્મીદામને દિવાનની પાઘડી બંધાવી, અને રાજ્યકારભાર તેને બોંધ્યો. આ પછી તરતજ ઇશ્વાહીમમિયાપર મહારાવશ્રીની અપ્રીતિ થઇ.

સંવત ૧૮૭૧ માં લક્ષ્મીદામ કામદારની હાજરીમાં રાવશ્રીના એક મારવાડી અગરદાકે ઇશ્વાહીમમિયાનું ખુન કર્યું આ વાતની દુઃખેનમિયાને ખબર પડતા, તેણે ત્રણેય મારવાડીઓને પકડાવી મગની તાપ્યા, અને રાવશ્રીની હજુરમાં આરજી અંગરદાકે રખાવ્યા.

વ્યવસ્થાને અભાવે અશાંતિ વધીમઇ, ભયાહિ, ચોખારી અને પાપરના હાકોરો સ્વતંત્ર બની ગયા. ઠેકઠેકાણે મારફાડ થવા લાગી, જૂઠારાઓએ ભારે લટકાટ ચલાવી, આખરે દુસેનમિયાને ખબર મળી "કોલકરા પ્રમાણે બંદોબસ્ત જાગવવા તથા લૂટકાટ અટકાવવા પની સરકાર કચેરિયે મોકલું લખકર મૂકે છે," એટલે તે ગમરાયો. નો લાભ લેવા આગરજણા અને શિવરાજશાને રાવશ્રીની મરદારી હજી તેની પામેથી બૂજનો કળને લઈ લેવાની ચગવગ ચલાવી, ત્રિણિ અંજાર, ભયાહિ, બદાદરગઢ અને કંથકોટના બોગરદાનો શપરંપરનો અગાટ ખત લખાવી, બૂજનો કળએ મહારાવશ્રી વતી સેવરાજશાને સોપી દુસેનમિયાઇ. ય. ૧૮૧૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં અંજાર ગયો, એટલે આસકરજણા અને શિવરાજશા રાવશ્રીના કારભારી બન્યા અને રાજ્યવગામ હાથમાં લીધી.

રાજકીય ખટપટમાં હિન્દી કામદારાને કારણે મહેતા લક્ષ્મીદામે કારભાર હોદી આપ્યું, અને રાજ્ય અને રાષ્ટ્રની મેદા જાળવવા તેની ગદ બેતા બેઠો.

શિવરાજશાને રાવશ્રી માથે ન જનતા તે માંડી ગયો, અને ત્યાનો કમળે વધ મગ્ગર સાથે લડતા જોડીયાનાગએને દારૂગોળો આપી, મદાય દર્ધ, સરકાત માથે વિરોધ જાહેર કર્યો, અને આશકરણુશા તો પહેરેથીજ અગ્નિને ધિક્કારતો હોનાથી તેણે કપની સરકારના એગ્રીને ભૂતમાથી કદાહી મૂક્યો, એટલુજ નહિ, પણ લટાગએની પૂડ પકડી ધાગીવા મુકામે મેકમડો પડાવ નાખી પડ્યા હતા. તેનાપર શિરમાણીઆ નામના મિયાણા પામેથી તથો કરાની, કેપ્ટનના ઉંદ, ઘોડા વગેરે લટાની લીધા, અને શિરમાણીઆને મદારાવશ્રીને હાથે પાડી બધાવી

આશકરણુશાની શીખરણીથી મદારાવશ્રીએ આસમીયાના કોકો પર ચડાઈ કરી, તેથી ભાષાતોમા મોટો ખજાણાટ થયો, અને બધાએ રાવશ્રી સાથે સળધ બધ કર્યો, એને રાવશ્રીએ આશકરણુશાને કદાહી મૂક્યો, તેથી તે મહમ્મદમિયાને આશ્રમે મુદ્રે નાશી ગયો. ત્યા ગરશ્રીગે ઘેરે ધાગ્યો, ત્યારે મહમ્મદમિયા નમી પડ્યો, અને એમ મામનો અદર મુદ્રાનો કમળે મોપવા ગુનાત આપી, પોતાન લાઈ જાહરમિયાને જોળમા આપ્યો તેને સાથે લઈ, રાવશ્રી ભૂજ પાછા ફર્યા, પણ મુદત વિત્યાપણી જાહર નાશી ગયો.

મુદ્રેથી વળા આવી ઓગણીસ વર્ષની ઉમરે રાવશ્રી ભારમનજીએ મોગી ધામધુમથી લગ્ન કર્યા

કપની સરકાર સાથે વિરોધ કરતામા માન નથી, એવી નથુ મહેતાએ સનાહ આપી, તેથી વાગડના લૂગાએને દારૂદેવા રાવશ્રીએ વાગડપર ચડાઈ કરી, બધો ગુરસો પળાસવાપર કાઢ્યા, ત્યાથી કાનમે ગયા અને શિરમાણીયા આદિ મૂખ્ય લૂગાએનો શિરચેદ કરાવી વાગડમા સમાધાની સ્થાપી, ભૂજ આવ્યા, એટલે ફરી વાગડના બહારવગીઆઓ કચ્છ, કાપીયાગાડ અને ગુજરાતમા ત્રામવર્તાવવા લાગ્યા.

કેંઈમાં ચાલતી અવ્યવસ્થા અને અશાંતિ અટકાવવા અંગ્રેજ સરકારે કાડીયાવાડનું જોડીયાખંદર તામે કરી કચ્છપર ચટ્ટી આવવાની મોટી તૈયારીઓ કરી ઇ.સ. ૧૮૧૫ના નવેમ્બરની ૧૫મી તારીખે મહારાવશ્રીને પત્રમાં લખી જણાવ્યું કે “ અમારા એલચીને કહાડી મૂકી કરેલ અપમાન, જોડીયાવાગાઓને અમારા વિરુદ્ધ આપેલ સહાય, પેરવા અને ગાયકવાડી મામોમા ચમેલ લૂંટ અને મેકમડોની ધાટીલા મુકામે લડાએલા છાવણીથી ચમેલ નુકસાનનો ખદલો આ પત્ર મળ્યા હી ચોવીસ કલાકમા નહિ આપો, તો સરકારને નહૂટકે આગળ ધિવું પડશે, પણ મહારાવશ્રીએ જાર દિવસ સૂધી તેનો કરાો ઉત્તર માખેો નહિ, એટલે સને ૧૮૧૫ની ૧૪મી ડીસેમ્બરે ચારદગ્ગર થોડે વાર અને ગાયકવાડી પાવદળ લઘ કર્નલ ઇસ્ટે રણ ઓળંગી મંજરની પૂર્વે પાચ માઇલપર વેલ્હીસર પામે મુકામ કર્યો, એટલે હીઆનો દોકાર છાવણીમા જઈ શરણે થયો.

કંપની સરકારનું લશ્કર કૂચ કરતું બીમાસર સૂધી આવી પહોંચ્યું, પાંના કુવાઓમાં ઝેરની કાચળીઓ નાખવામાં આવી હતી, એટલે કર્નલ ઇસ્ટે અંગર રહી કાડીયાવાડથી દરિયાઇ માર્ગે ખાઇ પદાર્થો અને લશ્કર મંગાવવા તથા રાજધાની બૃજનગર માથે વિજિના સંદેશા લાવવાનો વિચાર કરી, ત્યાંના હારભારી હુસેનમિયાને લશ્કરી ચાણું આપવા આપવા માટે કહાવ્યું પણ તેણે તે વાત માની નહિ, થી અંગર કમજો કરવા કંપની સરકારના લશ્કરે છાવણી ઉપાડી ચ કરી.

ઈ. સ. ૧૮૧૫ ના ડીસેમ્બરની ૨૫ મી તારીખે સવારના દગ ળે કર્નલ ઇસ્ટે અંગરનો કિલો તોડી નાખવા તોપોના મોરચા ળયા, અને અહી વાગે પોનાના માણુમોમા ફૂટ પડેલી જાણી, સેનમિયાએ કિલ્લાના દરવાજા ખોલી નાખ્યા, થોડે તાખે શયો, અને અંગર કંપની સરકારને હવાલે કરી, ભૂજ નાગી ગયો, એટલે બીજો

દિવસે કર્નન ઇસ્તે જમાના ક્ષેત્રમહમ્મદે વસાવેલ તુલુ બાગનો કપની સરકારવતી કમળે લીધો.

થોડા દિવસ પછી કર્નન ઇસ્તની જાનણીમા આની મુદ્રાના કાર-ભારી મદમ્મમિયા ગોતાએ મગકાને મદાય આપનાની પોતાની ક્ષેત્ર દર્શાની અને માથે સહજાર ડગી મૈત્રી માધી.

ઇ. સ ૧૮૧૬ ની જાન્યુઆરીની ત્રીજી તારીખે કર્નન ઇસ્તે અ જરથી હિપટી વાખોદ પામે પડાન નાખ્યો, ત્યાં મહારાવશ્રી તમ્મથી લક્ષમીદાસ આગ્યા અને સધીની વાતો કરી, આખરે ૧૪ મી જાન્યુઆરીને રોજ કપની મરકાર અને ક્ષેત્ર દરમા વચ્ચે મૈત્રી માટે કોન કરાવ થયા.

ક્ષેત્ર દરમાર અને કપની મરકાર વચ્ચે તહનામ થયા પછી, ફેબ્રુઆરી મામમા કપની સરકારનું લશ્કર ભૂજ છોડી વાગડ મધુ અને ત્યાં શાંતિ સ્થપાઈ માડવી, ગઢસીમા અને કચકોટ રાનશ્રીને તામે થયા બધી ગડમડનું સ્થાન બેના પણ તામે થયું, એની રીતે બધે વ્યવસ્થા થતા કેપ્ટન મેકમર્ડોને આગળ મૂકી કર્નન ઇસ્તે ક્ષેત્ર છોડી ગયો.

ક્ષેત્રમા લટકાટ અને મરકાર બધ થયા નથુ મહેતાના કારભાર અને લક્ષમીદાસની મનાવથી રાજ્ય વ્યવસ્થાન જાન્યુ, વિગ્રાણુ નો નોબલજી અને કોટડીનો પ્રાગજી લશ્કરી સેનાપતિ તરીકે નીમાયા અને ફરીની સારા ક્ષેત્રમા મહારાવશ્રી ભારમનજીની સર્વોપરિ સત્તા પ્રસન્ની.

સન ૧૮૭૨ ના ભાદરના મુદ પ ના રોજે મહારાવશ્રીને ત્યાં વળુમા મોટી રાણીની યુવરાજ કુમારશ્રી દેરાજજીનો જન્મ થયો.

અગર ચોનીની સિનાય ક્ષેત્રની સત્તા હાથમા આગ્યા પછી ભારમનજી ખુશામતીના માણસોની સોળને ચડ્યા, તેમજ મહારાવશ્રીને દાંનટ પ્રકારના વ્યવસ્થામાં તપીન ગનાની રજ્યની ખરી વ્યવસ્થા પોતાના હાથમા લીધી, અને મહારાવશ્રીને નામે ખેડુતો પાસેથી આઠ

મામની મહેમુલ આગળથી વમુલ કરી, અને વીસ લાખ ડોરીનો રાજ્યના કર્મચારીઓપર દંડ કર્યો, તે વખતે કોઈપણ શ્રીમતની માલમિલકત સહિમલામન ન હતી. મહારાવશ્રીના સોજતીઓની આવી વર્તણૂકથી જાહેજા લાયાતો મહારાવશ્રીપર નારાજ થયા, અને એકાદ અપવાદ સિવાય બધા પોતપોતાની જાગીરોમાં જઈ બેઠા, અને મહારાવશ્રીની સલામો આવવું બંધ કર્યું.

મિથના અમીરો સરકાર માથે કાવત્રા રચતા હતા, કચ્છમાં એલચીઓ સૂકી ગુમપણે મહારાવશ્રીને પોતાના પક્ષમાં લેવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો. એ વાતની કેપ્ટન મેકમર્ડોને જાણ થતા તેણે કચ્છના મહારાવશ્રી સાથે મૈત્રી નુબંદ કરવા વડી સરકાર સાથે પત્ર વહેવાર ચલાવી, કચ્છ રાજ્યને દરવર્ષે આપવા પડના બે લાખ રૂપિયા માફ તથા નુકશાનીની વીમ લાખની રકમમાંથી રૂપિયા ૮૧૩૮૨૬ મુકાબુ કરવાની તા. ૧૮ જુન ઇ. સ. ૧૮૨૬ના દિવસે મંજૂરી મેળવી, એ હકીકત તેણે મહારાવશ્રી પાસે જાહેર કરી, સરકાર અને દરબાર વચ્ચેનો મૈત્રી સંબંધ કાયમ કર્યો.

મિથના અમીરો માથે મૈત્રી સંબંધ ન બાધવા મહારાવશ્રીને કેપ્ટન મેકમર્ડો અને ફ્રાન્સીસ સમજાવ્યા. તેથી કચ્છ રાજ્યનો અંગ્રેજો વિરુદ્ધ સિંધ માથેનો સંબંધ ન બંધાયો, એટલે કોષે ભરાઈ સિંધના અનીરોએ સંવત ૧૮૭૩ માં કચ્છના લૂંટારાઓને પકડી પાડવાના બહાના હેઠળ સિંધી લશ્કર પારકર સૂધી મૂક્યું, પણ કચ્છ રાજ્યની અને કંપની સરકારની લડાયક નૈયારીઓ જોઈ સિંધી લશ્કર લડાઈ કર્યા વિના સિંધ પાછું ફર્યું.

મહારાવશ્રી એશાગમમાં પડી, બધો રાજ્યકારભાર હલકા સોજતીઓની મલાહ પ્રમાણે ચલાવતા. ગિરાસિયા પાસેથી બધી સત્તા કબજે તેમને કેવળ જમીનદાર બનાવી દેવાની યોજના પાર પાડવા તેમણે સાધાણુ અને આટેમરપર ચઢાઈ કરી, તેથી બધા લાયાતો ગુસ્સે થયા અને સાડં સહીઓવાળા એક અરજી કંપની સરકારને કરી, રાજ્ય માટે મદદ માગી.

અબ્દુલકરીમ નામના એક આરબ અંગરક્ષકે મહારાવશ્રીના પિત્રાદિ લાઇ લધુભાનું ખુન કર્યું. તેના તરફ મહારાવશ્રીએ આંખ મીંચ કરી, એટલે તે છડી ગયો અને ઉદન ખની ચત્રબૃજ મુનશીની ગાય મારી નાખી. એટલે બૃજની હિંદુપ્રજા ઉરકેરાઇ ગઈ, ત્યારે તેને પકડવા રાવશ્રીએ માણસો મૂક્યા, પણ આરબ લશ્કરે અબ્દુલકરીમને મોપવા ચોકખી ના પાડી, તેથી કાપા કાપી ચાલી, તેમાં દરબારના ૫૦ માણસો માર્યા ગયા અને અબ્દુલકરીમ હાથ આવ્યો.

લધુભાના ખુનમાં મહારાવશ્રીનો હાથ હોવાનો સરકારને વહેમ જતાં મેકમેડોએ રાવશ્રીને લખી જણાવ્યું, કે "તમારા કાંઈ માટે અમે ઘણા દીવંગીર છીએ, પણ હવે લધુભાની વિધવા કે કુવરના જનમાલને જરાયે નુકસાન થશે તો સરકાર તમારી સાથેનો મૈત્રી સંબંધ પાછો ખેંચી લેશે." આ પત્ર વાંચી રાવશ્રી ઘણા ક્રોધે ભરાયા અને છડે ચોક અંગ્રેજોને પ્રત્યે વિરોધ દર્શાવી લડાયક તૈયારીઓ કરવા માંડી, અને બૃજમાં કંપની સરકારનો કચ્છખાતેનો નેટિવ એજન્ટ રહેતો હતો, તેને અપમાન કરી બૃજમાંથી કહાડી મૂક્યો.

આ સમાચારથી બૃજ આવી રેસિડન્ટે રાવશ્રી સાથે મસલાત ચલાવવા માંડી, પણ તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળ્યા, એટલું જ નહિ, પણ તેની હિંદગી જ્નેખમમાં આવી પડી, તેથી તે બૃજ છોડી અંગર નાશી આવ્યો.

બૃજથી નાશી આવ્યા પછી, આવી રીતનો મહારાવશ્રીનો કંપની સરકાર સાથેનું અપમાન બરેલું વલ્લખ અને વિરોધ જ્નેખ કેપ્ટન મેકમેડોએ તેના સવિસ્તાર હેવાલ સર્વોપરિ સરકારને કલકત્તા લખી જણાવ્યો, અને હવે શું કરવું, તે પૂછ્યું, તેપરથી ઈ. સ. ૧૮૧૮ ની આખરીમાં વહી સરકારની ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલે કચ્છના રાવશ્રીને પદ્મશ્રી કરવાનો દરાવ કરી, તેમ કરવાની ખાતી ગોઠવણ કરવા કચ્છના રેસિડન્ટ કેપ્ટન મેકમેડોને લેખીન મત્તા આપી.

ઇ મ. ૧૮૧૬ની શરૂઆતમા કેપ્ટન મેકમર્ડોએ ભાષાતોને દેહારી મૂક્યુ, કે “ અંગ્રેજ સરકાર કેન્ડમા પાકો નદોનત જાગવવાની કાગજી ધગવે છે, માટે તે મનથી મસનત ચનાવવા ગેમિડન્ટની ઓફિસમા અચર આવવુ, આની રીતે બધા ભાષાતોને મોનાની, તેમની માથે મમનત ચનાની, તેમને સરકારના પક્ષમા લઇ લીધા.

ઇ મ. ૧૮૧૮ ની ૨૪ મી માર્ચ અંગ્રેજી ૧૨૩૭ ૧૬ કેપ્ટન મેકમર્ડોએ જૂનની પાન્દે પકાવ નાખ્યો અને ગાનનીને પ્દાની મૂક્યુ, કે “ હવે પત્રી ઇ મ. ૧૮૧૮ ના કોન કગાર ૨ મમજી, એમ્દમ કંપની સગકાગની જાવળીમા શગ્લે આવો, ’ આ કેન્ડેલ આન્યા પત્રી ૨૫ મી માર્ચ લગી રાવશ્રી શરલે આન્યા નહિ, તેથી સગ વિનિયમની મરદારી દેશ અંગ્રેજ લરકરે ભૂજ્યાપગ હલો કરી, તેનો કબજો લીધો, તેથી ૨૬ મી માર્ચ મહાગવશ્રી શગ્લે થપા. એટને અંગ્રેજ મરકાગનો ડચ ખાતેનો પ્રતિનિધિ-રેસિડન્ટ જૂનમા દાખન થયો, અને કેન્ડ હમારના ૧૨૩૭ને વિખેરી નાખી, હવે રાજ્યગાદી કેને મોખની, તે માટે જાડેજ ભાષાતો સાથે મમનત ચનાવવા લાગ્યો.

આના સમય સુધી લક્ષમીદાસ કામગીર શાત મેકો હતો, દેશ અને રાજ્યની મેવા કરવાનો મારો અવચ આવેન જાણી, તે બદાગ પડ્યો, તેણે બધો મામનો શાત પાડી, ધીરજથી બધા જાડેજ ભાષાતો અને ગાન્યાધિશરીઓને મમજાવી, રાવશ્રી લાગમનજીના નજુ વર્ના યુવગજ કુમારશ્રી દેશગજને કેન્ડ રાજ્યની ગાદીએ ખેમાનની વાત નહી કરાની.

હુદારને ગાદી અપાવવાના નક્કીતમ કામગીરના પ્રયાસ અને જાડેજ ભાષાતોના એકાએક નિશ્ચયથી સગકારી અમનદારો ચકિત થઈ ગયા અને આશા ન રાખેન એના નિર્ણયપર મો એક મતે આન્યા.

હારાવશ્રી દેશજી બીજા

પંચાયત અને નૂતન કચ્છ.

સવત ૧૮૭૫-૧૯૧૭ ઈ સ ૧૮૧૯-૧૮૬૧

મદાગાવશ્રી ભારભાગ પદ્મપદ્મ થયા, ત્યારે સુવરાજ કુમારશ્રી દેશજીની ઉમ નાણુ વર્ષની હતી, તેમની વતી જાહેરાત વજેરાજી, મેગમલજી, પૂરીરાજી, પ્રાગજી, અલિયાજી, મોખાજી, જયમજી, ભાણુજી અને નોવલજી તથા કપની મરકાવતી કેપ્ટન મેકમર્ડોએ 'કપની મરકાર અને કચ્છ દુકાર' વચ્ચે થયેલ કોલદારમા ફેરફાર કરી ૨૩ મી ઓગોસ્ટ ૧૮૧૯ માં એવીસ કબજેનો નવો ખરડો તૈયાર કર્યો તે તદનામા મુજબ સવત ૧૮૭૫ ના જોક સુ ૧૦ ના દિવસે સુવરાજશ્રી દેશજીનો રાજ્યાલિંગક થયો, અને તેમની સગીર વયના મારો રાજ્યકારભાર સંભાળ્યા એક રિજન્સી કાઉન્સિલ-રાજ દરિયાશ્રી મકાની સ્થાપના થઈ તેમાં સભ્યો તરીકે જાહેરાત ભાષાતોમાંથી સુમતીગોદાના જાહેરાત વજેરાજી, તથા નામેચાના જાહેરાત પૂરીરાજી, પ્રજામાંથી રાજાજી ઓધવજી દગલાઈ તથા અલ્પદાનિય રત્નસિંહ જોડા, અને ગભ્યના અધિકારીઓમાંથી દિવાન લક્ષ્મીદાસ વનભજી મત્રી તરીકે ચૂંટાયા, તેમના અધ્યક્ષ તરીકે અમેજ સરકારનો રેમિનન્ટ નિમાયો, એ મંજીને પ્રથમતો વાગડના ગિગમીઆએને સનેલી, ત્યાં સાતિ સ્થાપવાની હતી, પછી આખા કચ્છમાં વ્યવસ્થા આણી, મદાગાવશ્રી દેશજીને નામે સર્વોપસ્થિતતા જમાવવાની હતી, તથા ગામીય અને પ્રજામીય સુધારા કરવાના હતા.

સવત ૧૮૭૨ લગભગ વાગડમાં અસાતિ અને અવ્યવસ્થા બટકાવવા માટે લગીચ પ્રયત્ન થયા હતા, ત્યારે કેટલાક ગિગમીઆઓ દેશ છોટી ગળેને કાંકે વીરાતાવ અને પાગકર નાટી ગયા હતા, તેમજો ગિંધના કોરાઓના ગમથી નામી છૂટેલા ચાગપાયમે

ખોમાઓ ત્યાં આવી વસ્યા હતા, તેમને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા, અને ત્યાંના સોદા રાજપુત પૂજાને મગ્ગર બનાવી ગુજરાત, કાશીવાડ અને કન્નડા લાગ કાંચે મોગી મોગી લૂંટ કરી આવતા કપની મગ્ગરે તેમને બોલાવી લઈ, જાગીરે મોખવાની ગવશી ભાર-મનજીને વખતોવખત નવાદ આપી, પણ રાવશ્રીએ તેની જગ્યાએ દરકાર કરી નહિ, તેથી તેઓ લયકર વૃદ્ધાગ થઈ પડ્યા હતા.

છ મ. ૧૮૧૬ ના મે માસમાં યોગ તથા ઉટપર સવાર થયેલા આમો માણુઓએ વાગડમાં લચાઉ સહેંગર હુમલો કર્યો, પણ કિલ્લાની તોપોએ તેમને પાગ રાખ્યા, જ્યાં તેઓ બસેા દોર દાખી ગયા, અને વોધમાંથી ચાવીસ હજાર રૂપિયાનો માપ તથા પાચમેા ટેર લગી ગયા.

એ લૂટાનઓને મિન બનાવી હમેશને માગે લૂટ કરતા અટ-વાવવા માગે કપની સરકારના આદતીયાએ રાજદારોમારી મજબની મવાદથી તેમની માથે મસવન ચનાની, યગિણાએ અગ્રેજી રાજ્યના કોર્ટ પણ બહારનીઆને કોઈ પણ પ્રમારની મદાય ન કરવા, અને આશ્રય ન આપવાની શરતે તેમના બાપદાદાઓની જાગીરે તેમને છ મ. ૧૮૧૮ ના એપ્રિલની પગમી તારીખે સોપી આપી, તેમાં કોઈ પણ મોગ કે લૂટારાને ગેરવા ન આપવો, ત્યાંથી પમાગ થતો પ્રવાસી લૂટાય, તો મોગ પકડી દેવો, અને લૂટામના માનની કિંમત વર્તી આપવી, તેમ જ કોઈ પણ માણુમ વેગ વેના કે સાતિનો ભંગ કરના ત્યાંથી પમાર થાય, તો તેને અટકાવવો અને બખાતકારે ચાલ્યો જાય, તો તેની મહાગવશ્રીને જાણ કરવી, વકાતરી બતાવી કચ્છ રાજ્યને લગત પ્રમગે સદાય આપવી, જાગીરની વર્ષ દહાડે જમાનથી આપવી, બાધેના કિલ્લા નોડી પાડવા અને સરહદની તકરારનો અંગ પચ મારફત કરાવવો, એવો લખન લખાવી લીધો.

ગાન્યકોનેનાગી મજબના પ્રયામથી દેશની ગિચિતિ સુધ વા વાગી,

પણ કમલાગ્યે આદિદેવિ ઉપાધિ આવી પડી. ઈ. સ. ૧૮૧૯ ના જુનની ૧૬ મી તારીખે માજે માડા છ વાગે ધસ્તીકપનો એક ભારે આયકો લાગ્યો, તે લગભગ બે મિનિટ સુધી રહ્યો. તેથી જમીન ચાકતી હોય, એમ લાગતું અને ઉભવું મુરકેલ ચર્ધ પડ્યું. દરેક ઘરપાયાથી હચમચી ઊઠ્યું, પછી ચાર કલાક દરમ્યાન ખીંગા ત્રણ આયકો લાગ્યા અને ખીજે દિવસે ધરતી વારે વારે સહેજસાજ ઝૂંજતી, અને પવનના મોટા જાપટા લાગતા, અને ખટારાના ખડ-ખડાટ મમેા ભયકર અવાજ ખીજી આખી રાત સુધી ચાલ્યો, ત્રીજી રાત્રે પોણાદશ વાગે જરા અવાજ બંધ થયો, અને એક અસાધારણ આયકો લાગ્યો, તે પચાસ વિપજ લગી ચાલ્યો. છ અઠવાડીયા લગી લગભગ મહેજ આયકો લાગ્યા કરતા હતા, તે ઈ. સ. ૧૮૧૬ ના નવેમ્બરની ૨૦ મી તારીખ સુધી આયકો લાગ્યા.

ધરતીકંપના આયકો અને પવનના જાપટાથી આખા કચ્છમાં જીવ, જનાવર અને માત્રમિદ્ધનની મોટી નુકસાની થઈ, જૂજમા સાતમેા ધર પટી ગયાં, રાત્ર્યમહેવ પણ તે દિવસે રહેવા માટે નકામેા થઈ પડ્યો, અને લગભગ ૧૧૫૦ માણસો દટાર્ધ મુઆ. તેથી જ રીને અંગર, માડવી અને લખખનમા પણ માણસોની અને ચોપાઓની ધણી નુકસાની થઈ, કચ્છનો સારામાં મારો તેમનેા દિલ્લો જમીનદોસ્ત થયો, કચ્છની ઉત્તરે આવેલ રણ, ખચ્છમ અને જમીમાં પાણીની રેલ આવી, તેની પૂર્વપશ્ચિમની પહોળાઈ જાણુદમાં આવી નથી, પણ ઉત્તર અને દક્ષિણે છ માઇલ લગી પાણી ફરી વળ્યાં હતા, તેની ઉંડાઈ અઢી શીટની હતી, તે થોડા કલાક પછી અર્ધા ચર્ધ ગઈ હતી, તે વખતે ત્યાંથી એક મુસફર ઘોડે બેગી જતો હતો, તે કહે છે કે પાણીની સપાટીપર મંખ્યામંખ ધૂળના દગલા દેખાતા હતા, તેમના મુખમાંથી દવા અને પાણી જામૂકી નીકળતા હતા, નદીઓના સુકા પેટ થોડા વખતમા પાણીથી ભરાઈ

ગયા હતો અને ઘણા ખાગ કુના નીચા અને મીઠા ખાગ થઈ ગયા હતા

ગણના પાંચ ભાગમાં રાવશ્રી ગોડજી બીજાના મમયમાં મિંદુ પાનિ યુનામશાટે મિંદુના પાળી કાઢ્યા આસના અપકાવવા એક અધ અધાન્યો હતો ત્યાની જમીન ઘટીપથી અગાડ ફાડેલી થઈ હતી, તેથી હિમાનથના પાણી મિંદુ નીની કોરી ગાખાવાગ કાઢ્યા આસના દમ્બેશને માટે અપા ગયા અને આ મોગામાં મોગી તુકશાની થઈ. ધરતીકપથી ઉચી થયેલી જમીનની પગી ૫૦ માઈલ લાંબી અને ૬૦ માઈલ પહોળી થઈ ગઈ, તેને લેટે 'અત્રાદમ' ને ને ને ગાયમાં બચાવથી ના માન રૂંડે

કાઢ્યા ગાનિ કેનાયથી કપની મગાગુ ૧૦૦ ધગાડી નાખવામાં આવ્યું, અને ધરતીકપના આથાઓથી કાઢ્યાના કિશ્તોએ નુશાન પડેલું હતું, તેથી મિંદુના મમીરોએ કહ્યું કે ૧૬ રનાની મોગી તક લેઈ કાઢ્યા ખાતેના પોનાના એનચી માગ ત કાઢ્યાની ગિજાની કાઉન્મિનને ના યુ કે, ગરથી લારમનજીને જગ પ્રમગે તેમણે મારી મ કરેલી, અને તેના મ નામાં તેમણે નખપનનો કિન્નો આપવા નયન આપેન, હવે તે જગદી હવાને કગામાં નાંચ્યા, તો મિંદુનો કાઢ્યા માથે મેની મંદધ તૂટી જશે આ વાતને ગિજાની કાઉન્મિનના મમ્બોએ મણમગી નહિ, પણ ઉપ સિંધના લૂગાઓ કાઢ્યા લૂ કરવા આવના અપકાવવા માટે મિંદુના અમીગને એક પગી એક તાખીભર્યા પત્રો નખના માડયા, એમ્લે મિંદુનાનો અત આવતો જાણી, અનીરે એ એ અનુચી લગર મમ્બુ, તે પા ૨૦ આની, દેશની પાલમાની કમી, મગદારો પામેથી મોગા ૨૬ લઈ, મિંદુ પાણુ ફેરું, પણ લૂકા તો પહેલા ગતાયે નધારે પ્રમા તમા મગી નીકળી, એટલે મગી કાઢ્યાની ગિજાની કાઉન્મિને તાખી ભર્યા પત્રો લખ્યા, તેને માન આપી, અમીરોએ રૂકા અટકાવના

એક દુકડી મૂકી. વીરાવાવના લૂટારાઓને પાપમાલ કરી, નગરપારકર પાસેથી હગ્ગર રૂપિયા દંડ લઇ તે પાછી સિંધ ચાલી. ગઇ, પણ લૂટકાટ તો હતી તેવી જ રહી.

સિંધની દુકડી ગયા પછી એક મહીને ઇ. સ. ૧૮૧૬ ના ડિસેમ્બર માસમા અઢીસો ખોસાઓ ખત્રીમાથી ચારસો દોર હાંકી ગયા, તે પાછા વાળી આવવા ખત્રીના કેટલાક ધુવડા બહારવટીઓની પૂઠે પડ્યા, અને રણને કાંઠે તેમને પકડી પાડ્યા, અને થોડા માણસોના ભોગે દોરોને પાછા વાળી આવ્યા.

સંવત ૧૮૭૭ માં લઘુભાનો-કુંવર મરણ પામ્યો, એટલે રિજન્સી કાઉન્સિલે તેની વિધવા માનને નિર્વાહ માટે સાઈ વર્પોસન કરી આપ્યું.

આ ખનાવ બન્યા પછી એવી વાત બહાર આવી કે પદ્મજી રાવશ્રી ભારમલજીની બહેન કેશાબાએ બાબી સાથે ભળી જઈ, પોતાના ભાઈને કેશમાથી સિંધ નસાડી મૂકવાનું કાવતું રચ્યું છે, આપરથી કાવત્રાખોરોને પકડી ફેંડે પહોચાડવામાં આવ્યા, અને એવીસ વર્ષની વય સૂધી કૌમાર્યવૃત્ત પાળતી કેશાબાને પરણાવી દેવામાં આવ્યા.

કચ્છમા પારકરના લૂટારાઓ લૂટ ચલાવતા તે 'અટકાવવા માટે ગવશ્રી તરફથી અમીરોને વારંવાર તાકીફ લખા પત્રો લખાતા છતાં જૂટ અટકતી નહિ, અને ઇ. સ. ૧૮૨૦ની શરૂઆતમા કચ્છ રાજ્ય તરફથી એક મોકું લરકર ઉતું કરવામા આવ્યું, તેથી ગિંધતા અમીરો લપ પામ્યા.

ખોસાઓની ટોળા જાણી કચ્છી લશ્કરે એક સિંધી ચાણુપર હત્યો કર્યો, તેથી અમીરો ક્રોધે લરાઈ, એક પશ્ચિમમાં લખપત તરફ, એક મધ્યમાં પાવડ તરફ અને એક પૂર્વમાં પારકર તરફ એમ ત્રણ જૂદી જૂદી દિશાએ લરકરો મૂક્યા; તેમાથી એક તો કચ્છના એક

મામપર આદ્યમણ કડી નૂટ પણ ચનાલી, આ વાતની ખબર પડતા, એકમ કચ્છ ગળ્યે મોટું લગ્નર મૂળી, તેનો મચોટ જવાન આપ્યો, એટલે મિથી વરક નાલી ગયુ, ત્યારે અમીગએ બહાનું કહ્યુ, કે “ મિથી વરકર કચ્છપર ચડાઈ કંગાને નહિ, પણ મહા-સગીઆએ પડી પાડા આચ્છુ હુ ”

ઈ મ ૧૮૨૦ ના ૨૮ મી એપ્રિલને ધિમે સનડના વગણ, પરમારની જગ્યા પાને કેપ્ટન મેન્મર્ડો મનુ પામ્યો, એટલે તેની જગ્યાએ ઇન્વાર્ડ તરીકે જી. જી. વિનનન આવ્યો, તેણે જે મામ પૂરી રેમિન્ટ તરીકે કામદાર રૂઝુ, પત્રી હેન્રી પોર્નર આપ્યો, ત્યારે ઇ. મ. ૧૮૨૦ ના નવેમ્બરની ૮ મી નાગીએ મિંગના અમી-લાએ પોનાના મુર્ખ ખાતેના એન્ચી માગ્દત કપની મચ્છા સાથે કાયમા મિત્રાચાગીના કોષકગર કર્યો, તેમા જોમા અને મીંગ નટા-સઓને નૂટ કરતા અટકાવનાનુ મારે લીધુ, પણ હારે પ્રયામ કર્યો ત્યાં મિથના અમીરો વૂટ અટકારી ગયા નહિ તેથી કપની મર-મરે પુનાથી આવ્યો ઘોડેચાગની ટુકડી મગારી ની ઇનાને મેડાનીની મગ્દતપર જાપનો ગખના માટે ગખી

અનર નોરીમી કપની મગ્દત પામેથી પાત્રી મેગરી લનાની ની રાજ્યના મુનેરોની લામા મમયથી નરજ હે નાથી, અગે વગાને પણ એકનરાધ મિથિન અગરક લગેની નામરાથી વગ-પર મનન ચનાની વાર્ષિક કપિયા ૮૮૦૦૦, આપસની વરતે કંપની વકારે અગર ચોરીમી કચ્છ ગળ્યેને ચવાનીન ડગી, અને જુગની નગ નિશાએ ઠાવણી માટે જમીન આપનામા આવે તો બૂજઆનો મેરો પણ આપી દેવાની ઇચ્છા મગ્દરે ખેપાડી, પણ તે જમીન નગોગ કામજોની માલીનીની હોવાથી તે આપના ગળ્યે અશક્ત ખાડી, એટલે મરડાગી છાગી હતી ત્યાં જ પડી, અને બૂજઆનો મેરો પડ મગ્દતના કાયમા ખેલા.

રાજ્યનું મહેસૂલી ખાતુ અવ્યવસ્થીત હોવાથી રાજ્યકારે ખારીમંડળે ખેડુઓને ઉવડબોગ ઠેરાવી, પાચ વર્ષને માટે જમીન ખેડવા આપી, અને દેશમાં શાંતિ હોવાથી લાહુતી સિપાઈઓને ઓછા કરી નાખી, પ્રજાના જનમાલના રક્ષણ માટે તાલુકે તાલુકે કાબેલ સરદારો નીમી, તેમની સરદારી નીચે અકેક ટુકડી રાખી, મહારાવશ્રીના મોલાને હરકત ન પહોંચે એવી રીતે દરેક ખાતામાં યોગ્ય કરકસર કરી. આમ બે વર્ષ સારી આબાદી અને મુખ્ય શાંતિમાં પસાર થયા, એટલે ફરી કચ્છપર આક્રમ્ત આવી પડી,

સંવત્ ૧૮૭૬ માં વરસાદ ન વરસ્યો, તેથી કચ્છમાં ભારે દુષ્કાળની અસર થઈ, હજારો ઠોરો મરી ગયા અને ફેટલાયે ગામડા ઉજળા થયા, દેશની વસ્તીનો પાચમો ભાગ પેટ પુરતું પેદા કરવા પરદેશ ચાલ્યો ગયો.

વળી બે વરસ સારા ગયા, એટલે ફરી કચ્છપર આક્રમ્તની વાદળી ચડી, કંપની સરકારનો દિંદી આડતીથો-નેટિવ એજન્ટ સિંધ-હૈદાબાદના દરબાખમાં રહેતો, તેના તરફથી કાંઈ સમુચાર ન હોવાથી, તેની પૂછપરછ કરાવનાં સરકારને ખબર મળી કે સિંધના અમીરો કચ્છપર ચઢાઈ કરવા માટે લૂટારાઓને સહાય આપી ઉઠેરી રહ્યા છે.

પારદરના લૂટારાઓને પકડવા માટે વાગડમા એક ટુકડી રહેતી, તેનો મોટો ભાગ ભૂજ ગયેલ હોવાથી ત્યાં લૂટકાટ કરવી સહેલ જાણી, ત્રણ હજાર લૂટારાઓની એક ટુકડી સિંધથી નીકળી કચ્છ જતી લેવા ભૂજથી અદાર માછલને અંતરે આવેલ દખાપ હંમરના કુદરતી રલિન કિલ્લામાં પગલ નાખ્યો. એ ટુકડીમાં મિયાણા, કોળી અને કચ્છના ખીજ દુષ્કાળ પીડીત માણસો અને મુખ્યત્વે સિંધીઓ હતા તેમનો સરદાર કચ્છનો પ્રખ્યાત બહારવડીઓ તાર-લણુઈ દનો. તેણે આદસો માણસોને અંગર લૂટવા માર્યા. તેમણે

અગરની બાગમાં મોગી લૂં વાની, અદગ-ધન એકંદુ કંઈ,
એટલામાં ભૂજી એ વરકા આવી પહોચ્યુ, એને સામસામી
જવાબી થઈ, તેમાં બતાવતીઆઓનો મદદાર માર્યો જવાથી
બરા સીધેગઈ ગયા

આ રૂગગએને કુટુમ્બથી નમાદી મૂકતા ગાળવતા માર્યો
બરેના મૈનિકેના કુટુમ્બીએને વાઈગન આપવામાં તથા વાચન થયેના
મૈનિકેની માગ્યાર ડગામાં ગાળ્યને મે તાપ રૂપિયાનો
ખચ થયો

"આ પાથ દિવસમાં મોગી મેલે મોગી ફિગીએને લાકી
જાદીશુ ' એની મતનમનો મીગવરી મુગદને નખેનો તાલુકાધનો
જાગગ વપની મગાના મિત્રના આસતીયાને લાય બાગો, એસે
મગદે કાલ ખાતે તરકા વગરી બ હસ્તર લથિયાર બધ માણમે
એમના પાં, બાવરી મોગી તૈયાને જગાની મતનમ એ રતી કે
ગાજગાજાગી મગને એ અમગવ્ય નડેને મમ્ય ને બીજા
મે-મે જાડેજાઓ રૂગગએ માથે ભગી ગયા હેરાના રતા
જગા આવી મોગી મગદરી તૈયાની હોનાથી થો નુશાન પડે
વાડના વિના કુમનો બીજુ કદ પા ગી શયા નહિ

બાગગાન દેગગજને રેગ એની દેખરેખ નીચે રૂગવણી
મગની દતી, તેમલો નાની વયે જગ લેગ ગણિત ભૂગોગ અને
ખોગાને અભ્યાસ કરી નહ, ગાજગીય વિવચનો અભ્યાસ કરના
માદરો જ સ ૧૮૭૦ મા મુગમના ગર્નર મગનેન મા કમ કાજી
મુગમલે આગા દના, તેમલો ચો વર્ગની વચના બાગરાજ દેગગજની
અપળના અને પ્રતિનાના વખાણ કરી રતા અને તેમના અભ્યાસ
માટે મતોન નરે કયો દતો

ગર્નર માટેમના માનમાં રાજ તગથી મોટો જગા લગવામાં
આ પો હતો, તેમાં મગ અને જગા માથે હમેશ માટે મુલે

શાંતિ જળવાય અને કચ્છ રાજ્ય તથા ભાષાતો વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ રહે, તેવા ભાષણો થયા હતા, પણી સગ્ગેન માલકમ માહેજની સ્થાપ્તે ભાષાતો ગયા હતા ત્યારે રાવશ્રી ભારમજીપરથી ચોટી પહેરો ઉઠાવી રાજકાજમા ભાગ લેવા આપવા અને કચ્છ પામે લેવાતી રકમ ઘટાડી આપવાની માગણી કરી, તેમા લેવાતી રકમ ઘટાડવાની પોતાની અગતિ દેખાડી બાકીની માગણી ગવર્નર સાહેબે સ્વીકારી લીધી.

સંવત્ ૧૮૮૮ મા પારકરના લૂટારાઓ પાછા જાગેમા આવ્યા, તેમને દાખીદેવા કચ્છમા લશ્કર ઉજી કરવામા આવ્યું તેની સહાયથી મુખ્ય લૂટારાઓને પકડી, મારી નાખવામા આવ્યા આ કાર્યમા મદદ આપના અમીરોએ સિંધથી વચ્કર મૂક્યું હતું, પણ સિંધી લશ્કરે લૂટારાઓને પકડવામા કષ્ટ પણ ભાગ લીધો નહિ, તેથી કંપની મરકારે સિંધ જખી જલાયું કે " પારકરના લૂટારાઓએ કચ્છમા તુકશાની કરી, તે વર્તી આપવામા નહિ આવે તો સરકાર પારકરમા લશ્કરી થાણું રાખશે," આપરથી અમીરોએ મરકારને પારકરમા લશ્કરી થાણું રાખવા દઇ પોતાપરથી જવામદારી ઉતારી નાખી.

લક્ષ્મીદામ કામદારના પ્રયાસથી મરકારે કચ્છ રાજ્યનાપર ચેણી નીકળતી રૂપિયા ૩૩૮૦૦૦ ની રકમમાથી રૂપિયા ૮૮૦૦૦ લઇ ઈ. સ. ૧૮૩૨ના મપ્ટેગરની ૨૦મી તારીખે તહનામુ કરી આવ્યું કે દેવેથી અગતરને બદલે અપાની રકમ કંપની મરકાર કચ્છમા વ્યવસ્થા જાળવવા પોતાના લશ્કરના ખર્ચ માટે વધારેમા વધારે ૫૨ વર્ષે બે લાખ રૂપિયા ચાર દરેકે લે, અને મદારાવથી દેશગજ માટે કંપની મરકારને માન અને મિત્રાચારી હોવાથી તેની નિશાની તરીકે દેશગજને વીમને બદલે અઢાર વર્ષની ઉમરે રાજ્યમાદી આપવામા આવશે, તે પ્રમાણે મદારાવથી ઇ. સ. ૧૮૩૪ની ૮મી જુનાઇએ અદાત વર્ષના થાય, ત્યારે મોટા દગદગાથી તેમનો પદ્ધતિનેક કરાવશે.

નિયત તારીખ અનુસાર પાટનગરમાં લાવવામાં આવ્યા હતા. ગાંધીના લાવાનો, દરમિયાનીઓ અને સ્થાન સ્થાનના મહાજનો પણ કંપની મજદારના કામ ખાતેના પોલીસકર્તા એજન્ટ ઓફ ઇન્ફોર્મેશનના અધ્યક્ષ હેઠળ પોર્ટિંગરે મહારાષ્ટ્રી દેશગણને જનગરની ગાદીએ મેમાડયા અને ગાંધી વચ્ચેના દાયમા મોપી મધ ગવર્નર લોર્ડ મેરે મોકલાવેલ જવાદીગની બેટ ધરી કંપની મજદારો મૈત્રી બાદ નાખવતો ખરીતો વાથી મહાજનો, અને ગિરજા ઇન્ફોર્મેશન-ગાંધીમોતારી મજા નિમર્જન કર્યું.

મત ૧૮૧૧ના અમાલ મુદ્દા રના દિવસે ગાદીએ આવ્યા. મહારાષ્ટ્રી દેશગણને દેશમાં મુનેદ સાતિ ગ્યાપના અને ગાંધીમાં ન દિનાથ મુધાગ કરવા તરફ તેમણે પ્રથમ લક્ષ આપ્યું અને તે દાય કર્યું.

મત ૧૮૦૩ ની માનમાં લાખા ઓ લાખિયાના અમલથી મજાએને દૂધ પીતે કરવાનો કુદરિવાજ જાહેરમાં પડ્યો હતો, તે અજાણવા મહારાષ્ટ્રીએ જાગીરથ પ્રયત્ન આપ્યો જાહેર લાખા મેના દી ગ દી મેઓની મજાની કરના માટે ચારે ત્રિજાએ મહેતાઓ મેઓની પદ્મ તેવાજ ગાંધી, તેમાં ૨૬૦૫ ડોંગા અને માત્ર ૩૩૫ મે મેઓ જાનાના મહારાષ્ટ્રીએ મત ૧૮૮૭ માં ઉદ્ધોષણા બદાગ મે મેઓ જાહેરમાં દીમરીને દૂધપીતી કરી નહિ, મને બાગક મે મે ૫૦ નિવમની અજ તેની નોંધ રાખ્યે એપડે ગવરી ઓ મે પ્રમાણે નહિ નવ તે રાખ્યે મુનેદગાજ થશે, પરી નિર્ધન જ મે મેને નગ પ્રમગે ચાગસો કેમી મજ કરવા એજ જાહેર મજો કરી, તેમાં ગાંધી તરથી દર ના ચાગ દુખર રૂપિયા આપવાના મહારાષ્ટ્રીએ જાહેર કર્યા અને બારાનોની વસ્તીનાગા ગામોમાં તેમની મનનિ નોંધ નાખના માટે ગાંધી તરથી મહેતા રાખનામાં આવ્યા.

અંગ્રેજીના ઓ માર્કિટ માથે કરેલો ધમધોકાજ વેપાર ચાલે,

ત્યાથી વહાણો વાટે હમ્મરો સીદીઓ આવતા અને પાંજ ગુપ્તામ તરીકે વેંચાવા દેશપ્રદેશ જતા આ ત્રાસ દાયદ વેપાર અટકાવવા મહારાજશ્રીએ કચ્છી પ્રજા જોગ એક દહેરો બહાર પાડી, એ લોકોને વેપાર બંધ કરાવ્યો.

સવત્ ૧૮૬૫ના ભાદરવા સદિ ૬ ના દિવસે મહારાજશ્રીને ત્યા પટગાળી રૂપાળીયા આવીથી યુરરાજ ડુવર પ્રાગમજીનો જન્મ થયો.

અદર અદરના કુટુંબ પતાવવા મહારાજશ્રીએ બે પચાસેતો નીમી, તેમાં મુખ્ય કાન્ભારીઓ માથે ચોતે પણ ભાગ લેના, અને નિષ્પક્ષપાતપણે ન્યાય આપના, એટલું જ નહિ, પણ ફરિયા કરનાર કે અગર કરનાર માટે ચોરીસે ટનાઈ ગલ્લમટેનના દરનામ મુ'રા ગમ્મના જૂજમા એકનાર મોચીની નાનમા દન્યાનો વાધો થના, મોગી તડગા ઉઠી, મન્ને પલના માળમે મહારાજશ્રી પામે રૂગિયાદ કરના ગથા તે વખતે જયોગના ખાપા માટે ભાણા પીગમાયા હતા અને ગવત્રી જમના ઉ'રા હના, એટલે કાગ પામે મોચીઓને અગર આનતા દગવાને અટકાવ્યા, તેથી તેઓ ગેળે લગઈ ઉનામને માટે અગર જવા માગણી કરી, તે નાનાજ મદનાજીને રાને જતા જમવુ પડ્યું મેની, મોચીઓને અગર ખોનાની, તેમની તગરનો અન આણી આપ્યો.

ગલ્લની પેદાશ નવાગવા અને પ્રજાનો ધ્યાગ મેળવવા મહારાજશ્રી પ્રમખોપાત રૂઝના નહેરો અને ગામડાઓમાં જતા અને ત્યાંની આતમિચિનિ બાણવા વેપારીઓ ખેડુઓ અને કારીગરાને પોતા પામે ખોનારી, વેપાર અને જેની નજરી પુરવરડ કરતા અને પ્રતિકુળતાઓ નબી વર્ડ, તે દુગ કરી આપના અને અવમાનો નમય મેળવોખમા ન ગામના દેશ અને ગલ્લની ચિનિ સુધાનવા ના નિચાઈ દન્યા, તેઓશ્રી અવગનવાર એવિના કાદ શહેરની ગ્યાનિત તપામ માટે ચરી જતા અને પુષ્ટી મીને પગિચિનિ જાતા.

એક વખતે રાત્રીના સમયમાં તેઓશ્રી ઓગિના માંડવી બંદરે જઈ દેશવરોથી માત્ર ભરી આવેલ વહાણોના માલમેળે રૂબરૂ બોલાવી, વેપાર સમાચાર પૂછ્યા, અને દેશવરમાં દર્દ દનડગન હોય તો, તે ટાળી આપવા ઈચ્છા દેખાડી.

લક્ષ્મીદાસ કામદાર—સંવત ૧૮૯૬ માં મહેતા લક્ષ્મીદાસ કામદારે મહારાવશ્રી દેશળજીના દિવાન તરીકેની કામગીરી છોડી ખાડીની હંદગી ઇશ્વરેપાસનામાં ગાજવાનો નિશ્ચય કર્યો. કામદારનો જન્મ સંવત ૧૮૩૬ ના કાર્તિક વિદ ૧૩ ના ત્રિમે લખપતબંદરમાં ગરીબ નાગરને ત્યાં થયો હતો. તેનો પિતા પ્રથમ કામદાર હતો, અને પાંછળથી ફોલમદમ્મના લગ્નકરમાં કારકુન થયો, અગિયાર વર્ષની વયે સાધારણ અક્ષરજ્ઞાન મેળવી, પિતા માથે કામદાર કરવા લક્ષ્મીદાસ બોલાયો. તેની કાર્યદક્ષતાથી આકર્ષીત, જમાદારે તેની કદર કરી, તેને મારી જગ્યા આપી.

સંવત ૧૮૬૯ માં જમાદાર ફોલમદમ્મદ જનતનશીન થયો, ત્યાં મુઠ્ઠી લક્ષ્મીદાસ અને તેનો પિતા તેની નોકરીમાં હતા. પાંછળથી લક્ષ્મીદાસે પોતાની જીવનનૌકા આગળ ધપાવી થોડા જ સમયમાં પોતાના વ્યક્તિત્વથી અગ્રગણ્ય મુત્સદ્દી તરીકે સારી નામના મેળવી.

સંવત ૧૮૭૨ થી કંપની સરકારનો કચ્છ સાથે સંબંધ થયો, ત્યારે કેપ્ટન મેકમડો મોટું સરકાર લઈ, વાગડ રસ્તે કચ્છપર ચડી આવ્યો અને અંગત ખાતસા કર્યું. આવા દટોકટીના સમયમાં કચ્છ રાજ્યને એક અસાધારણ મુત્સદ્દી અને કાર્યદક્ષ દિવાનની જરૂર હતી. તે કામદાર લક્ષ્મીદાસે પૂરી પાડી, પણ તે સમય દરમિયાન દોવાથી કામદારે તરત કામદારી છોડી આપી, એટલે તેની જગ્યાએ નથુ મહેતા અને શિવરાજશા આવ્યા.

રાવશ્રી ભાગ્યજીના કેદ થયા પછી ભાયાતોને પક્ષમાં લઈ, યુવરાજકુંવર દેશળજીને રાજ્યગાદીએ બેસાડવાનું કંપની સરકાર સાથે

નણી ક્યુ, અને ગભ્યકારભાર ચનાના કરોમારી મડગ સ્થપાયુ, તેમા ગભ્યના અગ્રેમર તરીકે લાગ લઈ ગભ, પ્રભ, ભાયાતો અને મરકારની પ્રીતિ મેગરી.

બ્રિટિશ મરકારે કચ્છ રાજ્ય સાથે “ મિત્રાચારીભર્યો સમઘ રાખવો અને ગભ્યની આતરિક વ્યવસ્થામા હાથ ન નાખવો” એ કથમ લક્ષમીનાસ કામદારની મુત્સદ્દીગિરીનો નમુનો છે. કચ્છ દરનાર કપની મરકારને ખડણી આપ્યા વગર સ્વનરપણે ગભ્ય ચનાવે છે,” એ લક્ષમીદામ કામદારની મુત્સદ્દીગિરીને આભારી છે તેણે ૫૬ વર્ષ લગી, કરોમારી મડગમા રાજ્યના મુખ્ય અને જ્યામદાર કારભારી તરીકે ધણી નિપુણતાથી દામકાર કર્યું, અને ૫૭ી મહારાનશ્રી દેશગજના હાથમા બધો રાજ્ય કારભાર ન્યાય, નીતિ અને નિયમથી ચાલતો ભેષ, સવત્ ૧૮૯૬ મા રાજકીય જીનથી નિહત થઈ, બાકીની જીગી ઇશ્વરોપાસનામા ગાળી, મવત્ ૧૯૦૫ મા વેશાખ વિદ ૧ ના દિવસે દેહ ત્યાગ્યો.

લક્ષમીનાસ કામદાર ૫૭ી મહારાનશ્રી દેશગજએ શા કુચગવ દશગજને વિાનની પાધડી પડેરાની તેણે ઘોડો વખત કાગ્ધાર ચનાવ્યો. તેના ૫૭ી મહારાવશ્રી દેશગજએ અમાનમ ગભગમને વિાન બનાવ્યો, તેના ગયા ૫૭ી ભાગીયા ૧ નાનજી જીરાજ દિવાન થયો, તેણે શેક મુદ્દજી સિવજી મોદાગજના વિધાતુ કાગ્ધારી અને મુખ્ય મુતીન તરીકે ધણા વખત સૂધી કામમજ કર્યું હતું તેણે દિવાનગિરી હાથમા લેતા જ રાજ્યમા ઘણખર્ચ દામકાર જે લખાણ વ્યાં વિના મૌખિક ચતું, તે લખાણ મા ધોનજીથી લેતા માડ્યુ તેણે કાગ્ધાર, રોમ્, અને મહેસૂલ આદિ ખાના ના પાડી વ્યવસ્થિત બનાવ્યા, તથા જુના વિાજેમા મુદારો વારો મી, બધા ખાના ઓનુ દામ અને વડીનદ લેખીન પદનીમ કાગ્ધાર માડ્યુ અને કેટલીક નરી ગમમો બાધી, જેમાની ધણી ગવાપિ ૫૧ ચાલે છે.

ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં બીજો ધરતીકંપ થયો, તેના આંચકા એક માસ લગી ચાલ્યા, આ આંચકાથી 'અક્ષાદખંડ'ની પહોળાતા વધી કહેવાય છે, અને સિંધી ખાલીને દક્ષિણ કિનારે નદીનું પેટ ઉપસી આવ્યું, તેથી દરેક ભરતી વખતે ત્યાં પાણી આવતું, તે હવે કાંઈ મોટી ભરતી વખતે જ આવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં જુનની ૧૯ મી તારીખથી ૨૫ મી તારીખ લગી ફરી ધરતીકંપના આંચકા લાગ્યા, તેથી દરિયાના પાણી વીસ માઈલ પશ્ચિમે અને ચાલીસ માઈલ ઉત્તરે ફરી વળ્યા, આ ધરતીકંપના બધા મળી હાસલ આંચકા નોંધાયા છે. આથી ઘણું નુકશાન થયું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં મહારાવશ્રી દેશળજીએ કચ્છના ચક્કણી સિંહાની એક બાળુએ અંગ્રેજ સરકારની સર્વોપરિસ્તતા સૂચક 'કૈશરે દિંક' ની છાપ પડાવવાની શરૂઆત કરી.

ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં રાવશ્રી ભારણ્યજી દેવ થયા.

ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં દા. નાનજી જીવરાજે દિવાનપદનું રાજનામું આપ્યું, એટલે નારાયણજી. જોશી અને મોનજી મહેતા એની જગ્યાએ કામકાજ કરવા લાગ્યા.

મહારાવશ્રી દેશળજીની વીસ વર્ષની કાન્દીદિમા એમની ઉચ્ચ અભિલાષાથી દેશ સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચ્યો હતો, વેપારવણ અને ખેતીવાડીથી દેશમાં શિદ્ધિસિદ્ધનો સુવર્ણ સૂર્ય સોલે કળાએ પ્રકાશી રહ્યો હતો.

ભૂટારાઓના ત્રાસ, દુષ્કાળ અને ધરતીકંપથી દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ પરદેશ ચાલ્યો ગયો હતો, તે અનુકુળ સમય આવ્યો નહીં, પાછો સ્વદેશ વળી આવ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં કચ્છમાં ૮૫૧ નાના મોટા ગામે હતા. તેમાંથી ૨૯૪ મહારાવશ્રીના ખાલસા ૪૩૪ ભાષાતોના અને ૧૨૩

ધર્મોદાના હતા. તેની વસ્તી ૪૦૯૫૨૨ ની હતી, તેમા ૩૦૦૪૨૦ હિંદુ અને ૧૦૯૧૦૨ મુમલમાન હતા.

રાવત્રી દેશજીના વખતમા હુવર ઉદ્યોગની ખીલવણી પણ મારી થઇ હતી, લોહ તથા જમત કચ્છમા તૈયાર થતુ, અને તેમાથી અનેક ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવાનુ કામકાજ ધમધોકાર ચાલતુ. પોણાવાખ મણની સારે વર્ષે કપાસની પેદાશ થતી, તેમાથી પોતાના વસ્ત્રો માટે જરૂર પડતુ રાખી બાકીનો પરદેશ ચડાવવામા આવતો, અને ત્યાંથી પણ પુષ્કળ માત્રા કચ્છમા લાવવામા આવતો.

કચ્છના જળનદ વેપારના આયાત નિકાસના મુખ્ય માડવી મુંદ્રા, વુણા, રોહર, જખૌ, લખપન, કોટેશ્વર વિગેરે બંદરોમા માડવી બંદરે સૌથી બહોળો અને મોટો વેપાર ચાલતો હતો. દેશના જળવટે ચાલતા ધમધોકાર વેપારથી કચ્છી વેપારીઓ અઢગક ધન પેદા કરતા અને રાજ્યને લાભોની જગાત મળતી.

ધણા લુના કાળથી કચ્છીઓએ પોતાની નામના સાહસીક વેપારીઓ અને કુશળ વહાણવટીઓ તરીકે ચીન, અરબસ્થાન, આફ્રિકા, રાના મમુદ્ર અને મેક્સિકોનાં સુધી કેળાવી છે. લગભગ ૨૫૦-૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે મસ્કન, આફ્રિકા આદિ બંદરો માથે કચ્છનો વેપારી સબધ બંધાયો છે. ઇ. સ. ૧૪૪૮મા વારકોડી ગામા નામના પોર્ટુગીઝ વહાણવટી હિંદ અને યુરોપ વચ્ચેનો દરિયાઇ માર્ગ શોધતો માર્ગે લુઓ પડયાં હતા, તેને કચ્છી નાવીક અને દરિયામારગ કાનજી માલમે દક્ષિણ આફ્રિકાની દક્ષિણ ભૂધરિથી હિંદનો માર્ગ બતાવ્યો કહેવાય છે,

છેક ત્રણમો વર્ષપર કચ્છી વેપારી અને વહાણવટીઓએ આફ્રિકાને કિનારે વેપાર અર્થે ઉતર્યા, અને છેલ્લા દોઢસો બમે વર્ષમા તો આફ્રિકાના કેટલાકે ભાગોનો વેપાર એકત્રીકર કર લીધો અને વેપારનુ કેન્દ્રસ્થાન જગજાસને બનાવી ત્યાંના કનોઈદત થઇ પડયા, ત્યાંનો મુખનાન પોતાના દિવાન તરીકે કચ્છ

પક્ષ કર્તો અને ગજકીય મત્તા તેમના હાથમા સોપનો. મહારાવશ્રી દેશગણના સમયમા ઠરેલો એશિયા અને આફ્રિકાના ધણાખરા ખત્તે સાથેનો વેપારી સમય બહુ દ્રઢ થયો હતો, અને દેશનો વેપાર સમૃદ્ધિને પામ્યો હતો.

મહારાવશ્રી દેશગણએ દેશના વેપાર ઉલ્લેખ અને ખેતી વાડીને ખીનરી રંગે મસૂદિનાન અને આમા જનારી પ્રજાને યોગ્ય ઇન્મા આપના ન્યાય ખાતાની અને પ્રજાના જનમાનના રક્ષણાર્થે પોનીમ ખાતાની રચાપના કરી અને રેકહેમલે પોનીમ યાગુ બેમાડી વ્યવસ્થા અને મજેમત નગરના માગ અધિનારીઓ નીમ્યા અને તે કાર્યોપર પોતાની જાતી દેખરેખ ગખી.

મવત્ ૧૧૧૫ મા મહારાવશ્રીએ મુનની બીહારીના નયનીગમ નમના નાગર પ્રદરથને આરેથી બોનારી દિનાનગિરી સોપી આ પગેલી રિનાન રલો ભુદિશાગી કાર્ય મ અને નિષ્પક્ષપાતી હતો તેલે પોતાની રમિત અને મદ્યપુથી રાગ પ્રગ્ન ઉલયની પ્રીતિ સંપાન કરી.

દેશમા કેગરણીના પ્રચાર અર્થે મહારાવશ્રીએ પ્રવાસ કર્યો તેમલે સવત્ ૧૬૦૭ મા બૂજમા એ ગુજગતી શાગાની રચાપના કરી, કેગરણીના બી કંઠમા રોખ્યા તેમલે પ્રગ્ન માટે એક હોમ્પિન પલુ ખોતી તેમજ કેનારે મદિરો બધાન્યા, અને પાજગથી એ અગ્રેષ્ઠ નિગાગ પલુ ખૂંચી મૂખી.

ઈ મ ૧૮૫૭ મા આખા હિંદુસ્તાનમા બળવો મગયો, તેની જવાબા કંઠના કિનાગ સૂધી આપી, કંઠખાતેના કપની સરકારના લગ્ગરી સિપાઇઓ બગસાજો એનિકો સાથે મામિન થઇ કંઠમા પલુ બળવો હા. તે તેમની ધામ્તીથી કંઠનો પોનીમીન એજન્ટ એય ડમ ધુ દ્રીવેનીયન પોતાના ખાતાના માણુમે સાથે હગમગદમા મહારાવશ્રીને આગ્રે આવી રહ્યો, અને બૂજમા તથા સરકારી ટ્રેઝરીની ચોટી મહારાવશ્રીના માણુમેને સોપી.

દીધી, બળવાખોરોની બીકથી કેટલોક વખત ભૂજના દરવાજા બંધ રહ્યા, પણ પછી થોડાક દિવસે બધો મામલો શાંત થયો, એટલે અગાઉ પ્રમાણે કામકાજ ચરૂ થયું.

ન્યાય અને નિયમથી દેશની રિક્તિસિદ્ધની વૃદ્ધિ કરવા દિવાન બીહારીલાલે ભારે પ્રયાસ કર્યો, અને તેમાં તેને ઘણું અંશે સફળતા પણ મળી.

સંવત્ ૧૯૧૧માં કચ્છ રાજ્યના બહી રાઘવજી દેવજીનું અવસાન થતાં તેની જગ્યાએ તેનો દીકરો લઘુભાઈ બહી તરીકે નીમાયો, તેણે સત્યનિષ્ઠા અને નીડરતાથી મહારાવશ્રીની પ્રીતિ સંપાદન કરી.

મહારાવશ્રીને બે કુંવર હતાઃ યુવરાજ કુંવર પ્રાગમલજી અને હમીરજી ઉર્ફે ગચ્છા રાવશ્રી, નાના કુંવરને બહુ ચાહતા અને તેમને રાજ્ય ગાદી મળે, તે માટે કેટલાક ભરોસાપાત્ર સલાહકારો સાથે મસલત કરી વહી સરકારને મંજૂરી માટે પત્ર લખ્યો. આ ખંખર યુવરાજશ્રી પ્રાગમલજીને પડતાં તેઓ રીસાઈ મુદ્રે જઈ રહ્યા.

“કચ્છી પ્રજાની સંમતિ હોય તો નાના કુંવરને ગાદીએ બેસાડવા દેવામાં સરકારને વાંધો નથી” એવો ઉત્તર વળી આવતાં મહારાવશ્રીએ સ્થળ સ્થળના મહાજનોને પોતા પાસે બોલાવી હમીરજી ઉર્ફે ગચ્છાને રાજ્યાશને બેસાડવાની સંમતિ માગી. હકદારનો હકકે માર્યો જાય, એવી સંમતિ આપે, તો મહાજનો શાના, એમ વિચારી મહાજને સંમતિ આપી નહિ, અને મુદ્રેથી યુવરાજ કુંવર પ્રાગમલજીને તેડાવી લેવા મહારાવશ્રીને સમજાવ્યા, આથી રાવશ્રી દેશજી ઘણું ગુસ્સે થયા; પણ પાછળથી વિચાર કરી પ્રાગમલજીને બોલાવી લાવવા દિવાન બીહારીલાલને મુદ્રે મૂક્યો, ત્યાં તેણે પોતાની વાક્યાતુરીથી સમજાવી યુવરાજશ્રીને મનાવી લઈ ભૂજ તેડી આવ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૫૬ ની શરૂઆતમાં મહારાવશ્રી માંદા પડ્યા, માંદગી બહુ લંબાતા રાજકાળમાં જરાયે લાભ લઈ શકતા નહિ, તેથી રાજકારભાર ચલાવવા માટે તેમણે સ્વેચ્છાથી રાજકારોબારી મંડળની

સ્થાપના કરી, તેમાં અંગ્રેજ સરકારનો કચ્છ ખાતેનો પોલીટીકલ એજન્ટ એમ. કચ્છ દિવેલીયન માટે અને અલ્બેક્કા અને યુવરાજ કુંવર પ્રાગમશ્ચને મંત્રી બનાવ્યા, અને તેમની સહાયમાં દિવાન બીલા-રીશાસ અને બે જાડેજાઓનો નીમ્યા. સંવત્ ૧૮૧૬ ના અસાડ મુદ્દ ૧૩ થી રાજકારોબારી મંડળે દેશનો કારભાર હાથ લીધો. તેણે એક વર્ષ લગી તે સુવ્યવસ્થિતરીતે ચલાવ્યો, પણ પાછળથી મહારાવશ્રીને એ વાન અનુકુળ ન પડી, તેથી તે વીખેરી નાખી, ઇ. સ. ૧૮૬૦ ના જુનની ૧૧ મી તારીખે તેમણે રાજ્યનો સર્વ અખત્યાર યુવરાજશ્રીના હાથમાં આપ્યો, અને નાના કુંવર હમીરજીને તેરા, મુશ્રી, કાળો તળાવ, સુઝર, મુખપગ, મુંડીયાર, મુશ્રી, દેશજપર, બાડરો, મુશ્રી, વગસરો, અઘડો ઇત્યાદિ ગામો ગિરાસમાં આપ્યા અને કુંવરીશ્રી બાઈરાજીબાને ઇડરના મહારાજ સાથે પરણાવી દિંમની ડાયમને આપ્યો.

સંવત્ ૧૮૧૭ ના શ્રાવણ મુદ્દ ૯ ને ગુરુવાર ઇ. સ. ૧૮૬૦ ની ૨૬ મી જુલાઈને દિવસે પિસ્તાલીસ વર્ષની વયે એકનાલીસ વર્ષ બે માસ અને સત્ર દિવસ મુધી ન્યાય, નીતિ અને નિયમથી રાજ્ય કરી, મહારાવશ્રી દેશજીએ પરલોક વાસ કર્યો.

મહારાજધિરાજ મિરાજાં મહારાવશ્રી દેશજીના દેવ થયાના સમોબાર પરદેશ પહોંચના મુંબઈ સરકારે પોતાના રિપોર્ટમાં નીચે પ્રમાણે ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો: “ આ સરકારની દેખરેખ હેઠળના ગુજરાત વિભાગમાં આવેલા દેશી રાજ્યોની બાબતમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી બીના એ છે કે ઇ. સ. ૧૮૬૦ ની ૨૬ મી જુલાઈએ કચ્છના નામદાર મહારાવશ્રીએ ૨૬ વર્ષ પૂર્વે ધણી જ સુધરેલી હતી, આગાદી વધે, એની રીતે રાજ્ય કરી સ્વર્ગવાસ કર્યો છે. મહારાવશ્રીના અવસાનથી પ્રિટિશ રાજ્યે એક વિશ્વાસુ મિત્ર અને કચ્છી પ્રજાએ એક દાના અને દયાવંન નૃપતિને ગુમાવ્યો છે.”

મહારાવશ્રી પ્રાગમલજી બીજ.

સવત્ ૧૯૧૭-૧૯૩૨. ઇ. સ. ૧૮૬૦-૧૮૭૫

મહારાવશ્રી દેશજીના સ્વર્ગવાસ પછી સવત્ ૧૯૧૭ ના આવણ સુદ ૧૧ ને દિવસે યુવરાજ કુમારશ્રી રવાજી મહારાવશ્રી પ્રાગમલજીના હિપનામથી ગાદી નશીન થયા, અને ગાંધી લગામ હાથમા લીધી. તે પ્રસંગે ભગચેવ ભવ્ય દરબારમા પોનીટીકચ એન્જન્ટે મુખર્દી ગવર્નર લોર્ડ જ્યોર્જ ક્યાર્કનો નીચે પ્રમાણે મુખ્યારકબાદીનો સંદેશો વાચી સભળાવ્યો.

“આપ નામદાર કચ્છની ગાદીએ આવ્યા, તેના માટે હું આપને સહર્ષ મુખ્યારકબાદી આપુ છું. આપ ખાત્રીપૂર્વક માનવું કે આ સરકારની મૈત્રી મક્કમ છે, તે આપના દેશની આબાદી થાય, એમા સારી ફતેહ હજી છે. આપ નામદારના પિતાએ સુવેદશાતિથી દીર્ઘકાળ પર્યંત આ સરકાર સન્મુખ સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું હું આશા રાખું છું કે આપ નામદાર પણ તેમનું જ અનુકરણ કરશે, અને આપનો સાચો મિત્ર જાણી ખુશી ખબર આપતા રહેશે.”

મહારાવશ્રી પ્રાગમલજીની કર્તવ્યપગયણતા, કાર્યકુસળતા, ન્યાય શુદ્ધિ અને પ્રજા વાત્સલ્યનો પરિચય કચ્છી પ્રજાને સવત્ ૧૯૧૭ ના બવકર દુષ્કાળ વખતે થયો. તે વખતે રાજ્ય તરફથી ખાદ્ય પદાર્થો અને ઘાસ ચારાપર લેવાતી જગત બંધ કરવામા આવી સસ્તા ધાનની પડી ખોવવામા આવી, અને દુષ્કાળ પીડીતો મરે સંકટનિવારણ કાર્યો શરૂ કરવામા આવ્યા. આથી દેશમા દુષ્કાળ અને બેકારીની અસર ઓછી થઈ, છતાં ઘણા માણસો દોરોના નિભાવ અર્થે ગિંધ અને ગુજરાત ચાલ્યા ગયા, અને બીજાં વર્ષે પછી એક વરસાદની તાણ ગઈ, પણ અમુક પાક મારો હતો.

એટલે આના ગથેના માણુએનો મોગે ભાગ પાડે ને ।
વળી આ રો

રાગના મોમન માટે પોલીગિકન એન્ટની દેખે ની
નાખનામા આવેન ને એ અગ્રેજ મગરે મહારાવશ્રીને મોપી આપ્યું,
અને ભગવતની મૂળ જગ્યાએ જવાનું ચલાથી વિાન બીડાનીનાને
ગાંઠનામુ આપ્યું, એટલે તેની જગ્યાએ નવત ૧૮૧૭ ના મહા
મહિનામા ગા મોતીનાન ઝગણામની નજા ભચનાં વિા
નગી નીમણુ થઇ તેણે દુ- મુન મધી વિાનગિગી બોગરી,
તેના પડી । માનવસ ગમગમ વિાન થયો તેના નખનામા વન
યુગ અને માર્ગનિક દારોની સડવાન થયું, જુલથી મળે મધી
પાડી મડા બાધવાનો આગલ થયો, સાથે એ જીનનો રમ પ્રવે
થયો તેની વિાન તરીકેની કાગળી પડી થતા, તેની જગ્યાએ એ
નાગર કાલણુ મળેતા જગજીન નાથજી નીમારો, પડી મનત
૧૬૨૦ મા મહેતા વનબજી બાધા નામના એ માર્ગે મોદવ ગીયાને
દિવાન નરીકે પચ કરવામા આવ્યો, તેણે મે રૂં પાડી રાત્ર
દાગમા વ્યવસ્થિતપણે ચલા યુ

મનત ૧૬૧૮ના માર્તિક વિ ૧૧ના મહારાવશ્રીને ત્યા માર્ગ
ગાંઠનાનો જન્મ થયો તેવો ભારે તોફાન માથે વગમાદ રગ્યો, તેથી
પાડ અને વરોની ઘણી નુકશાની થઈ, અને અધુરામા કુદ મહેલા
પાડનો તીડાએ નાથ કર્યો એ માટે મહારી ગિરોમા કનજી
ગિરિનો નીચે પ્રમાણે દેવાન બહાર પાડનામા આવે હને —

“ નામગ મહારાવશ્રીની અને બીજી ભાયાતોની પેદાશ
મુખ્યત્વે જગવની જગાનપર આધાર ગમે કે, તે સારી હતી, પણ
આનાજ વગેરે જરૂરીઆતની ચીજોના ઉંચા ભાવને વીધે ગરીબ
લોકોને આપ હતી, આની ચાતુ તગી જા, કોઈ ભયાનક યુનહો
અનના પામ્યો નથી. આ બીજા મનોમરક છે દીમેગમની

શરૂઆતમાં વાપર લૂટારાઓની એક ટોળા જેને કારીયાવાડમાંથી મેજર કર્ડીજે નસાડી મૂકી હતી, તે કચ્છમાં દાખલ થઈ, એક સમૃદ્ધિવાન રાવંજી ગામ લૂંટી લીધું. આ ટોળામાંનો એક મરદાંગ પાછળથી કચ્છમાં પકડાઈ ગયો અને લગભગ બાકીના બીજા બધા ઓખામણમાં અથવા તેની સમીપ પકડાઈ ગયા.”

રિપોર્ટમાં નોંધેલ બનાવી, બ્રિટિશ સરકારે મહારાવશ્રી પ્રાગ મહાજીની રાખવ એશિયાટીક સોસાયટીના સભ્ય તરીકે ચૂંટણી કરી

સંવત ૧૯૨૩ના શ્રાવણ સુદ ૧૩ને ગુરવારે મહારાવશ્રીને ત્યાં મુવરાજ કુમારશ્રી ખેંગારજી-નિધમાન કેન્ડાધિપતિને જન્મ થયો.

ન્યાયવિભાગમાં અગત્યના સુધારા કરવા અને હાથ ધરેલ કાર્યો સંતોષકારક રીતે પાર પાડવા સવત ૧૯૨૪ના અસાડ નુ ૫ ને દિવસે મહારાવશ્રીએ મુખ્ય સરકારની સલાહથી મુરતના ડેપુટી કમિશ્નર અને માજીસ્ટ્રેટ કાઝી શાહજીવીન ઇલાહીમની કચ્છ રાજ્યના દિવાન તરીકે નીમણૂક કરી

કચ્છમાં આની કાઝી સાહેબે પ્રજાની રૂનીયાદો રૂબરૂ માલગી, નિર્મળ ન્યાય આપનાની વ્યવસ્થા કરી, રાજ્યના દરેક ખાતામાં યોગ્ય સુધારાવધાન કર્યા કચ્છના દરેક પરગણામાં ન્યાય અને મહેસૂલી કામ રાજ્યના ઇન્સપેક્ટરને દસ્તક રહેતા, તેથી ન્યાયની નિર્મળતા જળનાતી નહિ, એટલે પ્રથમ માડવીમાં ન્યાયનું નામકાજ મહેસૂલી વિભાગથી જૂદું પાડી કાઝી સાહેબે ત્યાં કાયમને માટે ન્યાયખાતું રચાવી ન્યાયાધિક્ષ નીમ્યો, અને તેને બસો કોરી હુ અને ૮ માસ સૂધી કેદની શિક્ષા કરવાનો અધિકાર આપ્યો, પાછળથી આ મુધારો બીજા પરગણાઓમાં પણ દાખલ કર્યો, અને તેની સાથે ફાજદારી ખાતુ પણ જૂદું વ્યવસ્થિત રચાવ્યું

થોડા અપવાદો સિવાય મહારાવશ્રી દેશજીના સમયમાં લાયાતો સતોપાયા હતા પ્રસંગે પ્રસંગે તેઓ રાજ્યને પડખે ઉભા રહેતા આવેલ

અને વવાળીયાની તકરાર મંવત ૧૮૯૧મા ઉઁથી થઇ, ત્યારે મહારાવ-
શ્રીની નગ્દેણુમા તેમજે મુમર્ધ મરકારને નવત ૧૮૯૭મા મી.
સન્મડનના પ્રમુખપણા હેડગ નિમાયના આપોઇ કમીસન મમજ પણ
તેમજે ૧૦૮ મહીઓવાળી એક અરજી કરી, કેન્ડા દરબાર તંરફ
પોતાની ખરી કામણી અને વફાતી બનાવી હતી.

જમીનદારો અને નેમની જગીરો મજબી નૈયાઃ કરી મૂકેલ ખરડો.
સુરતીને મુંબઇ મગકા નગ્દથી મહારાશ્રીની મમતિ માટે કચ્છના
પોલીટીકલ એજન્ટ માગ્કને દરબારમા રજુ થયો, તેમા વાધા ભરેલો
ફેરફાર થયેલ હોવાથી નેપર મદારાવશ્રી પ્રાગમલજીએ મહી કરી નહિ,
એટલે પોલીટીકલ એજન્ટ મેજર ગોર્ટ લાવતોનો પક્ષ લીધા અને
મુમર્ધ મગકારમા કબજાણુ કરી, ભાયાનોપરની મદારાવશ્રીની ફકુ-
મન પોતાને આધીન કરી, એટલે મદારાવશ્રીએ પોતાની ફગીયાત વડી
મગકા પામે ગજુ કરાવી, પણ ત્યથી ગો કંઇ આગા જેવું ન જાણતા
રાત્રી ગાલબુદીનને વિધાયન મૂખી ઈન્ડમા સેક્રેટરી ઓફ ધી ગ્રેઇટ
ઓફ ઇંડીયા ઓરીસમા આપીન કરાવી, અને ઇ. મ. ૧૮૬૬ના
જુલાન મામમા ઇંડીયા ઓરીસના મેક્રેટરી ડયુડ ઓફ આગલાઇને
પોતાને ન્યાય આપવા માટે પત ગમ્મો.

નવત ૧૮૨૭ના શ્રાવણુ વિદ ૧ ને દિવમે મદારાવશ્રીને ત્યા
આન ફરજીમિદ ઉર્ફે કલબાનો જન્મ થયો.

રાત્રી ગાલબુદીન ઇંગ્લાડ ગયા ત્યારે પ્રાણુવવખદામ મદના,
મેનીનાય દવપતગમ અને મેરવીર ગીગ્ધર વિવાનનુ કામ ચલાવના
પગ પાડગશ્રી અમદાવાદના રહીશ દમરવાવ ઓગ્જવરામ વિવાનપદે
આવ્યા, તે માગ કેમનાયેલા હતા, પણ સંવન ૧૮૮૮મા વેરા વાણીયા
વચ્ચે હુલડ થયુ, ત્યારે બન્ને કોએને મમજની ગાન પાડી મકળ
નહિ, એટલે કટાળીને ગાળનામુ આપી સ્વદેશ આવ્યા ગયા.

ઇંગ્લાડમા ઇંડીયા ઓરીસના સેક્રેટરી અને મબ્બેને રજા મગી

શરૂઆતમાં વાપેર લૂટારાઓની એક ટોળા જેને ઠાળીયાવાડમાંથી મેળવ
કર્દીને નસાડી મૂકી હતી, તે કચ્છમાં દાખલ થઈ, એક મમુદ્દિવાન
રાવંજી ગામ લૂંટી લીધું. આ ટોળામાંનો એક સરદાર પાછળથી કચ્છમાં
પકડાઈ ગયો અને લગભગ બાકીના બીજા બધા આખામણમાં
અથવા તેની સમીપ પકડાઈ ગયા.”

રિપોર્ટમાં મતોલ જનાની, બ્રિટિશ સરકારે મહારાવશ્રી પ્રાગ
મલજીની રામલ એશિયાતિક સોમાઈટીના સભ્ય તરીકે ચૂંટણી કરી

સંવત ૧૯૨૩ના ગ્રાવણ મુદ્દ ૧૩ ને ગુરવારે મહારાવશ્રીને ત્યાં
સુવર્ણ કુમારશ્રી ઝેંગારજી-વિદ્યમાન કચ્છાધિપતિને, જન્મ થયો.

ન્યાયવિભાગમાં અગત્યના સુધારા કરવા અને હાથ ધરેલ કાર્યો
સંતોષકારક રીતે પાર પાડવા સંવત ૧૯૨૪ના અસાડ મુદ્દ ૫ ને
દિવસે મહારાવશ્રીએ મુખ્ય સરદારની સલાહથી મુરતના ડેપુટી
કમેકટર અને માજરેટ્રેટ કાઝી શાહજુહીન ઇસાહીમની કચ્છ
રાજ્યના દિવાન તરીકે નીમણૂક કરી

કચ્છમાં આની કાઝી સાહેબે પ્રજાની ફરીયાદો રૂબરૂ માલગી,
નિર્મળ ન્યાય આપનાની વ્યવસ્થા કરી, રાજ્યના દરેક ખાતામાં યોગ્ય
સુધારાવધાગ કર્યા કચ્છના દરેક પરગણામાં ન્યાય અને મહેસૂલી
કામ રાજ્યના ઇન્નદારને હસ્તક રહેતા, તેથી ન્યાયની નિર્મળતા
જળવાતી નહિ, એટલે પ્રથમ માડવીમાં ન્યાયનું વામકાજ મહેસૂલી
વિભાગથી જૂદું પાડી કાઝી સાહેબે ત્યાં કાયમને માટે ન્યાયખાતું
સ્થાપી ન્યાયાધિસ નીમ્યો, અને તેને જસો કોઠી દર અને છ માસ
સૂધી કેદની શિક્ષા કરવાનો અધિકાર આપ્યો, પાળીથી આ સુધારો
બીજા પરગણાઓમાં પણ દાખલ કર્યો, અને તેની સાથે ફાજદારી
ખાતું પણ જૂદું વ્યવસ્થિત ગ્રાપ્યું

થોડા અપવાદો સિવાય મહારાવશ્રી દેશજીના સમયમાં લાયાતો
સતોપાયા હતા પ્રસંગે પ્રસંગે તેઓ રાજ્યને પડખે ઊભા રહેતા આદિષ

અને નાનગીયાની તકરાર મળત ૧૮૬૧મા ઉભી થઇ, ત્યારે મહારાવ શ્રીની નગ્દેણુમા તેમણે મુમર્ધ મરારો મળત ૧૮૬૭મા મી. વમ્મનના પ્રમુખપણા હેઠળ નિમાય ૥ આપો ૥ કમીસન મમક્ષ પણ નેમતો ૧૦૮ મહીઓવાળા એક અગ્રજ કરી, ૬૨૭ રજાર તરફ પોતાની બની ચાલગી અને વફારી બનાવી હતી

૧૮૬૦મા અને તેમની જાગીરો મમક્ષી નેચાગ ની મૂકેન ખગડો મુમર્ધને મુમર્ધ મગ્દાજ નગ્દેણુ મહારાવશ્રીની મમતિ માટે ૬૨૭ના પોલીસીન એ ૧૦૮ માગકતે દરમારમા રજુ થયો, તેમા વાધા ભરેલો દેગાર થયેન દેવાથી તેજ મગ્દાજી પ્રાગમનજીએ મલી કહી નહિ, એમને પોલીસીન એ ૧૦૮ મેજર ગોટ લાવતેલો પણ ત્રીસ અને મુમર્ધ મગ્દાજ નખાણુ કરી, લાવતેલપરની મહારાવશ્રીની ૧૬ નન પોતાને આવીન ઢગી, એટલે મ રાશ્રીએ પોતાની ફગીયા ૫૦ મ ૧૦ પામે ગજુ ઢગી, પગ તથી ગે કમ આમા એડુ ન ૧૮૫૫ના મગ્દાજી ગાદણુદીને વિનાયન મૂળી ઇનડમા એકેટગી એફ વી એકેટ ઓફ ઇડીયા ઓરીસમા આપીન કરાવી, અને ૮ મ ૧૮૬૬ના જુના ૧ નાસમા ઇડીયા ઓરીમના એકેટરી ડ્યુ- ઓફ આગાધને ૧૦૮ ને ન્યાય આપના માટે પત્ર ૧૮૫૦

૧૮૫૧ ૧૨૭ના ગ્રાનણુ નિ ૧ ને નિવમે મહારાવશ્રીને ત્યા ની ૧ ૬૨૭ કમગુમિડ ઉફ કનુબાગો ૧૦૦૦ થયો

દાઝી ગાદણુદીન ઇગ્નાડ ગયા ત્યારે પ્રાગમનખામ મદના, મેતીનાન નપતગમ અને મેરનીપર ગીગરે નિાનજુ કામ અનાનના ૫૧ રાજાશ્રી અમલાના ગ્દીથ દખરનાન ઓ-જવગમ નિાનપદે આ-યા, તે મારા દેગારેના હતા, ૫૨ મેન ૧૧૦૮મા વેગ વાણીસા નમ્મ ૬૨૭ થયુ, ત્યારે ૧૦૮ કોમોને મમખની નાન ચારી ગકયા નદિ એમને દદાગીને ગજનામુ આપી સ્વદેથ આ-યા ગયા

ઇગ્નાડમા ઈડીયા ઓરીમના એકેટગી અને મગ્દેરો ૬૨૭ મગી

તેમની પાને દરગારી હુમનના મચોટ પુગના રણુ કગી આશા
જનન જનાળ મેગી, કાગી સાહુદીન કનુ પહો ફરો અને
પોતાની જાયા સલાળી લીરી, પથુ પાળગી વડોદરા ગજનમા મોગે
હા મજાથી તેમણે મવત ૧૬૩૦ના પ્રાગણુ માસમા કનુ
રાજનના નિવાન પદને ગળનાનુ આપ્યુ તેની બે વર્ષતી દાખાઈ
પશાની ઘટના

આનિગમા ધમરોધાર જ્ઞાનના યુનામના વેપારને અનુનારા
અગ્રેજ મનરે મર ખારજ્ય ત્રીયગના પ્રમુખપણા હેઠળ એક કમીશન
નીમી આનિગ મૂક્યુ, ત્યાના કનુ વેપારીઓમા તે સગરી વાગવજ
અનાવવા ભિંઈ સરદારના આગ્રહથી મહારાજશ્રીએ પોતાના સફેશા માથે
નિવાન ઢાળી માહે અને આનિગ તે કમીશનના એક મખ્ય તરીકે
મૂક્યો હતો ત્યા અસાધાગણ પ્રવાસથી મહારાજશ્રીને નામે કનુ
વેપારીઓમા તે લોહીનો વેપાર બધુ ઢગનરામા તેને ખેલ મળી

મહારાજશ્રીના દરગારમા આનદાશ્રમ નામનો એક મહત્વારી
હતો તેણે થાગ વખત માટે વિવાન બને કામનાજ નુ, તેની પામથી
મળાગવથીએ ન્યાય, ફોજદારી, મહેસુલી અને શહેર સફાઈ નગરે ખાતા
માટે મધાગત બવા યા અને તેમના માટે દેવની પ્રજાને અનુગ્રહ
કાયદા ગાનુન વડા યા અને અમનમા આપ્યા

ઇ સ ૧૮૭૧મા મહારાજશ્રી પ્રાગમનજીને ખ્રિસ્તિ મનરે
નાઇઝ ગ્રા. મનર એફ વી સ્ટાફ એક ધરીવાનો માનવનો
ખિતાબ આપ્યો તેની રૂએ ઇ ૧૮૭૭મા મહારાજશ્રીએ મુખ્યની
સ્ટાફ એફ ઈરીયા મેમ્બરમા હાજરી આપી ત્યાથી રવિદેશ વગતા
પોતાની સથે ચાર દક્ષિણી ગ્રહસ્થો તેડી આ યા તેમા નવ
બહાદુર રૂપગાજી યુનુસને દિવાન, પાહુન્ગ સિનગમને પોલીસ કમીશનર
વિનાનગરાવ નારાયણ લગાનને વસિદ્ધ કેર્ટના ન્યાયાલય અને
ખડેરાવને મગવાઇ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી તરીકે નીમ્યા

ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં કચ્છની વસ્તી લગભગ ૪૮૭૩૦૫ ની હતી, અને ઘરોની મજ્યા ૧૬૭૩૭૮ ની હતી. રાજ્યમાં વ્યવસ્થા અને શાંતિ હતી, પણ લખાનોમાં મેજ અમતોષ રહેતો આવતો હોવાથી નહેન કોર્ટ ખરાબર કામ કરી શકતી નહિ.

પહેલાના રાજાઓ દેગ છોડી બહાર જતા નહિ, પણ મહારાવ શ્રી પ્રાગમવજી અવાગનવાગ બહાર જતા, ઈ. મ. ૧૮૭૦ માં ડ્યુક ઓફ એડીનબર્ગને મળવા માટે, ૨૮૭૧ માં બોપાલની બેગમને "કાઉન્ટ ઓફ ઈડીયા" નો ઇનકાબ મળ્યો ત્યારે, અને ૧૮૭૫ માં શહેનશાહ એડવર્ડ શાહજાદા તરીકે હિંદની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે, એમ ત્રણવાગ મુબઈ ગયા હતા મુબઈની છેલ્લી મુમાફરી વખતે મહારાવશ્રીને અસાધ્ય રોગ લાગુ પડ્યો.

મોગલ મમ્લાટ શાહજાદાની પેઢે મહારાવશ્રી પ્રાગમવજી બાવાને પાન ઇમારતો બંધાવવાનો અને જાહેર બાંધકામ કરાવવાનો બહુ જોખ હતો, તેમજે દેશી ખુદેશી અને જેઠ ઇટાનાથી દારીગરો બોવાની પોણાઓગણીમ લાખ રૂપિયા ખર્ચા 'પ્રાગમદેવ' બધાબુ નામના ડ્યુક ઓફ એડીનબર્ગની હિંદની મુલાકાતના નમણાં દોહ લાખ રૂપિયા ખર્ચા 'આફ્રેડ દાઈન્ડલ' નું લગ્ન મદાન બધાબુ, અને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની મુલાકાતની વાગિરીમાં રૂપિયા બે લાખ ખર્ચા માંડીનો ફુદો-એડવર્ડ બ્રેવોટ 'તેયા' કરાવ્યો. માંડીના કુગરમાં પ્રાગમ તળાવ બંધાવ્યું, ભૂખા મોટી હોસ્પિટલ, નીજેન, અમ્મશાળા, ગજશાળા વગેરે લગ્ન મકાનો બધાબુ અને રાજમાગ બનાવ્યું.

મહારાવશ્રી પ્રાગમવજીના વખતમાં ઘણીવાગ અનાવૃષ્ટિ અને અતિવૃષ્ટિ થઈ હતી, ત્યારે દુષ્કાળ પીડીતો માટે મળ્યા દાણાની દુકાનો ઉઘાડી, જાહેર બાંધકામો બોલી, ધામચાગ તથા ખાદ્ય પદાર્થો પર આયાત જકાત માફ કરી, રાજ્ય તરફથી વસતી અને ટોરોને ખુદેશ ચાલ્યા જતા અટકાની નિલાવવા મળ્યા શક્ય પ્રયામો કરામાં આનતા હતા છતાં ઘણીવાર ગુજરાત તરફ ઢોંગ લઈ

ખેડુતો આ ન્યા જતા, તેમને સારા વર્ષ ગળ્ય તમ્મથી બોનાની લેવામા આવતા.

દેશના વેપાર, ઉદ્યોગ અને કળા કોશલ્ય તથા ખેતીવાડી પ્રતિ વધારે લક્ષ આપી મહાગ્વત્રીએ દેશની આગાદી નધારી હતી, તેથી રાજ્યની પેદાશ પણ વધીને પોણાકરોડ કરી સૂધી આવી હતી મહા રાજાશ્રીએ પ્રજાપર બાવા ફકીરના નાગા અને નાગા દૂર કર્યા, મજુર કે ખેડુતપગની વેઠ કહાડી નાખી, અને જગરદસ્તી અને માગુ કુટથી ગુનાડ ઢલુન કરાવનાનો રિવાજ નધ કરી પ્રજાને રાહત આપી.

મહારાજશ્રીએ ન્યાય અને નિયમ દાખલ કરી ગળ્યતનને બનાવણુપૂર્વક વ્યવસ્થિત કર્યું કૈનામનામી મહારાવત્રી દેશગજના મમયમા વિદ્યા અને સાહિત્યના રોપનામા આવેના બીજને ન્યાયાગા ઓ, નિરાગા અને પુત્રનાયો આપી પોયા અને છ મ ૧૮૭૧મા ગનમાહેમ દરપનગન પ્રાણજીવન ખખખતને ભૂજ એ ફેડ નાધિનના પહેના દેડ માસગ થના બોનાવવમા આ ન્યા અને પા બી કીળા હીખાતાના મુખ્ય અધિકારી બના ન્યા લગભગ ૫૦ નિગાજો બોનામા આની અને તે પર પ્રાણજીવન ખખખતને વિદ્યાધિકારી તરીકે દેખરેખ ગખના અો સુવરાજ કુમાર શ્રી ખેંગારજી હિં બાપુમા સાહે । તથા કુવરીશ્રી બાધરાજબાના શિક્ષણુ કામ મોખ્યુ.

મુળધથી વગી આ યા પગી મહારાજશ્રીની માદગી અસાધ બની, એમે તેમણે પોતીગીકન એજન્ટની મનાલથી પોતાના હેક્ષા વસિયતનામામા મણિભાઈ જશભાઈને વડોદરેથી બોનાની દિનાન બનાવવા અને ગાલ્યની આતરન્યવસ્થા તેમના નાથમા સોપરા, તથા પોતાની પાગી મગીરવવના સુવરાજશ્રી ખેંગારજી હિમનાયક ગાય, ત્યા લગી રા ન્ય યવગ્યા ચનાવના એ રાજમગેનારી મડા, આપરાની સૂચના લખી પ્રાતસ્મર્ણધિ, પ્રજાનત્મન મહારાવત્રી પ્રાગમનજી જી સી એમ આઈ છ એ મનત ૧૮૭૨ના પોય મુદ પ ને રાનિનાથે વર્ગવાસ કર્યો.

વિધમાન મહારાવશ્રી ખેંગારજી.

મંવત્ ૧૬૩૦ ના પેલ મુઠાને મોમવારે વિધમાન મહારાવશ્રી ખેંગારજીનો ગત્યાભિષેક થયો. તેઓનીની મગી વયને કારણે સ્વર્ગવામી મદારાવશ્રી પ્રાગમનની વખીયત પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવા રિજામી કાઢિન્સનની સ્થાપના થઇ, તેમા અધ્યક્ષ ગ્યાને પોનીગિકન એન્ટ ડર્નન ડમયુ મી પાઠ અને નિરાનનુ કામ કરના વિનાયકગાન નાગાયતુ ભાગવત મત્રી તરીકે નિમાયા અને રાજાશ્રી તરફથી ગણુ જન્યમમગજ, ભાષાનો તરફથી મુઘરીના નહેજ આપજી તથા પ્રજા તરફથી ગેક રવજી દીગચ, એમ મન્યો બૃષાવા.

ગિજામી કાઢિન્સનની સ્થાપના થયા પછી તરત જ ડર્નન પાઠ માહેમની ગતી થસવી પ્રમુખગ્યાને ડર્નન એન મી પાર્ટનની નીમણક થઇ, અને કામ ચનાકિ નિરાન વિનાયકગાવ નાગાયતુ ભાગવતે ચાઠ મામ થમી મત્રી તરીકે નામકાજ થા પછી રાનમહાદુ મણિભાઇ જગભાઇ વડોદેથી આની નિરાનગિરી મભાળી લીલી, અને એક રાં લગી ગાજારોમારી મકમમા પ્રજા નમ્યથી માગી મેવા ગતની શેક રવજી દીગચકે સ્વર્ગનામ કરો, ત્યારે તેમની જગ્યાએ ગેક જનજામ ઇમજી શિરજી ચૂટાયા એ એ- વાં ગમ્માન ગાજારોમારી મેકમમા ત્રણ મર્યો મની ગયા.

ઇ મ. ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરી મીનાની પડેલી તારીમે દિલ્હીમા મદારાવશ્રી નિવૃત્તીયાના “કેમરેલિ” પાં ધારણુ. ગમાઠ મા ભાગ નેસા પછી મકકાઠ તરફથી નજારાશ્રીને આમત્રણ હતુ. ત્યા જવા માટે મદારાવશ્રીએ મોગી તૈયારી કરી હતી, પણ મોગી બહેન બાઇ ગાજામાહેમના હમ મિનનેગના નદારાજી શ્રી ડુગમિહજ સાથે થસાના નક્કી થતા, પ્રવામે જવાનુ મુનવી ગખી, મદારાવશ્રીએ દિલ્હીમા “કેમરેલિ” નો દગમા જગસાને નિમ્ને પાટનગરમા દગમા લગી, અગ્રેજીમા પોતાનુ ભાણા સગી મલમા યુ, અને

મહાગણી વિકટોળીયાએ 'કૈસરેહિંદ'નું પદ ધારણ કર્યું, તે બાબતનો હંદેરા બહેન ટ્યો અગિયાર વર્ષની નાની વય ય્તા બાગગળએ છટાથી વાચેલા ઉચ્ચ ભાષણથી સૌને આનંદ થયો. ગજકારોમારી મડળે મહારાવ શ્રી પ્રાગમનના વખતથી જાહેર ભાષાતો સાથે આનંદી આનંદી તડગરનો અત આજ્યો કચ્છમા વગસાદ અનિયમિત પડતો હોવાથી ખેતીમારી વધારના જે હજાર કુવા ખોદાની ખર્ચના બહનામા પિયાનાપગ લાગે નાખ્યો, અને તેથી ગામની મહેસુલ દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા વધારી, દરિયા ખીનારાની જમીનપગ તાઢી, ખજુગી અને નાગીએરીના ઝાડો રોપાની દેગને આમા કચ્છનો પ્રયાસ કર્યો, જગનોના નક્ષત્રાએ જગનખાતું ખોલ્યું, અને દરિયાઈ ખોલીસખાતું ખોલી જળનગી વેપાર નિર્ભય કર્યો, ખનીજ પદાર્થોની તપાસ કરવા એક ખાતું ખોલી ખનીજ પર્ણોની મોરખોળ પ્રાવી દેશની આતરિષ્ઠ વ્યવસ્થા જળવના તાતુ તાતુકે ખોલીસખાતું ન્યાય ખાતું, વહીવટખાતું અને કસ્ટમખાતું મુખ્યમંત્રિયત કર્યું, ડેળવણીના પ્રચારાર્થે નિશાગોની મખ્યામા વધારો કર્યો, અને સગારી કુખો તથા ગમારી ખાનાના હકીકતો પ્રાગમા 'લાંચના કચ્છ ગેઝેટ' નામનું માસિક પત્ર શરૂ કર્યું.

ઈ સ ૧૮૭૭ મા અતિવૃષ્ટિને લઈ પાકને મોટું નુકસાન થયું તેથી ગરીબ ખેતોની મહેસુલ નાફ કરી ગજન તગથી મકંટ નિવા ગણાય તુપાર્થી અજાર મૂઢી પાકી સડકે મધારી એ વર્ષના નવેખગ મામમા મુમઢતો ગવર્નર સગરિયર્ડ ટેમ્પન કચ્છની મુનાકાને આન્યા, ત્યારે લૂજમા તેમના માનમા લાય દરમા લરનામા આયુ, તેમા નામદાગ મહાગનશ્રીએ અત્રેજમા ગવર્નર માહેમનુ આગત કયુ તેના પ્રત્યુત્તરમા ગવર્નર માહેમે રિજન્સી કાઉન્મિનના વીર અને બાગગળના અભ્યાસ માટે લારે સતોત બહેર પો

મહારાજશ્રીની શારીરિક અને માનસિક કેમનપ્પી માટે આસિ સ્ટન્ટ પોલીમીન એજન્ટ, અને ગાગ દનપતગમ પ્રાણુજવન

ખખખરને રોડનામા આપ્યા હતા તેમની ખંત અને કાળજીથી મહારાજશ્રીની શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો માગ પ્રમાણમાં વિદ્યમાન થયો

૩૧ રા. દત્તપત્રરામ ખખખરને આર્ક ડૉક્ટર સર્વે અર્થે દરજ્જામાં ફરવાનું થતા તેમની જગ્યાએ દિવાન મણિભાઈ જશભાઈના મિત્ર ડોળાયાન મેનકગમની મહારાજશ્રીના શિક્ષક તરીકે નિમણૂક થઈ છે. મ. ૧૮૭૮ માં જાહેર કોર્ટનું બધાગણ જાણનામા આપ્યું

મુમદ મન્કારે કચ્છના મીના પાટણ ક્ષીગિગ ગાળ્યના જેટની જગાન લેના બાધના મીનાનો વેપાર ક્ષીગિગ મન્કારને સોંપી દેના ગોવંધુ કરી, પણ કચ્છનો આક્રિકા આર્યનો નરા ભરેનો મીનાનો વેપાર અટકાવના કચ્છ ગાળ્ય નાગજ હતુ મુમદ સગમની માગણી પર રિજન્સી-મહિન્સિનમા સચ્ચો થઈ, ત્યારે મણિભાઈએ ખામ વાધો ઉઠાવે અને એ દરમિયાન વિરૂદ્ધ જાહેરની મેળવી, એમને પોલીસીન એન્ટ મેજીસ્ટ્રી રી જની આખમા એ જ. ખખખર અને એ ખખખર દાખરાને એને એ-મદાનું મળ્યું લાભાતો તરફથી સૂટાયનો સમ્યક ગુજી જરાથી તેની જગ્યાએ એક વાધા ભરેના યુગનીયાની સૂટણી કરવા માટે એણે પ્રતીક કરી, તેની મરજી થયું, અને મહિન્સિનમા ફાગ્રુટ થઈ, પરિણામે પોલીસીકે એન્ટની ગાળ્યની ખખખરના ભોગ બની મણિભાઈ ફરજીઆન ગણનામાં આપી વડો રે આપા ગયા

રાજ્યના દિવાન અને રિજન્સી મહિન્સિનના મની તરીકે મણિભાઈ જશભાઈની ગરમીદિ ગાળ્યહિતાવલ નીવડી કહેવાય

મણિભાઈના ગયા પછી રાજ્યના દિવાન પદ પર મુખ્યસિદ્ધ માગ રાવમહાદુ નરસક તુળજસક આપ્યા તેમણે નિવાનપદ હાથમાં લેતા જ સુધાગ પ્રવર્તીયા રાજ્યવિકસના કતુયિત ગિનાને દામત્વનું રૂપ આપી તે અટકાવના તેમણે ભારે પ્રયાત્ન કર્યો તેમણે દરેક ખાતામાં મુર નિશ્ચિલ કર્યું તેમના નખતમા રાજકારોબારી મળે છે. મ. ૧૮૮૨ ના નવેમ્બરની રૂપ ગી તારીખે એમ, ૨૭૨૨-

શન, ઓપિયમ એક્ટ અને બીજા જરૂર જોગ કાયદાકાનુન દાખલ કર્યા એમની ચાર વર્ષની કારકીર્દિ યશસ્વી કહેવાય.

ઈ સ ૧૮૮૨ માં મુખ્ય ગવર્નર મર જેમ્સ ફર્ગ્યુશન કચ્છની મુલાકાતે આ-યો, ત્યારે મહારાવશ્રીની મહાપણુ કુશળતા, વાણી માધુર્યતા અને રમતગમતની નિપૂણતા જોઈ, તેઓશ્રીની તારીફ કરી ખુશ થયો, અને મહારાવશ્રીને પોતાને દાથે રાજ્યાશ્ર્ફ કરાની સ્વતંત્ર ગભ્યમત્તા સોપનાની પોતાની દોશ દેખાડી, અને ગજકાજસા ભાગ લેના તેઓશ્રીને ભનામણુ કરી

ઈ. મ ૧૮૮૦ માં મહારાવશ્રીની ઉમર સોળ વર્ષની થઈ, તે વયે રિજન્સી કાઉન્સિલમાં પોતે દાખલ થયા, અને રાજકાજમાં ભાગ લેવા લાગ્યા, ત્યારે રિજન્સી કાઉન્સિલને 'કાઉન્સિલ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેશન'નું નામ આપવામાં આવ્યું તેમાં મહારાવશ્રી દિવાન નફગઢ તુલગજીવર સાથે અગત્યના કામકાજપર પૂરતું ધ્યાન આપી, યોગ્ય પૂછપરછ કરી, બધીમાલિતિ મેળવી લેનાનો પ્રયત્ન કરતા, અને ગજકીય પ્રનોમાં પોતે ખૂબ હિંમત ઉતરતા, અને તેનો નીવેડો બાવતા નાની વયે ન્યાય નિપૂણતાના ઉચ્ચ ગુણો તેથી પોતાના હતા

ઈ મ ૧૮૮૩ ના ઓગસ્ટ માસમાં મણિયાઈ જશભાઈએ ફરી દિવાનપદે આવી મહારાવશ્રીને રાજકીય કેળવણી આપવાની ગરજાત કરી, અને પોતાના અધુરા રહેના કાર્યો ફરી લાઇ ધર્યા

સવત્ ૧૯૪૦ ના ચતુર્થ વર્ષ ૧૦ ને રોજ ચરહનાના રાણા જાનમસગજના કુવરીશ્રી ગંગામાં માહેર નથા માયનાના દોકાર સાહેબના કુવરીશ્રી મોટામાં સાહેબ માથે મહારાવશ્રીના લગ્ન મોગી ધામધુમથી થયા તે પ્રસંગે કચ્છ, ઝારીયાનાડ, ગુજરાત, મારનાડ અને મુમબઈ પધારેન મહેમાનોને કચ્છના હુનર ઉત્તોગનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવના એક મોટું કાળા પ્રવર્તન જરનામાં આવ્યું હતું

ઈ સ ૧૮૮૪ માં મૌરર સંઘનાણીએ બહારવટુ ખેડયુ, અને ભારે લૂંટફાટ ચલાવી તેને દાખી દેના આમિરહટ પોલીસ કમિશનર

પ્રાપ્તશક્ટ જ્યોત્કંઠર દાથી વાગડપર ચટ્ટી ગયા, અને ત્યાં શાંતિ ફેલાવી. તેમની સારી કામગિરીને જાણે છે એ ૧૮૮૫ માં પોલીસ કમીશનર જ્યોત્કંઠર નરસિંહરામ દિવાન થવા રતનામ ગયા, ત્યારે તેમની પોલીસ કમીશનર તરીકે નીમણૂક થઈ.

મહારાજશ્રીની ઉંમર અઠાર વર્ષની થઈ, ત્યારે તેઓશ્રીના અભ્યાસ નિરીક્ષકે નરકાગ્રમાં રિપોર્ટ કર્યો, કે “ મહારાજશ્રીએ આ વર્ષે એન્જિનિયરિંગનો દિપ્તિદામ, હિયાવાયાનું ડીપાર્ચર, માસ્ટરમેન હાનનો દિપ્તિદામ, રેલ્વે ક્લેક સીએકમન, ઇરીયન પીનવકેડ, ફેમેટની પોલીટીકલ ક્રિડાનોમી, એ હિપગન ફેટલાયે ગુજરાતી ગ્રંથો, વર્તમાન પત્રો અને અંગ્રેજી પત્રો વાંચ્યા છે. રાજ સાળનો સમય અગવજારોની અરજો અને ફરીયાદો છૂટથી માલગે છે, અને સવારે આવનારાઓની હોમથી સવારે લે છે, વિનયી સભાજીથી એમના પરિચયમાં આવનાર પ્રત્યેક જણ એમના પ્રતિ આકર્ષીયા વિના રહેતો નથી. ”

મહારાજશ્રીના શુદ્ધિ ચાતુર્ય અને કાર્યકુશળતાના વખાણ સાબળી, તથા કાઉન્સિલ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેશનના વહીવટમાં ન્યાય નિપૂણતા બધાં કાર્યો જોઈ, મહારાજશ્રીનો પોતાની પ્રજાપ્રત્યેનો વાત્સલ્ય પ્રેમ ધ્યાનમાં લઈ, સગદારે એકવીસ વર્ષને જાણે અઠાર વર્ષ પૂરા થયે સંપૂર્ણ ગમત અખત્યાર સોપવાનું જાહેર કર્યું, એટલે પાટનગર ભૂજમાં ગમ્યાગેહણની બધી તૈયારીઓ થવા લાગી.

મહારાજશ્રીને ગમ્યામને બેસાડવા અને સ્વતંત્ર ગમત લગામ સોપવા મુખ્યના મર્વર સગ જોમ્સ ફર્ગ્યુસન પધારવાના હતા, પણ એમામાના કાળે તેમનાથી આવી શકાયું નહિ, તેથી તે આવે, તે પ્રસંગે મોગે ઉત્સવ ઉજવવાનું બાકી રાખી, સંવત ૧૯૪૧ ના શ્રાવણ વિક્ર ૫ ને શુભ દિવસે પાટનગરમાં ભરાયેલ ભવ્ય દરબારમાં રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા થઈ, તે અવસરે મુખ્ય સરકારની વતી ક્લેકના પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ ફિલિપ્સે મહારાજશ્રીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર રાજ્યશક્તિ સોંપી કાઉન્સિલ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેશન વિસર્જન કર્યું.

ઈ સ ૧૮૮૪ના નવેમ્બરની ૧૩ મી તારીખે મુમઈના ગવર્નર
સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસન માડવી જ રે ઉતર્યા, અને ૧૪ મી તારીખે ભૂજમાં
મોટો દરબાર ભરવામાં આયો હતો. બડેજ ભાવાતો સ્થળામ્થળના
મહાજનો અને મહેમાનોની મોટી હાજરીમાં ગવર્નર સાહેબે ' કચ્છના
મહારાજ ' તરીકે સંબોધી મહાગવત્રી ખેંગારજીને કિંમતી ભેગા આપી,
રાત્રીપોતા અર્પણ કર્યો, અને નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું —

‘ મહાગવત્રીના હાથ હેઠળ મજતબ મુ પરચિન ચાનશે, એની
ભવિષ્યવાણી હું કિંમતથી ભાખુ છું એમની આભાવિક શુદ્ધિ
સારી પીતેની છે, એમનું અત કરણ ઉમંગ કેળવણીથી નૃપ થયુ છે,
અને એમણે દેશી પ્રજાની સ્થિતિનું અને તેને થી રી જરૂરીઆતો
જે, તેનું અપૂર્ણ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, એવું જ નહિ, પણ તેના
કરના અધિ- આશા આપનાર તો એમને સ્વભાવ અને મહાવર્તન છે
એ મે વસ્તુ વિશે મને વિચાર બાધાને વારના તમ મ ? છે આ
ગુણો એમની પ્રજાથી અપરિચિન નથી, અને તેથી કરીને એમના
કુટુંબ ઉપર તથા ખામ એમના પોતાના ઉપર દીર્ઘખર્ચથી વરાપર
પરાયી ચાનતી આવેલી પ્રજાપ્રીતિ હૃદય પામ્યા વગર રહેશે નહિ
મારી ખાતરી છે કે એ પ્યારને લીધે તેઓ તેને યોગ્ય થરાને તથા
તેનો બન્ધો વાળવાના કૃત્યો કરવાને ઉત્કેશશે જ આપણે જે
મહારાજા વિશે આવું ઉચ્ચ ભવિષ્ય બાધીએ છીએ, તે જો સત્ય
નહિ નીવડે, તો લક્ષણો પડ્યા મનુષ્ય પશ્ચિમ કચ્છને હું અતિ
અચાનક છું, એમ માનીશ એવું જ નહિ, પરંતુ માગ જન્મભાગમાની
એ એક મોટી નાહિમેદી થશે ગળ તરીકેની પશ્ચિમમાં પાં ઉત્તરમાં
મહાભારત મકોટા રહેવા છે દીલા થઈ જવાની લાગ્યો, મોટી પ્રજા
અને સત્તામયથી બમટી જવાનું મન, એ મવની સામે બાથ
બીટીને તેને અતના જોઈએ, તે જો વગર જોખમ-સરીવાગી મતાના
દુરણો છે, તેમ જો લોખંડ્યાણની ઈંદા અને નિ સ્વાર્થ પણ ગમવામાં
આવ્યું હોય, તો તેના લાભો અને તકો પણ અનન છે ’

ગવર્નર સાહેબના લાખલુનો મહારાજશ્રીએ ઉત્તર આપતા કહ્યું કે, “ આપ નામના માહેમે અમારા વિરે આટલો બધો ઉચો મત જણાવ્યો, એ આપની લનાઇ છે, અને અમારે માન એટલું જ કહેવું જોઈએ કે અમારી ફક્ત નિર્મળ ગીતે અને ઉત્સાહપૂર્વક બળની શક્તિએ, તેથી અમને જેટલું મુખ થાય, તેટલું ખીજા કશાથી થતું નથી કહેવા કળા, કરી બનાવવું એ મારી કલેવર છે, એમ અમારું માનવું છે તેને અનુમરીને હવે પછી અમે શું કરશું, તે વિરે નમાવ્યુંથી બોનના અમે જરૂર જોતા નથી. અમાગ નિચા પ્રમાણે એટલું જ બોલવું યથાર્થ છે કે આપજે સુરાગ અને જ્ઞાનગદ્દિના જમાનામાં ગદ્દીએ લીએ ’ અને ગાંધીજીની પત્રી માથે મમ્મદ ધગનનારી અમારી ફક્તે અને જવાબદારીઓનો પૂરો ખ્યાલ અમારા મન ઉપર છે પરમેશ્વર અને મરોંપણિ મત્તાના અન કંજલુના મદલાવ અને મહાવનાથી તેમ જ પૂર્વ ગોપાર્ધના ધણાખરા ભાગોમાં રહેનારી અમારી પ્રજા જેઓની મમના અમાગ ગાંધી તરફ કહેવતડપ થઇ પડી છે, તેઓની ગાંધીજીયુક્ત મનથી અમે અમારા સર્વ કૃત્યોમાં રહી ગીતે રાજ્ય ચલાવનાના મૂળ ધોરણોમાંથી ઉત્પન્ન થતા ગાંધી વહીવટ નીતિયુક્ત અને કુનેદથી ચાલે, એવા ધોરણમાં અમે હમેશા લક્ષ ગાંધી, કે જેથી આ પ્રાનના બોડોની બુદ્ધિવૃદ્ધિ, નીતિ અને મપનિમા બનતી રીતે વૃદ્ધિ કરવાનો હેતુ પાર પડે ”

આ રાજ્યારોહણના પ્રસંગે અગ્ર અગ્રથી પધારેન મહારાજનોના મુલાકાતમાં અને દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છનાના પત્રો અને તારોના પ્રત્યુત્તરમાં મહારાજશ્રીએ ચોનાની લખિયની કાગળી વિષે કહ્યું, કે “ અમારી પ્રજા નિર્વત મુખસતોષમાં ગટે અને દીનપ્રતિદીન તેના કંયાણની વૃદ્ધિ થાય, તથા દેશમાં આગાહીનો પધારો થતા બુદ્ધિ, નીતિ અને મમ્મદિમાં તે આગળ વડે એવી અમારી અન કરણપૂર્વક ઇચ્છા છે આ હેતુ મિદ્ધ કરવામાં અમાગ કામના, લાયાત, જાગીરના, જમીન-

દાઝ ગિરાસિઆ તથા વેપારીઓ અને મુલમલી વર્ગઆદિ સર પ્રમ
ગુદ્ધ ગાજીઆથી તત્પર રહેને એવો અમો ભરામો ગણીએ છીએ
મરુ શક્તિમાન ધનુની પાથી આરબેયી કામીદિ સદ્ગ થાઓ
એની પ્રાર્થના છે "

તે ભન્ન દગ્ગાગમા મહારાવથીની આચારી દિવાન મણિભાઈ
જગલાઈએ દેશની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ વધે એના વેપાર અને કેળ
વણી મળથી કેટલાક ગવો બદાઝ પાડયા આથી કેન્દ્રી પ્રગતે
ધણી મતોર થયો

ઇ મ ૧૮૮૫ ના માર્ચ માસમા સગરે નામના મહારાવથીને
'મરાઇ બદાદુર'નો માનરતો ખિતાબ અને દિવાન મણિભાઈ
જગલાઈને 'દિવાન બદાદુર'નો ઇન્કામ આપ્યો

દિવાન બદાદુર મણિભાઈ જગલાઈની ઇન્કામી માસ્ટર દાગ
લાન સેવકરામની હાજર નેમરી અને ન ગ ગુપ્તોડભાઈ ઉપરામની
હાજર આમિગટ્ટ તરીકે નીમણે થઈ

સવત ૧૮૪૨ ના પોર મુ ૧૫ મે સાયનારાગા મહારાણી
માટેમે કુવરીથી કેશાયા માટેમને જન્મ આપ્યો, અને ૧૮૪૭ ના
શ્રાવણ મિહ ૮ ના દિવસે ચરાવાવાગા મહારાણી માટેમે કુવરાજ
માથી નિગયરાજી ઉદ્ધ માણા માટેમને જન્મ આપ્યો

ઇ મ ૧૮૮૫ ના માર્ચ માસમા દર્નન ગુદ્ધેરોને સાથે લઈ
મહારાવથી ખેંગારજી મરાઇ બદાદુર કેન્દ્રી પરિનિપતિ થતે જોવા
મુનાફરીએ નીમ્યા સદેગ અને ગ મ ઓની સ્થિતિ જોઇ આન્યા
પડી મુગઇ પધાઈ ત્થ વનની કેન્દ્રી પ્રગએ મહારાવથીને અતિ
ભક્તિમાવથી અપૂર્વ માન આપ્યુ તથા મુગઇના ચવરંગ મગ જેમસ
ફર્ડુશન તથા તે પડી તગ જ આવેન યોઈ રેએ પણ અનક મુ
પૂર્વ આદર આપ્યો

કચ્છ રાજ્યના જવાબદાર હુકમોષર યોગ્ય કેન્દ્રીઓને રચાવ
ન આપતા, સેમની જગ્યાએ લગભગ પરદેશીઓને દાખલ કરવામા

આવ્યા હતા. એ અપવાદ સિવાય મણિભાઈની કારકીર્દિ પ્રગ્નપ્રિય કહેવાય. તેમના અમલમાં મુખ્ય દુદાઓપર પરદેશી અમલદારો દાખલ થયેલા હોવાથી તેમની સાથે લાખક કચ્છીઓની તે હોદાઓ માટે હરિશાઈ ચાલતી, તેથી બે પક્ષ પડ્યા હતા. તેવે પ્રસંગે મણિભાઈને પાછું વડોદરે જવાનું થવાથી, તેમણે કચ્છ રાજ્યના દિવાનપદેથી રાજીનામું આપ્યું.

દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જરાલાઈને પાછું વડોદરે જવાનું થવાથી પોતાના હોદાનું રાજીનામું આપ્યું. કચ્છરાજ્યની સારી નોકરી કર્યા બદલ મહારાજશ્રીએ તેમને ઇ. સ. ૧૮૮૫ ના નવેમ્બરની ૩૦મી તારીખે દરબાર ભરી સુદર પોષાક અને પોણો લાખ રૂપિયા બક્ષીસ આપ્યા.

Princed Rajah

મણિભાઈ જરાલાઈના ગયા પછી અમદાવાદની (સ્થાનકોઝ) કોર્ટના ન્યાયાધિશ રા. બા. મોતીલાલ લાલભાઈને દિવાનપદ માટે બોલાવવામાં આવ્યા.

ઇ. સ. ૧૮૮૭ના જાન્યુઆરી માસમાં મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ રે કચ્છની મુલાકાતે આવ્યા, ત્યારે તેમના માનમાં ભરવામાં આવેલ ભવ્ય દરબારમાં તેમણે લાખલુ કરતા કચ્છી પ્રગ્નની તારીફ કરી જણાવ્યું, કે— “સ્કોટલેન્ડની પ્રગ્ન પેડે તમામ કચ્છી રૈયત વ્યાપારમાં, હરિયાઈ કામમાં અને કળા કૌશલ્યમાં આગળ પડેલી છે, જ્યાં મુખ્ય ઇસાકામાં માનખર વેપારીઓ હું જોઈ છું, ત્યાં કચ્છીઓ તો અવશ્ય માસમ પડવાના જ, અને સ્કોટીશ લોકો સ્કોટલેન્ડને જેમ પહેલું ગણે છે, તેમ કચ્છીઓ પણ કચ્છને પહેલું ગણે છે, અને ક્યારે પણ પોતાની જન્મભૂમિને ખૂબી જતા નથી.”

માંડવીમાં રખમાવતી નદીનો પુલ પૂરો બંધાઈ રહેતાં તેમના સાથે તે ખુશો મૂકવાની ક્રિયા થઈ હતી. તે પ્રસંગે લાખલુ આપતાં નામદાર ગવર્નર સાહેબે જણાવ્યું, કે “આ સંસ્થાનની પ્રગ્નને માટે રસ્તાઓ વિગેરે ધણા સાર્વજનિક કામો કરવામાં આવશે. એમ હું આશા

રાખું છું. પ્રજાકેસ્યાણના જેટલા કામો કરો, તેટલા જોજા છે.” આ ભાષણના જવાબમાં મહારાવશ્રીએ કહ્યું કે: “અમારું સંપૂર્ણ રીતે માનવું છે કે પ્રજાને હિતકર થઈ પડે, તેવા સાર્વજનિક કામોની દેશમાં વૃદ્ધિ કરવી, તે કામ પણ સારા રાજ્યની મુખ્ય ફરજોમાંની એક છે. વળી અમો એવું ધારીએ છીએ, કે મુખ્ય પ્રજાને મેળવી આપવાનો એવા સાર્વજનિક કાર્યોમાં હેતુ રહેલો છે, તે એવા પ્રકારનું મુખ્ય છે કે તે પ્રજાના સમગ્રહિતનું ‘પ્રતિનિધિત્વપણું’ દર્શાવનાર રાજ્ય તરફથી, એવા મુખ્યની યોજના ચલી આવશ્યક છે.”

ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના જુલાઈ માસમાં મહારાણી વિક્ટોરીયાની જયુબીલી મહોત્સવમાં ભાગ લેવા લઘુ બંધુ કુલુભા સાહેબને સાથે લઈ મહારાવશ્રી મોટા રસવાથી વિજ્ઞાપન જવા મુંબઈ પધાર્યા, ત્યારે મુંબઈમાં વસતી વફાદાર કચ્છી પ્રજાએ એક મોટો મેળાવડો ભરી મહારાવશ્રીને માનપત્ર આપ્યું. તેના ઉત્તરમાં નામદાર મહારાવશ્રીએ કહ્યું: “જે દેશ આબાદી અને મુધારામાં આગળ વધ્યો છે, તેની મુજાકાતથી પ્રાપ્ત થતા ફાયદા વિશે તમે જણાવ્યું છે, જેના સંબંધમાં મારે માત્ર કહેવાની એટલી જ જરૂર છે કે તે ફાયદા મારી પ્રજા અને મારા રાજ્યના અબુદય અને મુખમાં વૃદ્ધિ કરનારા સાધનરૂપ થઈ પડવાથી, મને જેટલો સંતોષ થશે, તેટલો બીજા દેશથીએ થશે નહિ.”

મહારાવશ્રી વિજ્ઞાપન પધાર્યા ત્યાં તેમનો ભારે સત્કાર થયો. મહારાણી વિક્ટોરીયાએ મહારાવશ્રીને નાઇટ ઓફ કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયન એમ્પાયરનો અને કુલુભા સાહેબને કમાન્ડર ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયરનો માનવંતો ખિતાબ આપ્યો.

લંડનમાં કેટલોક વખત રહી, જાને લાઇઓ પોતાના રસાલા સાથે સ્કોટલેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, પ્રશીયા, ઓસ્ટ્રીયા, ઈટલી અને ઇજિપ્તનો પ્રવાસ કરી, કચ્છ પાછા પધાર્યા. ત્યારે મહારાણી વિક્ટોરીયાની મુજાકાતની યાદગિરીમાં બૂજ ખાતે જયુબીલી દારિષ્ટવનું લંચ

મકાન બંધાવવાનો વિચાર કર્યો, અને તેનો પાયો ભૂજમાં નામદાર યુકે ઓફ કોનોટ આગ્યા, ત્યારે તેમના હાથે નંખાવ્યો.

સંવત ૧૯૪૫ ના કાર્તિક સુદ ૪ ને રોજ સાયંસાવાળા મહારાજશ્રીને પેટે કુમારશ્રી ગોડજી ઉદે મનુભા સાહેબનો જન્મ થયો.

સંવત ૧૯૫૩ ના ચૈત્ર માસમાં કુંવરીશ્રી કેશાબા સાહેબના લગ્ન કોટાના મહારાજશ્રી ઉમેદસિંહજી સાથે થયાં.

સંવત ૧૯૫૮ માં રા. રા. કેશવજી સ્વામજી ઇન્જનેરીની દેખરેખ નીચે તુણા બંદરથી અંતર સૂધી રેલ્વેની આવજા માટે લોડાની પાકી સડક રાજ્ય તરફથી બંધાવવાની શરૂઆત થઈ, અને સંવત ૧૯૬૬ માં જે. કેમ્બેજી કરખીની સંલગ્ન નીચે અંતરથી ભૂજ સૂધી રેલ્વે માટે લોડાની પાકી સડક તૈયાર કરાવવામાં આવી.

સંવત ૧૯૫૬ માં સારા હિંદુસ્તાનમાં અનાવૃષ્ટિ થઈ, અને કચ્છમાં પણ ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. પ્રજા અન્ન અને પાણીના અભાવે દુઃખી થઈ, નાશભાગ કરવા લાગી. ઠેકઠેકાણે ભૂખમરા અને બેકારીની કારખી ચીમો આકાશને બેઠવા લાગી. તેનો કશું પડ્યો મહારાજશ્રીને કાને પડ્યો, તેમનું દયાળુ હૃદય વલોવાયું, અને દુઃખી પ્રજાના દુઃખ નિવારણાર્થે-સંકટ નિવારણ ખાતું ખોલ્યું, અને દયાળુ દિલના દિવાન મોતીલાલ ભાઈ અને ખાનગી મંત્રી છોટાલાલ સેવકરામે મહારાજશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે એ કાર્ય ઉપાદી લીધું.

રાજ્ય તરફથી ઠેકઠેકાણે જાહેર બાધકામો ખોલવામાં આવ્યા, સડકો બંધાવવાનું અને ખાણેત્રા ખોદાવવાનું કાર્ય આરંભાયું. ગરીબોને છૂટે હાથે અનાજ આપવામાં આવતું. ઠેકઠેકાણે સસ્તા ધાનની પડીઓ ખોલી મધ્યમ સ્થિતિની પ્રજાને સસ્તો આપવામાં આવી, અને અશક્તો તથા કાંઈ કામકાજ ન કરી શકે તેવાઓને છૂટે હાથે ગધેડું અનાજ વહેંચવામાં આવતું. આ સ્તુત્ય કાર્યમાં મહારાજશ્રીએ રોડ કચેરા કોરી ખર્ચો, હજારોને મરતા બચાવ્યા, અને પરદેશ જતા

અટકાવ્યા, આમ સાચા પ્રજા પાલક અને રાજ્યપિતા તરીકે પોતાની ફરજ આદર્શ ગીતે બજાવી. એ ઉદારનાનો જોટો કચ્છના ઇતિહાસમાં તો શું, પણ બીજા દેશી રાજ્યોના ઇતિહાસમાં પણ મળવો મુશ્કેલ છે. એ ઉદારતાને આજે પણ કચ્છીઓ સદર્પે સંભાળે છે, અને યશોગીત ગાય છે.

ધ. સ. ૧૯૦૦-(સંવત ૧૯૫૭) ના અકટોબર માસની ૩૦ મી તારીખે હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રમુરોચ બોર્ડ ઈર્જન કચ્છની મુલાકાતે આવ્યા હતા. ત્યારે તેમના માનમાં ભરવામાં આવેલ દરબારમાં તે નામદારે નીચે પ્રમાણે ભાષણ આપતાં કહ્યું કે:-

"ચિત્તાર્કર્ષક બાબતોમાં એક મુશિશિન, બુદ્ધિશાળી અને લોકકક્ષ્યાણમાં તત્પર યુવાન રાજાના પરિચયનો આનંદ પણ ઉમેરવો પડશે. કચ્છી વેપારીઓના માટમે કચ્છનું નામ પૂર્વ દુનિયામાં સર્વત્ર જાણીતું થયું છે. જંગલાર, એડન કે મુંબઈના બજારો અને બંદરોમાં કચ્છી વેપારીઓ તેરા જ જાણીના છે. આ, રાજ્યના વેપારની આજ્ઞાદીનો કેટલોક પુરાવો મેં માંડવીમાં જોયો, કે જ્યાં આજસવારે હું ઉત્યો, અને જ્યાં મને કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સમૃદ્ધિવાન મનુષ્યોની સારી નંખ્યા થયે છે. દેરાના અંદરના ભાગોમાં હું મુસાફરી કરતો ગયો, તેમ તેમ લોકોના આજ્ઞાદી ભરેલા અને સમૃદ્ધિવાન દેખાવથી મને આનંદ થયા વિના રહ્યું નહિ, મેં એક પણ દુબજો, પાનજો મનુષ્ય કે એક પણ કંગાલ ચીમડાએલ ચહેરો જોયો નહિ, જ્યારે મને યાદ આવ્યું કે ગયે વર્ષે જ આ કચ્છદેશ ઇસ્પનીયા દુબકાળથી ત્રાસી રહ્યો હતો; અને એ વર્ષ પહેલા દશ દબાર માણસોનો પ્રાણવાનક ઉગ્રખેને બોગ લીધો હતો, ત્યારે મારી દ્રષ્ટિએ પડના દેખાવથી લોકોને કુદરતી જગ અને શક્તિ ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ અરમ હોતી જોઈએ, એમ વિચાર આવ્યો, પરંતુ મને વિચાર થયો, કે તેથી પણ યશસ્વી તો તે

રાજની ઉદારતા અને દેશાભિમાન છે કે જે રાજ પોતાની પ્રજાને મંદ્ર નિવાણાએ નિલાવવા પોતાના ખાનગી ખાનામાંથી રૂપિયા વીસ લાખ ઉપરાંત ખર્ચી, પ્રજાને રક્ષક બન્યો; તેવા રક્ષક થવાની દરેક રાજની સર્વોત્કૃષ્ટ મહત્વાકાંક્ષા હોવી જોઈએ."

“મદારાવશ્રી હજી યુવાન છે, અને મેવા, ઉપયોગીના નોરવ-
વંતુ હવન હજી તેઓના દાયમાં છે. લોકવિકાસના કાર્યમાં શાન
હિંમત રહેવાનું હોય જ નહિ. પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવા ધણી
વર્ષ મુધી તેઓને પૂરક કાર્ય મળશે. તેઓ જો માંડવીથી ભૂજ
મુધી રહે એ મુક બાધે તો કુખમાં આપાતનિકાશના વેપારને મગ-
વળના થાય, અને હું આશા રાખું છું કે હિંદુસ્તાનમાંથી હું જાઉં
અને માત્ર નામ જૂસાઈ જાય, ત્યારપછી લાંબા સમય મુધી તેઓ
પોતાની શુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ લોકકલ્યાણના કાર્યોમાં કરે. આ
દુનિયામાં મેંકડો અને હજારો રાજાઓ રાજ કરી ગયા, અને
તેઓમાંથી ધણી નજીની સંખ્યાના નામો તેઓના રાજ્ય' કે આત્મા-
જ્યોમાં દર્જપણ માત્ર કરાય છે, એનો આપણે વિચાર કરીએ 'ગીએ,
ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે નાનકડી સંખ્યાની અમર ન.મ વક્ત્રી
અદ્યજ્ઞોને ક્ષમણે છે. દાવના મદારાવશ્રી ખેંગારજી પ્રજાને પ્રેમ
મેળવી પોતાનું નામ બિચ્છે પણ લાગા સમય મુધી પ્રજા તથ્યમાં
રહે, એવા બાગ્યશાળી થાઓ.”

અવત ૧૯૫૮ માં કુંવરીશ્રી બાકુંવરના માટેજનો લક્ષ ૨૧-૨ મના
મહારાજાશ્રી મહાજનસંગઠ માથે થયા.

રા. બા. મોતીલાલ લાલભાઈ પછી રા. રા. રત્નગોપાલ
દેવરામે કચ્છ રાજ્યના કામચલાઉ દિવાન તરીકે ત્રણ વર્ષ લગી
કામ કર્યું. તેમના પછી મંચત ૧૯૦૦ માં રા. રા. ચુનીલાલ મારા-
લાઈ દિવાન પદ પર આવ્યા. તેમણે અગ્રેક વર્ષ પછી દિવન-ગિરી
મેળની, માંડવી મુકામે દેહ લાગ્યો.

સવત્ ૧૯૬૩ માં યુવરાજ કુમારશ્રી વિજયરાજ માહેજના લગ્ન શિરોહીના મહારાજશ્રી કેશરીસિંહના કુંવરીશ્રી રામકુંવરના સાહેબ સાથે થયા. અગાઉ ભૂજથી ખાડું મોકલી કન્યા ૧ બોલાવી ભૂજમાં લગ્ન કરતા, અને તેથી રાજપુતાનાની કન્યા ૨ ના નહિ, કારણ કે ત્યાંની કન્યા પગલે તો હથેલાજે પરણવા જતુ પડે, પણ તે પ્રતિબદ્ધ તોડી યુવરાજશ્રીને પરણાવવા શિરોહી જન લગ્ન જવામાં આવી હતી, અને ત્યાં ધામધુમથી લગ્નક્રિયા થઇ હતી.

સવત્ ૧૯૬૬ ના ભાદરવા વિદ ૧૩ ને દિવસે યુવરાજ કુમારશ્રી વિજયરાજ માહેજને ત્યાં યુવરાજ કુમારશ્રી મેધરાજ ઉદ્દે મનમિહનનો જન્મ થયો, અને સવત્ ૧૯૬૭ના માગમ સુદ ૧ના રોજ કુમારશ્રી નરંધરમિહન જનમ્યા.

સવત્ ૧૯૭૦ માં કુમારશ્રી ગોડગ ઉદ્દે મનુભા માહેજના લગ્ન દોડા તાબે-બંબોલીયા ગ્રામે કુંવરીશ્રી રૂપકુંવરના સાહેબ સાથે ધામધુમથી થયા. સવત્ ૧૯૭૫ માં કુમારશ્રીને ત્યાં કુંવર જોગેશવરમિહને જન્મ થયો, અને સવત્ ૧૯૭૮ ના ભાદરવા વિદ ૬ ના દિવસે બીજા કુંવર નરસિંહનનો જન્મ થયો.

દિવાન મુનીશાવ નારાબાદના અગ્રમાન પત્રી નાયબદિવાન સદાશિવ મીતાગમ દિલિતની દિવાન તરીકેનું કામગીર કરવાની નીમણૂક થઇ, અને હાલમ એએશ્રી કામકાજ ચલાવે છે.

ઇ. મ. ૧૯૧૬ માં મુજહના ગવર્નર લોર્ડ વીર્ચોગનની કચ્છમાં પંથરામણી થઈ હતી.

ઇ. મ. ૧૯૨૮-૨૯માં બદારવટીયાઓએ કચ્છમાં ડેર વર્ગોએ હતો તેમણે વાગડના કેટલાક ગામોમાં લૂટ ચલાવી હતી. અને મળા ગ્રામથી તેમને પકડી પાડવામાં આવ્યા, અને તેમના પર કેમ ચલાવવામાં આવ્યો, તેમાં સાત જાનને કાસીની મૃત થઇ, અને બાકીના ગ્રામે કેદની જિલ્લા થઈ.